A bilincsbe vert beszéd

Vásárhelyi Miklós
sajtótörténeti tanulmányai

A kötet a Soros Alapítvány megbízásából készült

Budapest, 2002

A bilincsbe vert beszéd

Vásárhelyi Miklós sajtótörténeti tanulmányai

Sajtó alá rendezte Murányi Gábor

Egy homo politicus mint sajtótörténész

Vásárhelyi Miklós a hetvenes években

A Régi Magyar Nemzetesek Társaságának

„A bilincsekbe vert beszéd ugyanis rettentő beszéd. A halk célzásnak vagy utalásnak, egy hasonlatnak vagy allegóriának rettentő akusztikát ad a fojtott csend frenezise, az emberszívek hangosabb verése, a ki nem mondható érzések elviselhetetlen feszültsége, valahányszor a sápadtság és a rémület istenei uralkodnak egy közvélemény fölött. Az írónak tudnia kell, hogy ebből a némaságból valami titokzatos fluidum árad és szövődik át a gondolkodásba. Érccé tömörül benne a hangtalan kalapácsütések láthatatlan üllőjén. Az író tudja, hogy a nyomás félelme mondatainak átmérőjét megrövidíti, de ugyanakkor értelmének fénylő árnyékát meg is hosszabbítja szinte a végtelenségig."

1978 augusztusában jelentek meg a fenti sorok a MAGYAR NEMZET hasábjain. Nem először. Eredendően a napilapot alapító Pethő Sándor vetette papírra 1939 januárjában, a nem sokkal korábban bevezetett háborús cenzúra „elviselhetetlen feszültségének" árnyékában. A szélsőséges fajvédelemtől induló s a legitimista felfogás időszerűtlenségét az idő tájt kényszerűen tudomásul vévő, a maga korában nagy befolyású publicista főszerkesztő akkor éppen egy új regény, Kodolányi János *Julianus barát*ja ürügyén sorolta olvasóinak naivnak tetsző kérdéseit: *„Ott tartunk-e, hogy nem lehet többé hangosan, egyszerűen és értelmesen szólani legszörnyűbb kérdéseinkről?"* Vagy: *„Miért bújdosik a magyar szellem elitje a múltba most, mikor a hősi helytállásnak, virrasztásnak, ébresztésnek és vigasztalásnak oly megható kötelessége várna reá"*? De hogy Pethő mennyire nem volt naiv, azt a saját kérdéseire adott feltételezés-válasza bizonyítja. *„Azért talán, mert már csak a múlt emlékeztetésein és figyelmeztetésein, párhuzamain és példáin ke-*

resztül mer fölneszelni a mának fojtogató légkörében s mert fölborzolt idegpályáinak fájdalmait nem tudja másképp szétkiáltani a világba?"

A 20. század hetvenes éveinek történelmi szituációja ugyan aligha vethető össze a második világháború előestéjével; nem kétséges azonban, hogy a Pethőtől idézett gondolatok nem is oly rejtett üzenete: a megállapítások a Kádár-korszakra is érvényesek. Aki pedig a múlt figyelmező párhuzamára irányítja a figyelmet: az 1945 után kétes hírnévre szert tevő kommunista pártlap, a SZABAD NÉP egykori szerkesztője, külpolitikai munkatársa, később mindkét – az 1953-as és az 1956-os Nagy Imre-kormány Tájékoztatási Hivatalának (előbb helyettes, utóbb első számú) irányítója, a Nagy Imre-per elítéltje (később a nyitott társadalomért küzdő Soros Alapítvány vezetője, az 1989. június 16-ai nagy temetés fő koordinátora, a Történelmi Igazságtétel Bizottság elnöke, még később szabad demokrata parlamenti képviselő) Vásárhelyi Miklós – akkor, 1978-ban – már hat éve „éppen sajtótörténész".

Ez a kötet Vásárhelyi – Pethő Sándoréhoz több szempontból hasonlatos – életpályájának ezen korszakában született, alig valamivel több mint egy évtized alatt írott sajtótörténeti tanulmányaiból válogat. Azon, a hetvenes évekbeli írásokból, melyek a nagyobb nyilvánosság előtt jószerével ismeretlenek, ám amelyek a két világháború közötti magyar történelmet – és/vagy sajtótörténetet – kutatók számára megkerülhetetlenek, s minden bizonnyal még sokáig ilyenek is maradnak.

A tudományos munka az ízig-vérig *homo politicus* Vásárhelyi Miklós életében, nem kétséges, periféria. A Nagy Imre-per nyolcadrendű, s öt esztendőre ítélt vádlottja az 1960-as amnesztiarendelet nyomán ugyan kiszabadult a börtönből, rövid, átmenetinek bizonyuló időszakra még az ÉLET ÉS TUDOMÁNY című lap szerkesztésébe is beleszagolhatott, ám a szóban forgó sajtótörténeti szellemi parkolópályára csak 1972-ben léphetett rá. Előtte, mondhatni, kétlaki életet élt. Mint azt a 80-as évek második felében készült életútinterjúban[1] részletesen felidézte, igazából csak a 60-as évek második felében nyílt egyáltalán lehetősége arra, hogy főállásúként nézhessen szellemi foglalatosság után. Előtte csak a kulturális élet akkori irányítója, a pb-tag és ideológiai kb-titkár Szirmai István hivatali-hatalmi jóváhagyásával kaphatott alkalmi megbízatásokat könyvfordításokra, később filmdramaturgi szerződéseket, s már az hatalmas egzisztenciális előrelépést hozott, amikor főállásban anyagbeszerző lehetett a budapesti Építőanyagipari KTSZ-nél, ahová a délutáni műszakra kellett a megvásárolt „öt kiló szeget vagy klozettpucolót" szállítania, a 4 órai fájront után pedig fogadni és „leadminisztrálni" a telepre visszaérkező teherautókat. *„Délelőtt viszont entellektüel voltam, például* A hatalom mestersége *című kötetemet akkor írtam"* – mondta a már említett életútinterjúban. Noha a *kis visszatérés* reménye már a 70-es évek legelején felcsillant, a Történettudományi Intézet akkori vezetése Vásárhelyi személyében nem kívánt (újabb) ballasztot a nyakába venni: hosszas egyeztetések – és az új, bizonyos értelemben rossz lelkiismeretű kultúrfőnök, Aczél György káderpolitikai sakkhúzásai – után 1972-ben az Irodalomtudományi Intézet jelöltetett ki a hatalomra potenciálisan veszélyt jelentő, időről időre állambiztonsági megfigyelés alatt tartott „ellenforradalmár" alkalmazására.

1 *Életútinterjú Vásárhelyi Miklóssal, 1987. Oral History Archívum, 3,1. szám alatt. Kérdezők: Hegedüs B. András és Kozák Gyula.*

Vásárhelyi 55 esztendős, amikor belefog új, körülbelül egy évtizedig űzött foglalatosságába, a sajtótörténet-kutatásba. Ha csak a politikát nem tekintjük annak, a gyors reagálásairól ismert, a naponta változó politikai helyzetre adekvát választ találó, a kisujja hegyéig vérbeli politikusnak nincs tudományos előélete. Addigi életműve: sok száz újságcikk, politikai állásfoglalás-tervezetek, jegyzőkönyvezett történelemfordító nyilatkozatok- és felszólalások, számos filmlektori vélemény s több ezernyi műfordítás oldal – mindezek azonban igencsak távol esnek a tudomány követelte kritériumoktól. De még az anyagbeszerzői időszakában formálódó (s 1972-ben megjelent) *A hatalom mestersége* című kötet sem nagyon sorolható oda. Merthogy Vásárhelyi ebben az egyébiránt első könyvében az általa még a börtön fordítóirodájában kézhez kapott, az idegen nyelveket nem ismerő elvtársak tájékozódására magyarra átültetett – s a 60-as években csak a párt könyvkiadójának, a Kossuthnak zárt kiadványként megjelentetett Churchill, Charles de Gaulle és Roosevelt emlékiratait, valamint Sztálin-, illetve Hitler-közeli munkatársi naplókat dolgozott fel. *A hatalom mestersége* leginkább a „népszerű ismeretterjesztés" műfajába sorolható, korabeli sikere a szabad világ felé való ajtórés nyitásával magyarázható, azzal, hogy a fogékony olvasók értették a bilincsbe vert beszéd – homo politicusi – üzenetét.

Az Irodalomtudományi Intézetbe került „ifjú" kutató viszont nagy elánnal látott munkához. Egyik megbízása a két világháború közötti magyar szellemi ellenállás történetének feltárására szólt. A hetvenes évek historiográfikus szemléletének frissülését jelzi, hogy a Horthy-éra „baloldali szellemi ellenállásának" fogalomkörébe már korántsem csak – vagy fogalmazzunk pontosabban: nem kizárólagosan – az illegális kommunis-

ták küzdelmei, írásai tartoztak bele. Így a történet- s persze azzal párhuzamosan az irodalomtudomány is mind tágabban értelmez(het)te a „baloldaliságot", a valóságnak megfelelően elismerhette antifasisztának mondjuk a (teljességgel azért nem rehabilitálható) szociáldemokráciát, a reformer katolicizmust, a polgári demokrata irányzatot, s még a legitimizmusról is ejthetett néhány, persze kritikával megspékelt elismerő szót.

A lassú, de folyamatos, ellentmondásokkal és zökkenőkkel tarkított ideológiai átértékelésnél azonban sokkal jelentősebb az a történeti feltáró munka, amely az idő tájt szervezetten folyhatott, s amely olyan forráskiadványokat eredményezett, mint a *Nem engedélyezem!* címet viselő, 1975-ben publikált kötet, amely a sajtótörténész Vásárhelyi első jelentős, máig megkerülhetetlen publikációja. Márkus László és Szinai Miklós történészek mellett társszerkesztőként és sajtó alá rendező társként jegyezte a forrásfeltárás során előkerült – az 1939 és 1944 közötti – cenzúrabizottság iratanyagát, mely elé félszáz oldalas, a tárgyalt korszakot átfogó, eligazító előszót is írt. Ugyancsak az első évek munkálatainak termése volt – az ugyancsak Márkus Lászlóval közösen összeállított – *Az ellenforradalmi rendszer baloldali sajtójáról* címet viselő kétkötetes szöveggyűjtemény, amely a maga idején szakmai revelációt jelentett. A közreadó páros számos, korábban említhetetlen szerzőt „rehabilitált". Hiszen 1975-ben másutt nemigen volt olvasható mondjuk Csécsy Imre-, Kunfi Zsigmond-, Pethő Sándor-, Zsolt Béla-, Vámbéry Rusztem- vagy Szekfű Gyula-írás. De a szóban forgó sajtótörténeti mustrába belekerültek a hetvenes években emigrációban élő, s az akkori hivatalosság által jószerével csak szitokszavakkal illetett személyiségek, például Dessewffy Gyula, Ignotus Pál, Szabó Zoltán, Zilahy Lajos és Márai Sándor két világháború közötti írásai is. És mindenképp megemlítendő az az *„apróság"*, hogy a szerzőpáros beválogatta a kötetbe több, az idő tájt teljes anatéma alatt álló nagyimrista ötvenhatos elítélt egykori cikkét is. Így jutott – emlékeztető felkiáltójelként – néhány oldalnyi nyomdafestékhez a kádári börtönben rejtélyes körülmények között meghalt Losonczy Géza, de a börtönviselt Kosáry Domokos és Haraszti Sándor is „képviseltette" magát a válogatásban egy-egy írásával.

A korszak, a két világháború közötti két és fél évtized sajtójának, levéltári és magánarchívumokban megbúvó forrásainak áttekintése, s értelemszerűen csak részleges feldolgozása után Vásárhelyi tolla alól sorra kerültek ki újabb és újabb adalékokkal bővülő résztanulmányok. E helyt való felsorolásuk azért szükségtelen, mivel az érdeklődő a kötet végén végigböngészheti Vásárhelyi – terjedelemre is tekintélyes – sajtótörténeti írásainak bibliográfiáját. Amelyben azonban nem szerepel a sajtótörténész Vásárhelyi egyik jelentős alkotása, *A magyar sajtó története* című két vaskos kötet. A „kihagyás" értelemszerű, hiszen a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete és a Magyar Újságírók Országos Szövetsége – közös – égisze alatt közreadott akadémiai sajtótörténetnek Vásárhelyi „csupán" sorozatszerkesztője, *spiritus rectora* volt. A kezdetektől 1892-ig eljutó tudományos szintézis torzó volta ellenére ma is alapmű, s a jelek szerint sokáig az marad.

Az elvégzett munkáról való fogalomalkotáshoz csak egyetlen adalékot érdemes hozzátenni: Vásárhelyi életének 84 esztendejéből intenzíven alig több mint egy évtizedet foglalkozott a sajtótörténettel, hiszen a nyolcvanas évek közepétől, ha főállásban az Irodalomtudományi Intézetben maradt is, a tudomány területéről az MTA–Soros Alapítvány létrehozásával visszatért élete legigazibb terepére, a politikába. Ami korántsem jelentette a sajtótörténettel való szakítást, hiszen (sajtó)tudományszervezőként folytatta ezt a munkáját (is). Nemcsak szorgalmazta az irányított sajtó forrásainak feltárását, nemcsak védnökséget vállalt az ilyesfajta munkálatoknál, de kuratóriumi tagságai révén lehetőséget is teremtett, igaz, kevés számú követőjének.

Ezen kötet szerkesztőjeként Vásárhelyi Miklós sajtótörténeti írásaiból hatot választottam ki, azokat, melyek meggyőződésem szerint nemcsak reprezentálják a sajtótörténész munkásságát, hanem vitathatatlanul időtállónak is bizonyultak. A tanulmányok, s erre érdemes felhívni a figyelmet, negyedszázaddal ezelőtt jelentek meg. Egy olyan korszakban, amikor, mint láttuk, a „bilincsekbe vert beszéd" érvényes utalás volt, amikor a megjelenés érdekében – már aki publikálni akart – frazeológiai engedményekre kényszerült. Ezektől nem mentesek Vásárhelyi írásai sem. De nincs szükség magyarázó mentegetésre: a válogatásba változtatás nélkül bekerült szövegekről az utókori olvasó eldöntheti, hogy fennakad-e a mából visszatekintve olykor avult – egyébiránt, s nem mellékesen: a hetvenes évek közepén, a nyolcvanas évek szóhasználatát megelőlegező – terminológiai fordulatokon, vagy inkább szakmai, politikai tettnek tekinti a két világháború közötti időszak nem kommunista értékeinek felmutatását.

A gyors ítészek elbizonytalanítására azonban megjegyzem: a hat tanulmányból öt a maga idejében folyóiratokban, repertóriumok bevezetőjeként vagy más kötet részeként teljes terjedelmében került az olvasók kezébe. A hatodik – a minden bizonnyal legjelentősebb sajtótörténeti munka – noha már kétszer látott nyomdafestéket, 1978-ban és tíz esz-

tendővel később, mindkétszer erősen csonkítva jelent meg. A kézirat több mint 3500 sorából 2000 ebben a kötetben olvasható először.

E tanulmány története pedig maga is kész tanulmány.

Az „*Olvassa el a Magyar Nemzet minden sorát!*" címet viselő kismonográfia szervesen illeszkedett Vásárhelyi sajtótörténeti vizsgálódásába, hiszen az 1938 augusztusában indult németellenes napilap az egyik, ha nem a legmeghatározóbb orgánuma volt a „szellemi ellenállásnak". Így a laptörténet feldolgozása megkerülhetetlen feladatként hárult a kutatóra, aki a hetvenes évek első felére el is készítette a körülbelül másfél százoldalas – ahogy ő fogalmazott – dolgozatát. A lapalapító Pethő Sándor fia, Pethő Tibor – akit a pártközpont 1972-ben nevezett ki a MAGYAR NEMZET főszerkesztőjévé – életútinterjújában[2] úgy emlékezett, hogy Vásárhelyi írása már 1973-ban kész volt, s ő a lapindulás 35. évfordulójára sorozatban akarta volna megjelentetni, ám a kb-titkár Aczél György megvétózta ezt azt elképzelést. Anélkül, hogy Pethő emlékezetének *ténybeli* hitelességét kétségbevonnám, azt feltételezem, hogy az időpont meghatározásában Pethő nagy valószínűséggel téved. Nincs ugyanis nyoma annak, hogy a cenzúrabizottsági dosszié és a már ugyancsak említett szöveggyűjtemény sajtó alá rendezése mellett Vásárhelyi már a MAGYAR NEMZET történetével is behatóbban foglalkozott volna. Ennek inkább *A szellemi ellenállás kérdéséhez* című, a LITERATURA 1975-ös évfolyamában közzétett írása után láthatott hozzá.

Az viszont bizonyos, hogy 1978 közepén a kismonográfia már „jó ideje" elkészült, mi több, megjelenésre várt a Magvető Kiadónál. 1978 augusztusának első napjaiban Vásárhelyi ugyanis meginterjúvolta az 1938-tól a lap betiltásáig a MAGYAR NEMZETnél dolgozó Katona Jenőt, s a magnóra rögzített beszélgetés – soha nem publikált – részletéből tudható, hogy Vásárhelyi tanulmánykötete közeli megjelenésében reménykedett, részletesen beszámolt Katonának „a dolgok állásáról", ugyanakkor, tehát három héttel a MAGYAR NEMZETben való közlés előtt, még nem említi, hogy írása egy sorozat keretében a szóban forgó napilapban (is) olvasható lesz majd... Mindezek ismeretében azt gondolom, Pethő állítása korrigálandó: Aczél, ha több fordulóban is, ha nehezen is, de belement abba, hogy a 40. évfolyamához érkező lap Vásárhelyi sorozatával emlékezzen meg alapításának évfordulójáról.

Az engedékenységnek azonban cenzurális ára volt. 1978. augusztus 25-én *Fejezetek a Magyar Nemzet múltjából* címmel elindulhatott ugyan a

2 *Életútinterjú Pethő Tiborral, 1989. Oral History Archívum, 189. szám alatt. Kérdező: Murányi Gábor.*

végül is tizenkét részesre szűkített sorozat, ám az már nem állítható, hogy a kézirat és a kinyomtatott szöveg teljességgel fedte volna egymást. Az apróbb, a lapszerkesztés során elkerülhetetlen, mi több: kötelező tollhibajavításokon, adat-, illetve dátumpontosításokon túl első látásra is szembetűnik a kézirat erőteljes csonkítása: jelzők, mondatok, bekezdések maradnak ki jelöletlenül, s nem egy esetben értelemzavaró módon. Az adott időszak, s az adott szerkesztőségi viszonyok ismeretében egyértelműen állítható, hogy a kényesnek ítélt részletek kimetszését az „ahogy lehet" ideológiáját életprogrammá emelő, óvatosan bátor Pethő Tibor végezte el – minden bizonnyal bírva az akkor még vele jó viszonyban lévő Vásárhelyi jóváhagyását. Nem az utókori „leleplezés" vezet tehát, amikor a dolgozat kéziratának rekonstruálásakor más betűtípussal adom közre az eddig publikálatlan – helyhiány, avagy cenzurális megfontolások okán kihagyott – részeket; inkább csak jelezni szeretném, hogy a hetvenes években mi ítéltetett kimondhatatlannak. S egyértelműsödjék az is, hogy az idő tájt, a hetvenes évek közepén mégis miként, hogyan bujdosott, hogyan keresett menedéket a múltban a bilincsbe vert beszéd.

Amikor a MAGYAR NEMZET szerkesztősége 1987 őszén a lapalapítás félévszázados jubileumára készült, Vásárhelyi már az ellenzék egyik emblematikus személyisége volt. Az ünnepi alkalomra összeállítandó emlékkönyv munkatársaként állíthatom, a kötet szerkesztője, Martin József minden követ megmozgatott, hogy a lap történetének felidézésére a legavatottabb szerzőt, vagyis Vásárhelyit kérhesse fel. Az informális tiltó- (vagy ahogy akkoriban nevezték konzultációs) listán szereplő Vásárhelyi Miklós „foglalkoztatására" csak igen késve, 1988 tavaszán érkezett meg a kényszeredett pártközponti jóváhagyás. Legfőképp ezzel magyarázható, hogy a könyvzárta előtti napokban mindössze a tíz évvel korábban a lapban – mint láttuk, erősen húzott formában – már megjelent szöveg gyors újraszedésére került csak sor. Az évkönyvi másodközlés „csupán" annyiban különbözik az évtizeddel korábbitól, hogy szignifikánsan több benne az értelemzavaró sajtóhiba, a névelírás, hogy az idézetek még pontatlanabbak...

A rendszerváltást követően Vásárhelyi is, mások is próbálkoztak az „eredeti" kézirat felkutatásával, mivelhogy kiderült: a szerzőnél mindössze egy javítatlan és igen hiányos harmadpéldány maradt. (A monográfiából ugyanis több folyóiratban jelentek meg kisebb részletek, Vásárhelyi ilyenkor a harmadpéldányból emelte ki az éppen sorra kerülő fejezeteket.) A MAGYAR NEMZETben publikált kéziratot – Pethő korrekcióival –

nagy valószínűséggel elnyelte a nyomdai temető, a Vásárhelyi emlékezete szerint konzekvensen javított másodpéldány a Magvető Kiadó igazgatójának íróasztalfiókjában tűnt el, további sorsa kibogozhatatlan maradt. Egy, a múlt iránt megkülönböztetett figyelmet tanúsító nemes dokumentátornak, a HVG korrektorának, Kükedi Józsefnek az archívumából viszont előkerült a kézirat nyolcvanas évek eleji állapotát rögzítő fénymásolat. Fentebb tehát nem véletlenül használtam a „kézirat-rekonstrukció" kifejezést: a MAGYAR NEMZETben, valamint a több folyóiratban közzétett részletekből, a Vásárhelyi Miklós hagyatékában fennmaradt harmadpéldányból, illetve az említett fénymásolatból vált lehetővé a kismonográfia minden bizonnyal teljes szövegének egyberendezése.

E rekonstrukción túl magam mindössze kéziratgondozói szerepre vállalkoztam: ahogy a másik öt tanulmányban, úgy ebben a hatodikban is a mai helyesírás szerint egységesítettem a szöveget, ellenőriztem az idézeteket, a korrekció feltüntetése nélkül javítottam a névelírásokat, pótoltam a vezetéknevek utáni keresztneveket, esetenként szögletes zárójelben jeleztem, hogy mondjuk a Lenin körutat időközben Erzsébet körúttá keresztelték vissza. Ugyancsak szögletes zárójelbe tettem a lábjegyzetekben azokat a kiegészítéseket, utalásokat, melyek a Vásárhelyi-tanulmányok publikálása utáni évekből származnak, de a témához szorosan kapcsolódnak. Az olvasóknak talán feltűnik, hogy ezekben a kiegészítésekben gyakran szerepel a sajtó alá rendező neve. E túltengésnek egyetlen, reményeim szerint akceptálható magyarázata az, hogy sajtótörténeti érdeklődésemet s annak irányát Vásárhelyi Miklós tanulmányai inspirálták.

MURÁNYI GÁBOR

A Belle Époque sajtója

A magyar újságírás fénykora

A század végéhez közeledve, alig évtizednyi távolságban a 2000. esztendőtől, mind gyakrabban merül fel a kérdés: milyen évszázadot hagyunk magunk mögött, milyen is volt ez a 20. század?[1] Már az első pillantásra nyilvánvaló, hogy századunk nem értelmezhető folyamatos egységként, mint a quattrocento vagy a cinquecento, nem illeszthető bele olyan korszakos felosztásba sem, amely az európai civilizáció fejlődésének egy-egy szakaszát az abszolutizmus, a felvilágosodás, a nemzeti forradalmak és a polgárosodás korának gyűjtőneve alá sorolta. Nincs olyan általános, jellegzetes szellemi és művészeti trendje sem, amely – mint a reneszánsz, a barokk vagy a romantika, a neoklasszicizmus – meghatározná kulturális arculatát. Elkeresztelhetnénk persze a jelenkort a tudomány és a technika századának vagy a világháborúk korszakának. Ezek a századnak tagadhatatlanul új és lényeges mozzanatai, mégsem olyan általános érvényűek, hogy önmagukban alkalmasak volnának a fogalmi tömörítésre és kiterjesztésre. A „hiba" azonban nem századunkban keresendő, nem is fogalmi világunk korlátozottságában. A világ a 20. században robbanásszerűen kitágult. A valóság összehasonlíthatatlanul dúsabb, differenciáltabb és bonyolultabb lett. Közel két évezreden át egyetemes történelem alatt azt jegyeztük, ami ezen a kis kontinensen történt, míg a hatalmas kiterjedésű Ázsiában, Afrikában és az egész nyugati féltekén történtek csupán annyiban tűntek említésre méltónak, amennyire ezt európai vonatkozásai indokolták. A 20. században a történelmi folyamat súlypontja fokozatosan, de feltartóztathatatlan törvényszerűséggel tolódik át a hatalmas világrészekre: az első kollektivista-szocialista államokra, Ázsiára, az Új Világra, a Harmadik Világra, a

[1] *[Csak emlékeztetőül: Vásárhelyi Miklós tanulmánya 1985-ben íródott.]*

fekete és a sárga kontinensekre. Az egyetemes történelem valóban világtörténelemmé lesz. Ebben a „nagyvilágban" már nem állnak össze közös és egységes tendenciák. Mert például Afrikát, Közép- és Dél-Amerikát, Ázsia egy részét nehéz lenne beilleszteni a technika és a tudomány rohamos fejlődésének fogalomkörébe, ugyanakkor a két világháború is végletesen eltérő következményekkel járt, ellentétes tendenciákat szült. Európa primátusa megszűnt, a kontinens hanyatlásnak indult. A polgári világban az Amerikai Egyesült Államok hegemóniára tett szert, létrejött a szocialista világrendszer, megszűnt a gyarmati rendszer, és mintegy száz új, független állam született meg.

A századfordulón és az 1900-as évek elején még Európa a történelem középpontja. A 19. századi robbanásszerű gazdasági fejlődés lendületéből még futja az erő, sőt Közép- és Kelet-Európában, ahol a folyamat késve indult, most kulminál a fellendülés. Nyomában gazdasági és kulturális gyarapodás jelentkezik. Utólag, a megszépítő messzeség távlatából a köztudatban ez a korszak, mint Belle Époque rögződött, mert az évtizedes csalódások, borzalmak, megrázkódtatások keltette nosztalgia valóban a „régi szép idők", a „boldog békeévek" világának álmodta azt a negyed századot, az első világháború kitöréséig tartó időszakot, amely alatt „mindössze" öt fegyveres konfrontáció és helyi háború háborgatta a kedélyeket, de különben Európa nagy részében békesség uralkodott. A történelem keserű iróniája, hogy maga az 1914–18-as háború is csak utólag avanzsált (vagy éppen degradálódott?) „Nagy Háborúból" első világháborúvá. De a korabeli közvéleményt is rabul ejtette a derűlátás, a csillogás. Az emberek úgy érezték, hogy egy töretlenül felfelé ívelő aranykor küszöbére érkeztek. A tudományos fejlődés bűvöletében már az élettartam korlátlan meghosszabbításának lehetőségét latolgatták. S kezdetben még a Nagy Háborút is úgy könyvelték el, mint azt az utolsó háborút, amely egyszer s mindenkorra véget vet minden háborúnak. Az utókor szemében pedig ezt a korszakot főleg az szépítette meg, ami utána következett. Az első világháború, amely az első totális háború volt. A két világháború közötti korszak állandó nyugtalansága, a gazdasági világválság szorongásai. Az irtózatos második világháború és az azt követő ingatag fegyverszünet, amelyben az emberiséget szüntelenül a teljes pusztulás veszélye fenyegeti. Lélektanilag megérthető tehát a viszonylagos békés korszak olykori idilli ábrázolása, a múlt bearanyozása.

A Belle Époque andalító kábulatának elővarázsolásában felmérhetetlen szerepet játszott az akkori idők egyetlen tömegkommunikációs esz-

köze, a néhány évtized alatt pszichológiai nagyhatalommá fejlődött sajtó, mely egyszerre töltötte be a mai rádió, film és televízió szerepét is. Magyarországon a hírlapgyártás egyben a gazdasági élet egyik legdinamikusabb ágazata lett, s a régebben irodalmi hajlandóságú, néptribuni elhivatottságot érző, művészlelkületű és bohém újságíró egy hatalmas lélektani-üzleti mechanizmus szerény kis csavarjaként illeszkedett a gépezetbe. Nem mindenki törődött bele ebbe a szakmai és erkölcsi lefokozásba, néhányan megőrizték privilegizált helyzetüket, de a többség sorsa vállalására kényszerült. Az újság tömegcikké vált (1800-ban 5 magyar nyelvű időszaki sajtótermék jelent meg, 1901-ben: 1000, 1914-ben 1500 fölött), az újságíró pedig e tömegcikk előállítója.

Századunk elején, 1912 tavaszán a kor legszínvonalasabb társadalomtudományi folyóirata, a HUSZADIK SZÁZAD körkérdést intézett húsz neves íróhoz, újságíróhoz, publicistához. A téma: az írói becsület. A kérdések így hangzottak:

1. Összeférhetőnek tartja-e a politikai tisztességgel, hogy valaki elveivel ellenkező eszméket hirdessen, bár névtelenül, a publicisztikában oly célból, hogy pénzt szerezzen?

2. Lehet-e a testi munkára vonatkozó erkölcsi szabályokat minden módosítás nélkül a szellemi munkára is alkalmazni?[2]

A kérdések fölvetése nem volt elvont, teoretikus, hiszen a napi gyakorlatban az olvasó naponta lehetett tanúja annak, hogy konzervatív, retrográd szellemű hírlapokban az eszmeileg odatartozó törzsgárda tagjai mellett ismert baloldali, progresszív szerzők nevei szerepelnek. Valamennyi felkért hozzászóló polgári radikális vagy szocialista író, újságíró, közéleti személyiség volt. Köztük olyan nevek, mint Ady Endre, Bíró Lajos, Fényes László, Ignotus, Jászai Samu, Mikes Lajos, Nagy Endre, Pogány József, Rónai Zoltán, Szende Pál, Weltner Jakab.

A választ a legfrappánsabban és legtömörebben Ady Endre fogalmazta meg: *„Az új sajtó és az új tömeg-litteratura szükségessé tett és kifejlesztett egy újfajta hírlapírói, illetve írói képességet: készen, könnyen, ügyesen, megejtően írni a kiadóhivatal, s a legnagyobb számú, s legkisebb értelmességű publikum számára. Ezek az írók, hírlapírók, ha mellékesen politikus-csukácskák is, egészen bátran árulhatják a tollukat. Ezeknél az írás egyszerű áru, meggyőződésük pedig az, amit velük haszonért íratnak... Még mindig megmaradnak azonban a régi,*

2 *Huszadik Század, 1912. május, 600. p.*

kissé komikus, de majdnem félisteni konceptusban a vezetők vagy vezetni akarók, akiknek egész nevükkel, testükkel harcba kell menniök hirdetett igazukért. Ezek nem alkudhatnak, nem kupeckedhetnek..."[3]

Ady felfogását képletesen szemléltetik Bíró Lajos példái: „*Ateista kőműves becsülettel építhet templomot és antimilitarista építész becsülettel építhet kaszárnyát, de a pap, aki a templomban misét és szentbeszédet mond, nem becsületes ember, ha ateista, és nem maradhat becsülettel az antimilitarista vezérkari tiszt. Az újságírónak a legtöbb esetben nagyon mindegy, milyen politikájú lapot csinál, a publicistának nem... Általában: alighanem a világnézet az, amely az újságíró becsület íratlan törvényeit diktálja, és fejletlen sajtójú, pontosabban kis munkapiacú országokban éppen azért a világnézet a legnagyobb luxus, amelyet újságíró megengedhet magának.*"[4]

Az Adyéhoz és Bíró Lajoséhoz hasonló szellemben válaszolt a polgári publicisták többsége, s nem különbözött az írói becsületről alkotott felfogásuktól a szocialista hozzászólók véleménye sem. Annál egyértelműbb volt viszont az eltérés abban, ahogyan a második kérdésre reagáltak. A marxista világnézetet valló publicisták kétségbe vonták a kérdés feltevésének helyességét is. Úgy ítélték, hogy a polgári társadalomban az etikai határt nem lehet a szellemi és a fizikai munka között megvonni, még kevésbé az újságírói és a publicisztikai tevékenység között. Kissé elvontan és dogmatikusan, de kétségtelenül elvi következetességgel elítélték azt a moralizálást, a szellemi arisztokratizmust, amely csak az írói és publicisztikai tevékenységet minősíti arra méltónak, hogy teljesítménye kiállja az etikai ítéletet. A szocialista állásfoglalást ezzel kapcsolatban a legvilágosabban Pogány József, a korszak egyik legkiválóbb marxista publicistája fogalmazta meg: „*A meggyőződését pénzért eladó újságíró problémája a valóságban a mai rendet védő újsághoz kényszerült, de meggyőződésében a mai renden túlkerült újságíró problémája. Sohasem arról van szó, hogy konzervatív hitű ember kénytelen szocialista lapot szolgálni, hanem mindig csak az a kínos kényszer, a morális megítélést provokáló állapot, hogy radikális gondolkodású ember reakciós újság írója. Így formulázva pedig nemcsak az újságírásban, de egész sor más foglalkozásban is konfliktusba kerül a pénzzel megfizetett munka és a meggyőződés... A meggyőződések tömegmártíriuma ez a helyzet, amelynek megoldását nem hozhatja meg más, csak a konfliktusok megszűnése, a társadalmi életnek és a szociális meggyőződésnek újból való találkozása... Nem egyének cselekedeteiről van szó az újságírói munka kérdésében, hanem az egész rétegnek a törvényszerű sorsáról.*"[5]

3 [illegible]
4 [illegible]
5 *Huszadik Század, 1912. június. 723. p.*

Amikor most a Huszadik Század egykori sajtóankétjának emlékét idézzük fel, elsősorban nem is az eredeti kezdeményezés és a mondanivaló értéke késztet a feledésbe merült sorok felelevenítésére, bár bizonyos, hogy a magyar sajtó történetében nem lelhetünk ennél érdekfeszítőbb és igényesebb szakmai vitára. Mi azonban, az immár klasszikussá vált író-publicisták idézetével inkább egy kor, pontosabban egy korszakváltás légkörét kívántuk érzékeltetni. Mert, ha első hallásra túlzásnak tűnnék is, mégis bizton állíthatjuk, hogy akár másfél évtizeddel korábban, senkinek eszébe sem jutott volna hasonló kérdéseket intézni a magyar sajtó akkori prominens munkatársaihoz. A körkérdést kiváltó problematika akkor még nem létezett. Köpönyegforgató, kalandor hírlapíró, bértollnok persze korábban is akadt, és az újságíró tisztessége, illetve a sajtó becsülete napjainkig a közélet egyik központi témája maradt. A probléma azonban csak a századfordulón öltött társadalmi méreteket. A századfordulóval gyökeres fordulat állott be a magyar sajtó történetében. S már itt jegyezzük meg elöljáróban, hogy e változásnak az etikai konfliktus, a „meggyőződések tömegmártíriuma", a „világnézet mint luxus", az „újságírói munka mint áru", csupán egyik, súlyos, de nem egyetlen, s nem is legjellegzetesebb, történelmileg leglényegesebb mozzanata. A 20. század elején megszületik az új, a modern, európai igényű magyar sajtó.

A modern magyar sajtó létrejötte természetesen nem választható el történelmi fejlődésünk fő áramlatától. Egyik következménye és kísérőjelensége az ország általános gazdasági és társadalmi fejlődésének. Ám rendkívüli és szembeötlő ezen belül a sajtó fejlődésének üteme. Néhány esztendő leforgása alatt az addig másodlagos, közvetítő szerepet betöltő sajtó a haladó szellemű publicisztika, a progresszív irányzatú hírlapok és a társadalomtudományi, irodalmi, művészi folyóiratok révén a szellemi megújhodás úttörőjévé válik. Ez a sajtó lesz a szócsöve annak a nagyszerű radikális és szocialista értelmiségi elitnek, melyet Horváth Zoltán a *Magyar századforduló* című művében méltán nevezett történelmünk második reformnemzedékének,[6] az 1848-as nemzeti szabadságharcot előkészítő első reformnemzedék szellemi hagyományai örökösének. Ugyanakkor az országos közvélemény alakításában a korábbinál sokkal

[illegible] *nemzedék története, 1896–1914. Gondolat, Bp., 1961.]*

nagyobb befolyásra tesz szert a konzervatív és a liberális tömegsajtó, amely a fennálló hazai és a nemzetközi rend maradandóságának illúzióját terjeszti és erősíti az olvasóban.

Milotay István, a jobboldali radikalizmus egyik legelső, tudatos képviselője, a későbbi magyar fasiszta ideológia legjelentősebb publicistája 1918 elején ellenséges indulattal és némi túlzással, de nem alaptalanul állapította meg: *„Körülbelül tíz-tizenöt év óta a magyar szépirodalom, a publicisztika és újságírás nagy kortesterületévé vált azoknak az új erőtényezőknek, amelyek gazdasági és politikai téren egyre erősebb érvényesülésre törnek... Ez az ifjú Magyarország... Ady Endrétől kezdve, Móricz Zsigmondon át Babits Mihályig, Ignotustól kezdve Fenyő Miksán keresztül Móricz Miklósig és Kosztolányi Dezsőig, Szende Páltól kezdve Surányi Miklóson át a még ismeretlen új tehetségekig, ennek a kapitalista-radikális érdekközösségnek gyámolító kezét érezte és érzi maga körül."*[7] Díszesebb névsort a rajongó méltató sem állíthatott volna össze. Ez a szellemi gárda, a demokratikus átalakulás szócsövei és szószólói avatták a századelő esztendeit a magyar sajtó fénykorává. Ám a való helyzet eltorzítása lenne, ha elhallgatnók, hogy ez a szellemi elit csak töredék volt, amely a hivatalos Magyarország magára erőltetett magabiztosságának és mozdíthatatlanságának sziklafalába ütközött. Mint az életnek úgyszólván minden területén, a sajtó terén is két Magyarország létezett. A széles nyilvánosság és a közvéleményt formáló, neves és tekintélyes politikusok, írók, publicisták elsáncolták magukat azon statikus álláspontjuk mögé, hogy a Habsburg-ház uralma időtlen időkig tart, és Európa térképe elképzelhetetlen az Osztrák–Magyar Monarchia fennállása nélkül, a történelmi Magyarország kétségbevonhatatlan természeti és történelmi realitás, ezt a haza a maga lassú, visszafogott, vontatottan fokozatos politikai-társadalmi fejlődésében a benne élő népek boldog, közös otthonává lesz, és a magyar nemzetre nagy kulturális és civilizációs misszió vár Közép-Kelet-Európában. A „délibábok országá"-ban ez volt az általános nézet, a nagy többség (nem csak a magyar nyelvű lakosság!) véleménye és közérzete. S ezen állítás megalapozottságát drámai módon igazolta az 1914 nyarán, a háború kitörésekor kirobbanó mámoros közhangulat. Tévednek tehát azok, akik a századelő nemzeti illuzionizmusát egyszerűen a politikai boszorkánykonyhák manipulációinak rovására írják. Egyébként minden európai nemzetállam ugyanilyen rendíthetetlenül hitt a maga elhivatottságában, küldetésében és jelentőségében.

7 Milotay István: A magyar osztályharc és a magyar irodalom. Új Nemzedék, 1918. április 25. 3–4. p. [Idézi: Litván György: „Magyar gondolat – szabad gondolat". Magvető, Bp., 1978. 57. p.]

A hagyományos gondolkodásnak, a beidegzettségnek, elfogultságnak ezen megkövesedett és mozdíthatatlannak tűnő erődvonalán próbált rést ütni a második reformnemzedék. Az ő gondolatmenetüknek kiindulópontja szintén Magyarország sorsa, jövőjének féltése volt, valamint annak kutatása, hogy mi lehet a történelmi Magyarország helye és szerepe Európában.

Ellentétben a későbbi célzatos beállításokkal, ők is az ország területi integritásának és a magyarság vezetői elhivatottságának elvét vallották. Következtetéseikben azonban diametrálisan ellenkező eredményre jutottak. Ők a jövőbe tekintettek, és látóhatáruk Európa volt. Nyugtalanul és felindulva hirdették, hogy a Monarchia nem életképes, túlhaladott képződmény, amelynek napjai meg vannak számlálva, Magyarország pedig elmaradott, társadalmi fejlődésében megrekedt, politikai intézményrendszerében elavult, korszerűtlen állam, amely így nem maradhat fenn. A lét és a jövő biztosításának egyetlen lehetősége: a nemzeti önállóság és a mélyreható demokratikus átalakulás. Méghozzá erőltetett ütemben, radikális eszközökkel, mivel több évtized mulasztásai gyors elhatározásokat követelnek.

A demokratikus reformerek felmérték pozíciójuk gyengeségét, a belső erőviszonyok előnytelenségének terhét. Maga Jászi Oszkár, az irányzat szellemi vezető egyénisége a HUSZADIK SZÁZAD című radikális folyóirat beköszöntő cikkében, *Az új Magyarország felé* cím alatt 1907-ben elismeri: *„Az íróknak, kutatóknak és szociálpolitikusoknak az a kis csapata, amely eddig izoláltan dolgozott eszményeiért, keresve az igazságot, és szinte l'art pour l'art hintve a modern haladás eszméit, gúny, rágalom és gyanúsítás s mindössze néhány száz ember rokonszenves megértése által kísérve: ama lehetőség, sőt kötelesség elé fog kerülni, hogy eszméinek gyakorlati megvalósítására módot és eszközöket jelöljön ki."*[8] Jászinak pontos volt a látlelete, meg a kitekintése is. A reformerek jelentkezésekor valóban csak százak hallották szavukat, de hamarosan megerősödtek: egyesületeket alapítottak, folyóiratokat, majd napilapokat indítottak, pártot létesítettek. A gyakorlati megvalósításhoz azonban későn, elkésve jutottak, s nem akkor, amikor még talán tehettek volna valamit. Nem túlzás-e, esetleg a hazai progresszív hagyományok voluntarista felértékelése, az a törekvés, hogy fölidézzük és méltassuk a század eleje polgári radikális és szocialista szellemi elitjének teljesítményeit? Aligha. Hiszen ez az áramlat rövid idő alatt egyre jelen-

8 Az új Magyarország felé. Lélektan és társadalmi tudomány. Írták: Jászi Oszkár és Pikler Gyula. Huszadik Század. Próbakötet. Bp., 1907. 4. p.

tősebb politikai tényezővé lett, egyben szerves része és hosszú évtizedekig méltatlanul elhanyagolt fejezete a magyar eszmetörténetnek, amelynek történelmi jelentőségét és maradandó értékét csak az utóbbi időkben kezdik felmérni.

Fentebb két Magyarországot említettünk, annak a kettősségnek érzékeltetésére, amely a múlt század második felétől a fejlődést jellemezte. A kapitalista gazdaság rohamos fejlődésnek indult, de a társadalmi-politikai fejlődés, a polgári átalakulás csak lassan alkalmazkodott a termelési viszonyok változásához. Ez a fáziskülönbség nemegyszer fékezően hatott vissza magára a gazdasági folyamatra is. Ez azonban nem magyar sajátosság. Általában jellemzője minden társadalomnak, ahol az abszolutista uralmat nem forradalmi úton számolták fel, hanem maga az abszolutizmus kezdeményezi „felülről" a reformokat, az elkerülhetetlen gazdasági változásokat, és ezeket le akarja határolni, saját politikai kiváltságai megőrzésének szolgálatába kívánja állítani. A tőkés fejlődés, a polgári átalakulás mindenütt súlyos belső ellentmondások közepette zajlik le. Magyarországon két sajátosság kiterjesztette az ellentétek körét, és fokozta azok élességét: a feudalizmustól örökölt társadalmi struktúra és a hatalmi viszonyok változatlansága meg a nemzetiségi kérdés. Mivel mindkettő alapvető kérdés volt, megoldatlanságuk rendkívül megnövelte a belső feszültséget, sötét árnyékot vetett a magyar Belle Époque, a liberalizmus magyar változatának horizontjára.

A mérsékelt, konzervatív Szekfű Gyula történettudós a magyar liberalizmus éles szemű kritikusa elvi liberalizmusnak minősítette a szabadelvűségnek azt a válfaját, amely a 19. század végétől Magyarországon honosodott meg. E liberalizmus specifikus jellegének érdemes figyelmet szentelni, mert megítélésében máig a legellentétesebb vélemények hallhatók. Sokan – hasonlóan a kortársak többségéhez – csak vívmányait és az írott törvényeket idézve felmagasztalják progresszív jelentőségét, és a nyugati liberális társadalmak adekvát magyar változatát látják benne. Mások – a korabeli radikális és szocialista kritika nyomában – a polgári demokratikus átalakulás kirívó visszásságait hangsúlyozva, kétségbe vonják e rendszernek még liberális jellegét is, az elvi liberalizmust csak fügefalevélnek minősítik, amelynek rendeltetése a nemesi birtokos osztály valójában továbbra is érvényesülő hegemóniájának, abszolutizmusának elfedése. Mindkét bírálat az igazság figyelemre méltó elemeit tartalmazza, de mindkettő elfogult, egyoldalú.

Politikai közhelynek számít, hogy minden fajta államberendezés központi kérdése mindenkor a hatalom kérdése. Ebben a tekintetben Ma-

gyarországon valóban nem állott be lényeges változás 1918-ig. A hatalmat, akárcsak 1848 előtt, a birtokos nemesség gyakorolta. Ezt a realitást alátámasztja Szekfű Gyula megállapítása is: *„A képviselői névjegyzékek egész a '90-es évekig alig tüntetnek fel polgári neveket, általában még a régi nemesség tagjai a képviselők, s a miniszterek között Wekerle Sándor az első nem-nemes (Wekerle először 1889-ben lett pénzügyminiszter, majd háromszor volt miniszterelnök is), egyelőre még fehér holló, akit a polgáriak nagyobb számban a XX. századnak inkább csak második évtizedében követnek. A politizáló osztály gerincét a középbirtokos nemesség alkotja, akárcsak 48 előtt, azon 1000–10000 holdnyi »uradalmak« tulajdonosai, akiknek már birtokuknál fogva is megvan a befolyásuk vármegyéjükben, és ez a befolyás lendíti fel őket a központba. Ilyen birtok volt a 80-as években nem egészen 4000, s ennek a négyezer embernek gondolkodása adta meg a nemzeti gondolkodásnak is a színezetét."*[9] Ady Endre pedig a Budapesti Napló 1908. március 26-i számában így elégedetlenkedett: *„A magyar polgári forradalmat 1848-ban megcsináltuk... S azóta – istenem, hatvan esztendeje már – annyira sem mentünk, hogy a polgári forradalomhoz szerezzünk be polgárságot."*[10]

A birtokos nemesség történelmi felelősségének mentségére kell megemlíteni, hogy az iparosítás elkésettsége folytán csak néhány (nem is hat) évtizede maradt a polgárság integrálására és saját szemléletének, életformájának korszerű átalakítására. Ez a folyamat Angliában évszázadokig, Franciaországban is több mint száz évig tartott. Németországban, Olaszországban és Spanyolországban pedig, ahol szintén elkésve kezdődött és nem zárult le, ugyancsak történelmi katasztrófához vezetett.

Négyezer földbirtokos uralta tehát az országot, és hatalmuk mechanizmusa a régi, rendi közigazgatási rendszeren és az új, látszólag liberális intézményen, a parlamenten keresztül érvényesült. A liberalizmus megtorpant a vidéki vármegyeháza és a nemesi kúria küszöbén, de nemigen érvényesült a minisztériumok és központi állami szervek vezető, felelős hivatalaiban sem. A társadalmi szerkezet és a végrehajtó hatalom területén tehát a hatalmi struktúra lényegében a régi maradt, csak a közigazgatási apparátus létszáma gyarapodott döbbenetes ütemben, az 1892–1902 közötti évtizedben 50 százalékkal. Az utánpótlás java részét is a birtokos-dzsentriosztály szolgáltatta.

9 [Szekfű Gyula: A tizenkilencedik és huszadik század. In: Hóman–Szekfű: Magyar történet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1936. 513–514. p.]
10 Ady Endre: Mágnások és püspökök uradalma. In.: Ady Endre publicisztikai írásai. III. 1908–1918. Szépirodalmi, Bp., 1977. 68. p.

Bonyolultabban alakult a helyzet a törvényhozás szférájában. Az elvi liberalizmusnak egyik alappillére a népképviseleten alapuló parlamentarizmus. Megteremtették hát a magyar parlamentet is, nyugati mintára: alsó- és felsőházzal. Csodálatos, pompás otthont is építettek a számára. A Duna-parti gót stílusú, barokk kupolás, bizánci díszítésű cifra palotát, a főváros egyik látványosságát, amely gigászi méreteivel meghaladja az amerikai kongresszust, a párizsi szenátust és a képviselőházat, a berlini Reichstagot, a Bécsi Rathaust vagy akár a mintául kiszemelt londoni Westminstert. Nem maradt el ez a parlament nyugati példaképeitől a viták szenvedélyessége, az összecsapások, éles szóváltások, botrányok tekintetében sem. Csak éppen mindannak, ami az impozáns homlokzat mögött történt, nem volt súlya. Nem is lehetett, mert nem alkotta meg, sőt nem is tűzte napirendjére azokat a törvényeket, amelyeket a kor szelleme, a polgári demokratikus átalakulás megkövetelt. S hogy ez így történjék, arról intézményesen gondoskodott a „négyezer", amely féltékenyen őrizte tényleges hatalmát. Korrekciót alkalmazott a választójogi törvényen, aminek következményeképpen választójoggal az ország lakosságának mindössze 6 százaléka rendelkezett. A diszkrimináció gazdasági (anyagi cenzus), kulturális (középiskolai végzettség) és igazgatási (24 éves korhatár, egyhelyben lakás, erkölcsi bizonyítvány) ismérvek alapján történt. Ez a választójog gyakorlatilag a kormányzattól függő helyi közigazgatásra bízta a választói névjegyzék „célszerű" összeállítását. A választás nyílt volt. A nők ki voltak zárva a választásból. A tömegméretű jogfosztás indokául a polgári eszmerendszer másik nagy eszménye, a nemzeti elv szolgált. A kisebbségek ekkor már együttesen az ország lakosságának felét alkották, és a hivatalos propaganda azzal érvelt, hogy az általános, titkos választójog egy nem magyar többségű parlamentet eredményezhetne. Holott a választás lebonyolításának akkori módszerei mellett a kormányzat a manipulációs eszközök alkalmazásakor általában jobban számíthatott az elmaradottabb nemzetiségi területek szavazataira, mint a magasabb műveltségű dunántúli vagy a protestáns hagyományai folytán inkább ellenzékiségre hangolt tiszántúli, tiszta magyar kerületekre.

Károlyi Mihály negyven év távlatából egy londoni előadáson plasztikusan érzékeltette az akkori közéletet, a politikai légkört, amikor így számolt be az 1901-es képviselőválasztáson vállalt első nyilvános politikai szerepléséről: *„Erdélyben léptem fel képviselőjelöltnek a zilahi kerületben, amelynek négyezer választója közül 3000 román volt. A Széll-kormány léptetett fel – és ez volt az egyetlen eset, amikor kormánypárti programmal léptem fel, de*

meg is buktam –, soha nem tudtam románul, és csak berúgott korteseim mondták el helyettem a programbeszédet. Azt mondták, hogy a 3000 román velünk fog tartani, csak fizessük meg őket, az ezer magyarral ne törődjem, mert azok úgyis 48-as jelöltre fognak szavazni. A költségekre elköltöttem a törvényes 15000 ezer koronát, és amikor újabb pénzt kértek tőlem a lelkek megvásárlására, kereken kijelentettem, hogy nem adok. Hát akkor meg fog bukni – mondták nekem... meg is buktam. A háromezer román választó nem jött el szavazni, mert nem volt fuvar és ital, az ezer magyar közül pedig 900 szavazott ellenjelöltemre. Rám mindössze 100 szavazat esett."[11] Egyébként – amint az események bizonyították – nem volt annak jelentősége, kit választanak meg képviselőnek, melyik párté a többség, ki kormányoz és ki van ellenzékben, a választási rendszer, a parlament összetétele eleve biztosította, hogy a valóban lényeges kül- és belpolitikai kérdések ne is kerüljenek napirendre. Szekfű az egykori parlamenti tudósítást idézi: *„Forrong a Ház, mint a tüzes katlan, pedig jéghideg nyugalom, unalom ül a lelkeken."*[12]

A tényleges hatalmi viszonyokról szemléltető képet nyújt a szocialista Basch Imre egykorú kimutatása, amely szerint az OMGE (Országos Magyar Gazdasági Egyesület, a nagybirtokos osztály érdekképviseleti szerve) tagjai közül az 1907–1908-as országgyűlésben 102 képviselő és 42 főrend volt, ezenkívül 5 miniszter, 6 államtitkár, 52 miniszteri tanácsos és titkár, 14 főispán. Ugyanakkor a magyar szociáldemokrata pártnak nem volt egyetlen képviselője sem, ellentétben Angliával, Franciaországgal, Németországgal, Ausztriával, Olaszországgal, sőt Oroszországgal is, ahol erős szociáldemokrata parlamenti frakciók működtek.[13] A munkásságnak nem volt képviselője a magyar parlamentben, a parasztságnak csak egy-kettő, de jelentéktelen volt a polgárság képviselete is. Ez a parlament torzszülöttje volt a liberális eszmerendszernek: nem ösztönzője, hanem gátja az ország polgári átalakulásának. Az önző és szűk látókörű nemesi birtokos osztály erőszakkal és művi „törvényes" eszközökkel megőrizte hatalmi túlsúlyát, megszállta a parlamentet, a közéletet, kirekesztette a törvényhozásból, saját ügyei intézéséből a lakosság többségét, s ezzel önmaga megkérdőjelezte uralmának legitimitását. A szabadelvű arisztokraták, az évtizedekig uralmat gyakorló Tisza-grófok csakúgy, mint a velük szemben fellépő grófok, az András-

11 Károlyi Mihály: Beszéd a londoni Ethical Churchben. 1942. június 21. In.: Károlyi Mihály válogatott írásai. II. kötet. Gondolat, Bp., 1964. 61. p.
12 [Szekfű Gyula: A tizenkilencedik és huszadik század. In: Hóman–Szekfű: Magyar történet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1936. 521. p.]
13 Basch Imre: Agrárius szervezkedés. Szocializmus, 1907–1908. 561–566. p.

syak, Apponyi, Zichy és mások, liberális szellemű beszédeikkel, írásaikkal és követeléseikkel maguk teremtették meg önnön maguk közül azt az ellenséges, liberális közeget, amelynek nyomása és befolyása közvetlen parlamenti képviselet nélkül is fokozatosan nőtt. Nem véletlen, hogy ebben az időszakban többször is előfordul, hogy az országos nyugtalanság és ellenállás láttán az uralkodó, Ferenc József lemondásra szólítja fel a parlamentben nagy többséggel rendelkező kormányokat. Így állhat elő az a képtelen helyzet, hogy a bécsi udvar a választójog kiterjesztésének fenyegetésével bírja engedményekre a magyar uralkodó osztályt. S így történhet meg, hogy 1914-ben a parlament elfogadja az új, restriktív sajtótörvényt, az egész sajtó és a közvélemény egyöntetű ellenkezése dacára.

A magyar „négyezrek" is – sok külföldi uralmi csoporthoz hasonlóan – elkövették azt a politikai hibát, hogy túlbecsülték a közvetlen, tapintható hatalom hatókörét. Úgy vélték, ha bírják Bécs bizalmát, és kezükben tartják a törvényhozás és a végrehajtó hatalom gyeplőjét, a parlamentet, a kormányt, a közigazgatást és mindenek felett a csendőrséget, rendőrséget és katonaságot, akkor a hatalom birtokában engedélyezhető az a számukra kedvező vagy legalábbis elviselhető liberalizmus, amelyet Szabó Miklós történész találóan állagőrző liberalizmusnak minősít.[14] Az „állagőrző", vagyis konzerváló, magyarán konzervatívvá torzult magyar „elvi liberalizmus" leple alatt ható tényleges, nyers erőviszonyokat szemléletesen ábrázolja Ady Endre a BUDAPESTI NAPLÓban 1908. március 3-án: *„Vegyük végre tudomásul, hogy Magyarország még akkor is megszállott ország, ha a katonákat magyarul vezényelnék. Amiként minden feudális, militarista szervezetű, elmaradt ország – megszállott ország. Képzeljük el, hogy egy részeges cseh puskamesternek tisztté nevelt és Magyarországon kardját csörtető fia micsoda pokoli gúnnyal nézhet a mi egész polgári berendezkedésünkre. Bíróságainkra, hatóságainkra, rendőrségünkre, egész kormányzatunkra. Hiszen ha egy kis tüzes aratósztrájk van, ha az utca megmozdul, sőt ha egy nagy tűzvész támad, már akkor ők, a katonák foglalják el a teret. És akkor coki az egész civilbagázs, civil rend, civil tekintély. Ha a társadalmi élet egy komolyabbat lüktet a kelleténél, már akkor minden nem demokrata országban a katona az úr."* Az intézményrendszernek és az erőszakszerveknek ez a védelmi sánca elbizakodottá és közömbössé tette az uralkodó birtokos nemességet a társadalom tényleges erőviszonyainak eltolódása iránt.

14 Szabó Miklós: Politikai gondolkodás és kultúra Magyarországon a dualizmus utolsó negyedszázadában. Akadémiai, Bp., 1978. 27. p.

Az 1948-as és az 1867-es törvények fölszabadították a jobbágyságot, elvileg megteremtették a jogegyenlőséget, szabaddá tették a sajtót, a gyülekezést, szabad mozgást engedtek a tőkének az iparban és a kereskedelemben, megnyitották az utat a szabadkereskedelem és a hitelélet fejlődése előtt. A liberalizmus érvényesülése a gazdasági, társadalmi és kulturális élet széles területein és korlátozása a politikában azt eredményezte, hogy a politika súlypontja áthelyeződött a parlamentből és a minisztériumokból az egyesületekbe, gyűlésekre és különösen a sajtóra: napilapokba, társadalomtudományi és irodalmi folyóiratokba. Ott vitatták meg nyíltan, szabadon, korlátozástól mentesen, liberális légkörben a nagybirtokrendszer, a földreform, az általános, titkos választójog, a nemzeti önállóság problémáit, a szociális és kulturális kérdéseket. A sorskérdések a sajtóban, nem a képviselőházban kaptak nyilvánosságot, s így a *„robbanó országban"* (Ady) alkotmányosan nem, csak forradalmi úton remélhettek megoldást.

Ennél is nyugtalanítóbb és feloldhatatlan feszültségként jelentkezett a nemzetiségi kérdés. S e kérdéskomplexum tragikus eleme, hogy ezt mindenki tudta – a magyarság kivételével. Ebben egyaránt vétkesek a kormány, a parlament, az uralkodó tradicionális pártok és leghevesebb progresszív bírálóik, valamint a közvélemény. Előbbiek abba az illúzióba ringatták magukat, hogy erőszakkal és manipulációval, magyarosítással és asszimilációval a kérdés megoldódik, és megvalósul a magyar nemzetállam, az impérium. Igen jellemző Szekfű Gyulának róluk mondott nagyon is kétértelmű „bírálata": *„...mikor egész Európa a Nemzeti Erőszakot alkalmazta, mi erre gyengék voltunk, mi csak az erőszak látszatát keltettük fel. Ez volt igazában nagy hibájuk a kiegyezési kor nemzedékeinek."*[15]

Nem kevésbé volt irreális az erőszak alternatívája: a nagyvonalú, méltányos megegyezés, amely autonómiát és demokráciát ajánlott a nemzetiségeknek az ország határain belül. A koncepció népszerűtlen, elkésett és megvalósíthatatlan volt. Nem fogadta el sem a magyar közvélemény, amely „magyar birodalom"-ban gondolkodott, sem a nemzetiségek. A szomszédos államokban és Erdélyben, a Felvidéken meg a horvátok, szlovénok körében, különösen az új és türelmetlen értelmiség soraiban már ismerték azokat a határvonalakat, amelyeket később a gyászos trianoni diktátum szentesített. A nemzetiségek vezetői nem au-

15 [Szekfű Gyula: A tizenkilencedik és huszadik század. In: Hóman–Szekfű: Magyar történet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1936. 582. p.]

tonómiát kívánták, hanem a térkép újraszabását, új, megnagyobbodott, erős nemzetállamokat, amelyekben ők diktálják a törvényt.

A valóságos, súlyos, később végzetesnek bizonyult sorskérdéseket feledtette a Belle Époque csillogása, a modernizáció és a látványos urbanizáció, az életszínvonal általános emelkedése, a kultúra terjedése. Minden felfelé ívelő társadalom a fellendülés eufóriájában hajlamos mellőzni vagy lebecsülni azokat az aggasztó jelenségeket, amelyek beárnyékolnák a derűs összképet.

Az 1867-es kiegyezést követő évtizedekben felgyorsult a tőkés gazdaság fejlődése, a magyar társadalom polgári átalakulása. Alig három évtized alatt lerakták a korszerű nagyipar, a hitelélet, a közlekedés alapjait. A század utolsó évtizedére alakult ki fővárosunk, a mai Budapest képe, és megindult a nagyobb vidéki településeknek, Pozsonynak, Kolozsvárnak, Szegednek, Győrnek és másoknak a szó modern értelmében vett várossá fejlődése. A termelés fellendülésével, a modern technika meghonosodásával, a társadalom szerkezeti átváltozásával párhuzamosan fejlődött a nyomdaipar, újult meg a magyar sajtó.

A modern, gépesített nagyüzemi nyomdaipar a század első másfél évtizedében jött létre. Az első külföldi rotációs nyomógépek igen korán, már a múlt század hetvenes éveinek közepén megjelentek nálunk, de hamarosan megindult hazai gyártásuk is. Az első szedőgépeket 1900-ban állították munkába a BUDAPESTI HÍRLAP nyomdájában. A gyorsan szaporodó szedőgépeket az Első Magyar Betűöntöde látta el betűvel. A hírközlés szolgálatába állt a géptávíró. 1914-ben pedig, alig néhány esztendővel feltalálása után, már több mint kétszáz linotype (soröntő) szedőgép működött hazánkban. A nyomdák száma másfél évtized alatt megkétszereződött, százötvenről háromszázra nőtt. Közben a tőkés koncentráció jegyében sok versenyképtelen kisüzem megszűnt vagy beolvadt az ekkortájt alakuló nagy hírlap- és könyvkészítő nyomdaüzemekbe.

A modern sajtótechnika rohamos iramú meghonosodása néhány esztendő alatt megváltoztatta a magyar sajtó jellegét, szerepét és hatását. Szembetűnőek és könnyen mérhetőek a mennyiségi változások. 1895-től kezdve meredeken felfelé ívelő görbét mutat a lapok számának és példányszámának emelkedése. Az irányzatot a legszembetűnőbben a fővárosi sajtó fejlődése érzékelteti. 1896 januárjában már 17 napilapot adtak ki, számuk az év végére 22-re nőtt. A legmagasabb szintet a század elején érték el. Ekkor 39 magyar napilap jelent meg a fővárosban. Ez annyit jelentett, hogy napi 300–400 újságoldal kínálta magát olvasásra. Vasárnap ennek több mint kétszerese: közel 1000 oldal csábította a pesti olvasót. Nem maradt el a fejlődésben a vidék sem. A nagyobb városokban több napilap is utcára került. Így Temesvárott 11, Debrecenben, Szegeden és Kolozsvárott 10–10 hírlap jelent meg naponta. A sajtó mennyiségi fejlődését jól tükrözi egy 1906-os adat, amely szerint Magyarországon ekkor összesen 1787 lap jelent meg, 160 millió példányszámban. Csak Budapesten a 39 magyar napilapon kívül 9 német nyelvű lapot adtak ki, öszszesen 48 újságot, többet, mint Európa bármely fővárosában. A napilapok száma ekkor Berlinben 36, Londonban 25, Rómában 14 volt. A csúcsot a magyar sajtó 1914-ben érte el, amikor az időszaki sajtótermékek (napilapok, hetilapok, folyóiratok, szaklapok) száma meghaladta a kétezret. Ennek több mint 80 százaléka volt magyar nyelvű.

A fentebb ismertetett statisztikai adatok értékét csak a közművelődés alakulásának tükrében mérhetjük fel. A technika fejlődése, az új nagy nyomdaüzemek, kiadóvállalatok megalapítása a sajtó fejlődésének csupán anyagi feltétele volt. Ellentétben sok európai országgal, Magyarországon megteremtődött a sajtó elterjedésének szubjektív, emberi feltétele is. Az általános tankötelezettség bevezetésével megváltozott a népesség értelmi és műveltségi szintje is. 1870-ben a lakosságnak csak 31 százaléka tudott írni, olvasni. Az új század 1910-es éveiben a tankötelesek- nek 90 százaléka járt iskolába, és a lakosságnak már csupán egyharmada volt analfabéta. Budapesten és Pozsonyban 1913-ban a 6 éven felüli lakosságnak több mint 90 százaléka tudott írni-olvasni, ami ezeket a városokat az európai élvonalba emelte. Új olvasóréteg, új közönség jelentkezett. Néhány évtized alatt gyökeres kulturális átalakuláson ment át az ország, amely kilépve az évszázados elmaradottságból, kulturálisan az átlagos, közepesen fejlett európai országok sorába lépett. A sajtó ösztönzője és egyben haszonélvezője volt e folyamatnak.

A tőkés fejlődés jegyében lezajló fellendülés nyomán megváltozott a sajtó társadalmi funkciója is. A magyar fejlődés ebben a tekintetben is összhangba került azzal az általános irányzattal, mely legelőbb az Egyesült Államokban tapasztalható, majd a 19. század második felében átterjedt a fejlett nyugat-európai országokra is. Jürgen Habermas, a kitűnő német szociológus a sajtó funkciójának ezt a módosulását így definiálja: *„Angliában, az USA-ban és Franciaországban körülbelül egyidejűleg tört utat magának a világnézeti sajtótól az üzleti sajtóhoz vezető fejlődés. A hirdetési üzlet új alapot teremt a kalkuláció számára: tetemesen csökkentett árak és megsokszorozódott vevőszám esetén a kiadó azzal számolhatott, hogy az újságtér megfelelő-*

en növekvő részét eladhatja hirdetéseknek. A fejlődésnek ebben a fázisában az újság vállalkozás jellegét ölti, a hirdetési teret mint árut termeli, és a szerkesztőségi rész révén teszi eladhatóvá. A modern üzleti sajtónak ezek a kísérletei az újságnak visszaadják a magángazdasági, nyereségre termelő vállalkozás jellegét (a szerző ezzel arra utal, hogy a szervezett, nyomtatott hírközlés a XVII. században eredetileg mint üzleti magánvállalkozás indult), *most persze a régi »kiadók« kézműves üzemeivel szemben a fejlett kapitalista nagyüzem új fokozatán; már a század közepén újságvállalkozások egész sorát szervezik meg részvénytársasági alapon."*[16]

A kézműipari házisajtó helyébe a rotációs gép lép, az újságkészítés tőkés magánvállalkozássá válik, az újság – árutermékké, az újságírói munka – áruvá. Külföldi mintára nálunk is megalakulnak a nagy kapitalista újságvállalatok. 1878-ban a Légrády-fivéreké, amely a PESTI HÍRLAP gazdája, majd 1882-ben a Wodiáner lapkiadó, 1910-ben a legnagyobb, Az Est konszern, 1918-ban a katolikus központi sajtóvállalat és mások.

A modern magyar sajtó nyugat-európai, elsősorban német mintára fejlődött, és példaképeitől nem maradt el sem befolyásában, sem elterjedtségében, sem módszereiben. Kettős funkciót teljesített az újság: jövedelmező üzleti vállalkozás volt, és döntő szerepet játszott a közvélemény, a társadalmi tudat, a közízlés alakításában. Korabeli jelentősége csak a jelenkori televízióéhoz hasonlítható, amely ugyancsak jó üzlet is a fejlett ipari országokban, de valódi jelentősége társadalmi-politikai szerepében rejlik. A két alapvető funkció kölcsönhatásának lényege: a sajtó azt az olvasót szolgálja ki, amelynek igényeit maga alakítja.

Az újság is áru, de olyan sajátságos tömegcikk, filléres áru, amelynek előállítása költségesebb, mint az értékesítés során realizálható ára. A különbözetet és a profitot a hirdetés fedezi, illetve biztosítja. Magyarországon a kisebb napilapok, vidéki hírlapok és a bulvárlapok általában 6 fillérbe kerültek, 12–16 oldalon jelentek meg, és ebből 3–4 oldalt tettek ki a hirdetések. Az oldalak kis formátumúak voltak, német és osztrák mintára. Az országos nagylapok ára 1914-ig 10 fillér volt. Terjedelmük hétköznap 32–40 oldal, vasárnap 50 és 70 oldal között, de ünnepi alkalmakkor eléri a százat is. Ennek legalább negyede a hirdetés (vasárnap 12–16 oldal!). Az újság tehát 6–10 fillérbe került, sok olvasnivalót nyújtott, és megvásárolható volt a kiskeresetűek számára is, hiszen 1 kg barnakenyér ára 35 fillér, 1 liter tejé 28–32 fillér, 1 kg burgonyáé 14 fillér, 1 kg zsíré 1 korona 60 fillér volt.

[16] *[Habermas, Jürgen: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása, Gondolat, Bp., 1971. 112. p.]*

A napilapok széles skáláján kevés volt a szilárd világnézeti alapon álló újság. Ezek a két végleten találhatók. A baloldal legjelentősebb lapja a NÉPSZAVA, 1903-ban alakult át napilappá 15 ezres példányszámmal, de ez 1907-re már megduplázódott. A Szociáldemokrata Párt hivatalos szócsöve volt. Ennek megfelelően reformista, marxista álláspontot képviselt, de hasábjain helyt adott a pártvezetőséget bíráló, radikálisabb nézeteknek is. Munkásotthonokban, vidéki olvasókörökben, földműves egyletekben rendszeresen és tömegesen olvasták, így olvasóinak száma megtöbbszöröződött. A Polgári Radikális Párt lapja az 1905-ben megindult VILÁG volt, amely 20 ezres példányszámot ért el. Jellegzetesen értelmiségi napilap, amely magas színvonalú publicisztikájával és radikális, elvi demokratizmusával új színfoltot jelentett a magyar sajtóban. 1910 után fokozatosan világnézeti lappá alakult át a MAGYARORSZÁG, amely Károlyi Mihály irányítása alatt a nemzeti-demokrata polgárságnak volt a lapja. Befolyása szüntelenül növekedett, már 1914-re elérte a 40 ezres példányszámot, ami a háború alatt még tovább emelkedett.

A jobboldalon a legjelentősebb orgánum a katolikus néppárt lapja, az 1896-ban indult konzervatív ALKOTMÁNY volt. Hevesen bírálta a tőkés fejlődés visszásságait, a kizsákmányolást, a korrupciót, az embertelenséget, az erkölcsi züllést, antikapitalizmusa azonban nem tudományos elemzésen alapult, hanem emocionális és valláserkölcsi elemekre épült. Példányszáma viszonylag alacsony volt, 8–10 ezer körül mozgott, de a papság közvetítésével eszmevilága, különösen vidéken, erőteljesen hatott.

A sajtóban a legnagyobb súlyt – nemcsak példányszámával, hanem befolyásával is – a magát függetlennek nevező sajtó képviselte. Ide sorolható az országos és a vidéki napilapok túlnyomó többsége. Ezek valóban nem kötődtek szervesen és tartósan egyetlen párthoz, politikai csoportosuláshoz sem, nem kötelezték el magukat világnézetileg. Jellemző például, hogy az osztrák-magyar kiegyezés programját hirdető, 1867 óta kisebb megszakításokkal fél évszázadig uralmon levő úgynevezett 67-es többségi politikai irányzatnak nem volt saját lapja, hivatalos szócsöve. A sajtó nagy része természetesen közvetlenül vagy közvetve a hatalom birtokosait támogatta, ha nyíltan és tartósan egyik újság sem vállalta szívesen a kormánypártiság ódiumát, sőt, megragadták a kedvező témákat, amelyek alkalmat adtak a könnyű ellenzékieskedésre. Ezek az újságok egymással vetélkedő üzleti érdekeltségek kezén voltak. Nem dicsekedhetett saját sajtóval a legnagyobb ellenzéki párt, a 48-as Függetlenségi Párt sem, amely az 1867-es kiegyezéssel az 1848-as nemzeti-libe-

rális alkotmányt helyezte szembe, és a nemzeti retorikában hevesebb hangot ütött meg, de liberalizmusa a kormánypárténál is konzervatívabb volt. A függetlenségi irányzat sokkal kisebb és súlytalanabb sajtóját Wodiáner Fülöp tartotta kezében. Egy kérdésben teljes volt az egység az új típusú, elvtelen és jellegzetesen profitorientált polgári sajtóban: egymást licitálták túl az olvasók nemzeti érzelmeinek kiaknázásában. E lapok irányzatát nem az újságírók, nem a szerkesztőség, hanem a kiadó, a tulajdonos szabta meg.

Az első világháború után sok szó esett a sajtó felelősségéről a tragédia előidézésében, és a baloldali sajtót ültették a vádlottak padjára állítólagos defetista, demoralizáló, nemzetietlen és felelőtlen magatartásért. Holott ennek éppen az ellenkezőjét bizonyítja a korabeli sajtó olvasása. Meghökkentő az a felelőtlenség, tudatos ködösítés, félrevezetés, az üzleties hazafiság, amellyel a polgári sajtó szédítette és illúziókba ringatta olvasóit. Bízvást állíthatjuk, hogy akár a PESTI HÍRLAP, akár a BUDAPESTI NAPLÓ vagy a függetlenségi EGYETÉRTÉS, a BUDAPEST, a KIS ÚJSÁG lapozgatása nyomán az olvasó nem alkothatott reális fogalmat Magyarország valóságos helyzetéről, a nemzetközi helyzet alakulásáról, a tényleges belső társadalmi és politikai feszültségekről. Márpedig a magyar közvéleményt ezek az újságok alakították. Sovinizmusuk szélsőségesebb, illizionizmusuk képtelenebb volt, mint akár Tisza Istváné, akár Kossuth Ferencé.

A korszak legjelentősebb és legjellegzetesebb napilapja a PESTI HÍRLAP. Nagy magánvállalkozás, amelyet a Légrády-testvérek alapítottak 1878-ban. A cím Kossuth Lajos hírlapjának nimbuszát sajátította ki, de az induláshoz szükséges 21 ezer koronás óvadékot Tisza Kálmán miniszterelnöknek és egyik párthívének birtokára táblázták be. A lap indulását egyhetes ingyenes mutatványszám-kampány előzte meg, amelyben a szerkesztőség hangsúlyozta, hogy nem csatlakozik egyetlen párthoz sem, *„nemesen liberális és dacosan nemzeti"*. A tartalom azonban egyértelműen bizonyította a PESTI HÍRLAPnak a kormány iránti rokonszenvét. Légrády Károly kezdettől keménykezű gazdának, rideg üzletembernek bizonyult, mert alig két évvel az indulás után utcára rakta teljes szerkesztőségét, amikor az a saját nézeteit próbálta érvényesíteni. Sőt, még Jókai Mórt is elbocsátotta, amikor annak népszerűsége hanyatlott. A század elején, amikor a hosszú uralkodás kikezdte a kormánypárt hatalmát, Légrádyék átálltak az ellenzéki koalícióhoz, majd a koalíciós kormányt támogatták. Amikor ennek csillaga leáldozóban volt, ismét fokozatosan eltávolodtak a függetlenségiektől, és 1910-től Tisza újonnan megalakult Nemzeti Munkapártját támogatták, 1918 őszéig, amikor

Károlyi Mihályhoz igyekeztek igazodni. Nem sokban különbözött a PESTI HÍRLAPtól a BUDAPESTI HÍRLAP, *„a művelt magyar középosztály lapja"*, ahogyan önmagát jellemezte. Azok az újságírók alapították 1881-ben, akiket Légrádyék elűztek. A lap tulajdonosa és főszerkesztője Rákosi Jenő volt. Szélsőségességével igyekezett túltenni az anyavállalaton, bár alapvetően azonos nézeteket vallottak. A lap középosztályon belül leginkább a dzsentrihez szólt. Politikailag Rákosi orgánuma is ingatag volt, de egyben következetes és kérlelhetetlen: a magyar művelődéstörténetbe azzal írta be nevét, hogy valóságos hajszát indított Ady Endre, a NYUGAT, a HUSZADIK SZÁZAD és a marxista ideológia ellen, és minden gondunkért, kudarcunkért demagóg módon Ausztriát tette felelőssé, ily módon törekedve az olcsó népszerűségre, a hazafiasság babérjaira.

A PESTI HÍRLAP és a BUDAPESTI HÍRLAP volt jó ideig a két legjelentősebb és leghatásosabb országos napilap. Példányszámuk meghaladta a napi 50 ezret. Oldalszámuk ünnepnapokon elérte a 100 oldalt is. Mellettük fontos orgánum volt a nagy múltú, mérsékelt PESTI NAPLÓ (35–40 ezer példány) és a BUDAPESTI NAPLÓ (évekig munkatársa volt Ady Endre). A legszínvonalasabb konzervatív-liberális újság a Tisza Istvánhoz közel álló AZ ÚJSÁG. Munkatársai sorában találjuk Herczeg Ferencet, Mikszáth Kálmánt, Kóbor Tamást, Kozma Andrást. Öt évig AZ ÚJSÁGban írt Móricz Zsigmond is. Példányszáma 30 ezer körül mozgott.

Feltűnő jelenség, hogy a magyar sajtóban nem létezett olyan valóban párton kívüli, önálló, tekintélyes és magas színvonalú lap, mint a londoni THE TIMES, a párizsi TEMPS, az amerikai NEW YORK TIMES, az olasz CORRIERE DELLA SERA vagy a svájci NEUE ZÜRCHER ZEITUNG. Ezt a szerepet a német nyelvű PESTER LLOYD lett volna hivatva betölteni. A viszonylag kicsi (18 ezres) példányszámú, színvonalas hírlap azonban a mindenkori kormányzat nézeteinek volt a közvetítője.

Egyedülálló jelenség a korabeli magyar sajtóban AZ EST. Az angol félpennys és az amerikai egy centes újság mintájára szerkesztett bulvárlap példája már a századfordulótól több hasonló kezdeményezést eredményezett Magyarországon is. A bevált kísérlet azonban 1910-ig váratott magára. A rendkívüli tehetségű üzletember és szerkesztő Miklós Andor olyan tömeglapot alapított, amely a sajátságos magyar igényekhez igazodott. AZ EST többre vállalkozott, mint a milliós olvasóközönség szenzációéhségének kielégítése. Miklós Andor felismerte, hogy a magyar sajtó gyenge pontja az önálló riportázs, az eredeti információ. Az újságok

hasábjait vezércikkek, elvi cikkek, glosszák, jegyzetek, tudósítások, közlemények, hírügynökségek jelentései, tárcák, novellák, hírek töltötték meg. De a lapoknak nem volt önálló riportergárdája, amely speciális és kizárólagos információval látja el az olvasót, felkutatja a témát, rögvest személyesen is a helyszínen terem, ha a világ bármely pontján valami fontos vagy rendkívüli történik. A magyar újságírás csak a publicistának és a szépírónak adta meg az egyéniség, a néváláírás jogát, a riporternek nem. AZ EST olyan gyors, mozgékony, színvonalas információs hálózatott épített ki bel- és külföldön, amely egyszeriben nyugat-európai nívóra emelte a riportázst. Természetesen nemcsak gyilkosságokról, botrányokról, panamákról, családi drámákról, pletykákról (a bulvárlap szokványos témaköreiről) tudósított, hanem fontos világpolitikai és belpolitikai eseményekről is. Nem egy tudósítását a világsajtó is átvette. Riporterei sorába tartozott Kéri Pál, Fényes László, Tarján Vilmos, Molnár Ferenc, Pásztor Árpád, Heltai Jenő. 1939-ben bekövetkezett megszűnéséig AZ EST érte el a magyar sajtó legnagyobb példányszámát. Hétköznap már a tízes években meghaladta a 100 ezret, de a háború alatt elérte a félmilliót is. E számok jelentőségét érzékelteti a korabeli legnagyobb tömeglapok példányszáma: a New York-i JOURNAL 700 ezer, a WORLD 850 ezer, a philadelphiai SATURDAY EVENING POST 1,5 millió, a BERLINER MORGEN POST 400 ezer, a LE PETIT 1 millió, a LE PETIT PARISIEN pedig 1,5 millió példányt ért el. Politikailag AZ EST mindig a „lojális ellenzék" szerepét töltötte be, a kormányzat igényei és a közvélemény hangulata között egyensúlyozott.

Végül a század eleji magyar sajtót vizsgálva feltűnik az a sajátossága is, hogy hasábjain teret kaptak a magyar irodalom legnevesebb és a legkülönbözőbb eszmei és esztétikai irányzatokat képviselő művelői: Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Herczeg Ferenc, Gárdonyi Géza csakúgy, mint Ady Endre, Kosztolányi Dezső, Krúdy Gyula, Csáth Géza, Kaffka Margit, Móricz Zsigmond, Bíró Lajos, Molnár Ferenc, Szép Ernő, Szomory Dezső és sokan mások. Tevékenységük hozzájárult, hogy ezt a sajtót, fogyatékosságaival egyetemben, a magyar művelődéstörténet maradandó értékeként tartjuk számon.

A modern magyar sajtómodell kibontakozását a szocialista kritikus antikapitalista szenvedélyével, de érzékletesen ábrázolja Pogány József: *„Valaha maguk a politikusok és maguk az írók voltak azok, akik nemcsak politikát és irodalmat írtak az újságokba, de akik maguk csinálták az egész sajtót. Az újságok politikai és irodalmi pártoknak az exponensei voltak elsősorban. Az újságírás egyéni kiválóságokat kereső és szinte művészi munka volt. Nem annyira a hírszerzés és feldolgozás, mint inkább a vélemények kifejezése és nézetek hirdetése volt a fő tartalma. Volt idő, amikor három pesti újságnak a három riportere Jókai Mór, Petőfi Sándor és Pákh Albert volt. Ma nem politikusok és írók írják az újságot, a nagy lapok kapitalista vállalkozások kezén vannak, akik pénzért vagy befolyásért bocsátják őket rendelkezésére a politikai pártoknak és irodalmi klikkeknek. És azzal, hogy a lap párt- és irodalmi orgánumból kapitalista vállalattá lett, a lap munkatársait nem politikai és irodalmi nézetek, hanem pusztán a fizetés, a bér köti az újsághoz. Csak megerősíti és aláhúzza ezt az újságírói munka megváltozott karaktere is. A publicista tudásának, a krónikás írói művészetének helyébe a riport, a politikai és rendőri riport lép. A modern újság szimbóluma: a távíró, a telefon, a kőnyomatos, az átlag újságíró szerszáma nem annyira a toll, mint az olló, a stenografáló ceruza és a ragasztó ecset. Az újságírás arisztokratikus passzióból demokratikus foglalkozássá lett."*[17]

A századfordulón a magyar sajtóban fordulat állott be, valami új született. Igyekeztünk ezt a változást a maga sokszínűségében érzékeltetni, kiemelve a pozitív vonásokat, de nem hallgatva el a negatívumokat sem. A sajtó elterjedése jelzője és eszköze a kultúra fejlettségének, egyik alapvető tényezője a tömegkultúra kibontakozásának, a kultúra demokratizálódásának. A tőkés fejlődés keretei között végbemenő technikai megújulás, az ipari és gazdasági fellendülés azonban elkerülhetetlenül vonja maga után a polgári sajtó kapitalizálódását: az üzletszerűséget, a profithajszát, a nemtelen vetélkedést, az igénytelenséget, a szellemi prostitúciót, korrupciót, szenzációhajhászást, ízlésrombolást. Nem csodálkozhatunk azon, hogy e komplex jelenség értékelésekor a legellentétesebb vélemények konfrontálódtak.

A sajtó megvásárolhatóságának, hitványságának felhánytorgatása szinte közhellyé lett Európa-szerte. Az első világháború előtti Franciaország legbotrányosabb panamájának főszereplője a sajtó volt, amikor kiderült: a cári kormány – állami kötvényeinek elhelyezése végett – megvesztegetette valamennyi jelentősebb napilapot, hogy azok kedvezőbb képet fessenek az orosz birodalomról. Az angol sajtót pedig Lord Burnham a West End-i találkahelyek azon hölgyecskéihez hasonlította, akik többet adnak külsejükre, mint erkölcseikre.

Nálunk a szellemi élet „nagy öregje", a tekintélyes Gyulai Pál ötvenéves írói jubileuma alkalmából szenvedélyes támadást intézett a sajtó „sekélyes" és „felületes" ízlésromboló tevékenysége ellen. Hevesen bírálta a Nemzeti Színházat is azért a feltűnő műsorpolitikáért, amelynek kö-

[17] *[Huszadik Század, 1912. június. 724. p.]*

szönhető, hogy „*drámaíróink legnagyobb része hírlapíró vagy valamely hírlap pártfogoltja*".[18] Azokra a kritikákra válaszolva, amelyek a kor minden visszásságáért a felelősséget a sajtó nyakába kívánta varrni, szellemesen jegyezte meg Ignotus: „*A közönséget meg lehet mérgezni, de csak olyan méreggel, ami ízlik neki.*"[19] A legfigyelemreméltóbb azonban Bíró Lajos elemzése: „*Egy magyar újság tegnap még egyetlen olvasmánya, irodalmi, tudományos, jogi, gazdasági lektűrje volt az olvasójának.*"[20] Bíró elismeri, hogy a tömegsajtó terjedésével a színvonal csökkent, és ezáltal „*az újság elveszti az intellektuelek egy csapatát. Mint olvasókat, mint felszínes, a lapokat átfutó olvasókat talán nem, de mint híveket, igen. A tudóst és az esztétát elveszíti, a népet megnyeri... ami innen fentről a nívó leszállítása, az onnan lentről a nívó emelkedése.*"[21]

Közel egy század múltán, történelmi távlatból nem nehéz ítéletet mondani e vitában. Nem volt alaptalan az aggodalom és a korholás. Gyulai Pál és számos kortársa korán felismerte a burzsoá sajtó visszásságait, de a századelő hírlapirodalma mégis elévülhetetlen kulturális érdemeket szerzett a „nép megnyerésében", a „nívó emelkedésében", a kultúra terjesztésében. E történelmi misszió teljesítésének árnyékában elhomályosulnak a vétkek, melyek a kor sajátjai, s a sajtó inkább tükrözőjük, mint előidézőjük. A századelő magas példányszámú lapjai voltak az első újságok a magyar sajtó történetében, amelyek a tömegekhez, a nép legszélesebb rétegeihez szóltak.

Itt meg kell jegyeznünk, hogy a magyar sajtót ezen univerzális nevelői misszió vállalására bizonyos mértékben rákényszerítette a korszak kormányzatának kultúrpolitikája, amelynek figyelme nem a tömegek műveltségének emelésére, hanem a gyakorlatias oktatásra összpontosult. A német mintára épült, kétszintű iskolarendszerünknek az volt az irányzata, hogy a széles tömegekbe belesulykolja a kötelező elemi iskolai tanításban azokat az alapokat (írás-olvasás, számolás, fegyelmezett magaviselet), amelyek által szocializálódik és hasznosan bekapcsolódhat a korszerű termelésbe. Mindazt, ami ezen túlmutatott, s amit e korban általános műveltségnek neveztek, már a középiskola adta, s ennek látogatása a nemesi birtokos osztály és a középrétegek gyermekeinek, tehát egy szűk rétegnek a privilégiuma volt. Az 1913–14-es tanévben a hivatalos statisztika szerint a középiskolai tanu-

[18] *Gyulai Pál: A Nemzeti Színház műsoráról. Budapesti Szemle, 1893. március. 156–159. p.*
[19] *Ignotus: Olvasás közben. Bp., 1906. 319. p. [Idézi: Horváth Zoltán: Magyar századforduló. 165. p.]*
[20] *Bíró Lajos: A sajtó lélektanához. Jegyzetek az újságíróról és az újságírásról. Huszadik Század, 1908/2. 245–259. p.*
[21] *Ugyanott. 260. p.*

lóknak csupán mintegy 5 százaléka volt törpe- és kisbirtokos, mezőgazdasági cseléd, napszámos és munkás gyermeke (ez utóbbiak arányszáma mindössze 2 százalék). A legtöbb diák földbirtokos és parasztgazda (15,73 százalék), bánya- és gyártulajdonos meg iparos (12,64 százalék), kis- és nagykereskedő (10,50 százalék), közhivatalnok (11,30 százalék) gyermeke volt.

Az így felnövekvő új nemzedékeknek az újság valóban „egyetlen olvasmánya" volt. Egyszerre közvetítője az információnak, ismereteknek, műveltségnek és egyben gazdasági tanácsadó, a társadalmi normák, erkölcsi követelmények, szokások befogadásának terjesztője. Az újságok közművelődési monopóliuma egyébként ragályos tünet volt. Nemcsak az alsóbb osztályok műveltségi feltörekvésének mutatója, hanem a birtokos nemesség, az egykori, kultúrára szomjazó reformnemzedék szellemi hanyatlásának jele is. Az előbbi még nem, az utóbbi már nem olvasott könyvet, igényesebb, tartalmasabb szellemi terméket.

A korabeli tömegsajtó rangját a publicisztika biztosította. A 10, sőt 100 ezres példányszámok rendkívüli lehetőséget kínáltak milliók befolyásolására, a közgondolkodás formálására. Ezt felismerték a legkülönbözőbb világnézetek képviselői, minden politikai párt és áramlat. Más számottevő tömegkommunikációs eszköz ebben az időben még nem létezett, a parlament – mint fentebb láttuk – az adott politikai struktúrában meddő és életidegen közjogi viták, személyes viszálykodások, pártvetélkedések fórumává degradálódott. Az igazi eszmei-politikai harc az újságok hasábjain folyt. Ez nem mond ellent a sajtó elüzletiesedésének, mivel éppen a szellemi csatatérré nyilvánított publicisztika volt az a – Habermas megfogalmazása szerinti – szerkesztőségi rész, amelynek révén kapóssá vált a nyomtatott portéka.

Figyelmünket a továbbiakban még a kor progresszív publicisztikájára összpontosítjuk. Nem azért, mivel hozzá vonz természetes rokonszenvünk, hanem azért, mivel történelmi és irodalmi szempontból ez alkotott maradandót. A századelő szocialista és polgári demokrata íróinak és újságíróinak vezércikkei, cikkei, polémiái szerves és elidegeníthetetlen – bár még mindig nem eléggé ismert és méltányolt – részét alkotják nemzeti kultúránknak. Ady Endre és Móricz Zsigmond, Jászi Oszkár, Kunfi Zsigmond, Szabó Ervin tehetsége, igényessége és morális bátorsága egy-egy cikkben ugyanolyan káprázatosan csillogott, mint versben, szépprózában vagy a tudományban.

A terjedelem megszabta keretek között a publicisztika kimeríthetetlen tárházából ezúttal egyetlen témát emelünk ki – a leglényegesebbet: a nemzeti tudat és a progresszió viszonyát. Fájdalmasan jellegzetes 20. századi problematika ezt. A konzervativizmusnak világszerte bevált technikája volt és marad, hogy a társadalmi haladás eszméit, többek között – istentelen, erkölcstelen, kalandor, illuzionista – nemzetietlennek bélyegezze. A magyar reakció is szívesen folyamodott ehhez a politikai manőverhez már a 19. század elejétől. A századfordulón azonban drámai méreteket öltött a konfliktus. Megérlelődtek a társadalmi változás gazdasági és politikai feltételei. A kiváltságaikhoz ragaszkodó birtokos osztályoknak nem maradt más mentsége, mint hogy a társadalmi reform érvényesülésének útját a nemzeti érdek megvédésének hangoztatásával torlaszolja el.

A közhangulat és a politikai légkör kedvezett a rosszhiszemű manipulációnak. Magyarországon – ellentétben Olaszországgal és Németországgal – a szabadságharc nem hozta meg a nemzeti önállóságot és a teljes szuverenitást. A dualista rendszer megszorításai kitűnő talajul szolgáltak arra, hogy a közvélemény elégedetlenségét a társadalmi kérdések helyett a Bécs ellen vívott közjogi harc, a frázisos hazafiság, a demagóg nemzetieskedés, a külsőségekben megnyilvánuló kurucoskodás irányába tereljék. A korabeli sajtót lapozva az olvasónak gyakran az a benyomása, mintha az igazi ellenség nem is keletről vagy délről, hanem Bécsből fenyegetne. A felszított hangulati elfogultságon túl volt azonban objektív alapja is a haza vagy haladás ellentét kiélezésének. A magyar társadalom demokratikus átalakulásának perspektívája napirendre tűzte a nemzetiségek autonómiájának, önrendelkezésének kérdését, s ennek logikus következményeként az ország integritásának, területi sérthetetlenségének problémáját. Ez a probléma valós volt, súlyos és kikerülhetetlen. A progresszió a megoldásnak ésszerű módozatait kutatta, a hivatalos Magyarország elhallgatta, mítoszok ködébe burkolta vagy lekicsinyelte. Az irracionális állt szemben a rációval, az ábrándvilág a kérlelhetetlen realitásokkal.

A progresszió rendkívül nehéz helyzetben volt. Szemben vele olyan történelmi nevek, mint Kossuth Ferenc, Andrássy Gyula, Apponyi Albert, Tisza István, a dualizmus korának hagyományos, nagy politikai koalíciói, a patinás nevű újságok, a PESTI HÍRLAP, a BUDAPESTI HÍRLAP, a PESTI NAPLÓ; a katolikus ALKOTMÁNY, majd az ÚJ NEMZEDÉK; a BUDAPESTI NAPLÓ, az EGYETÉRTÉS, a PESTER LLOYD, AZ ÚJSÁG, AZ EST – mondhatni az egész polgári sajtó, a folyóiratoktól a bulvárlapokig, a konzervatív-katolikus újságoktól a liberálisokig, a kormánypárti sajtótól a 48-as függetlenségi szócsövekig. És olyan tekintélyes publicisták, mint Rákosi Jenő, Herczeg Ferenc, Eötvös Károly, Mikszáth Kálmán, Gratz Gusztáv, Vészi József, Prohászka Ottokár, míg a progresszió csak a NÉPSZAVÁban és a szocialista szakszervezeti sajtóban, a VILÁG című napilapban, a HUSZADIK SZÁZAD-ban, valamint a NYUGATban hallathatta szavát.

Hálátlan feladat volt az érvelés, amikor a legbefolyásosabb lapban, a BUDAPESTI HÍRLAPban, a legbefolyásosabb publicista, Rákosi Jenő így buzdított: *„Nem kell ide más... mint harmincmillió magyar, és mienk volna Európa keletje. Tehát annak kellene minden magyar ember zászlajára felírva lennie: harmincmillió magyar – és meg van oldva minden kérdésünk egy csapással... A magyar nemzetnek tehát ismét fel kell emelkednie egy uralkodó nemzet magaslatára és ezt el tudja érni, ha könyörtelenül magyar lesz minden ízében és minden intézményében, ha minden ember egész lelkével megostromolhatatlanul magyar soviniszta lesz."*[22] S Rákosi Jenő nem állt egyedül ezzel a kedélyeket felajzó retorikával. A mérsékelt, széles látókörű, liberális Vészi József is így fogalmazta meg a nemzeti programot: *„Negyven esztendő múlva, ha isten is úgy akarja, nem lesz Magyarországon nemzeti kérdés, akkorára ugyanis tizenhét millió magyar fog élni, s mellette mindössze hét millió nem magyar."*[23] Vajon mire alapozták tekintélyes publicisták ezeket a jövendöléseket?! Mindenesetre szélmalomharcnak tűnhetett a józan észre apellálni a nemzeti mámornak, a hetvenkedő önámításnak, a felhőtlen derűlátásnak, önelégült türelmetlenségnek ebben a tobzódásában. S ahol még a közismerten liberális Eötvös Károly is kijelenti a kultúrtárca költségvetési vitájában 1896-ban, hogy a maga részéről egyetlen krajcár szubvenciót sem szavaz meg az Operaház számára, mert maga tapasztalta: a zenekar egyik hegedűse nem tudta fejből eljátszani a Rákóczi-indulót, ami bizonyítja, hogy az intézmény nem lehet magyar szellemű. Egyébként is, a zeneigazgató nem magyar, hanem olasz, és német zeneműveket állít színpadra.

A nemzet és a haladás eszméinek e tragikus, történelmi konfliktusa indokolja Pulszky Ágostnak a Társadalomtudományi Társaság első elnökének – Kossuth egykori londoni nagykövete, Pulszky Ferenc fiának – 1900-ban elmondott komor jóslatát: *„Minekünk talán többfelé és több irányban kell küzdenünk, mint bármely más nemzeti és bármely más európai társadalomnak, és éppen ezért az a természetes és kitörölhetetlen és minden törekvés*

22 Rákosi Jenő: Harmincmillió magyar. Budapesti Hírlap, 1902. július 7. 1. p.
23 [Vészi József:] Nemzeti elhelyezkedés. Budapesti Napló, 1900. április 12. 1. p.

dacára is állandó jellege van történelmünknek, hogy egyenes vonalban, egyszerű, ellenkezés nélkül a demokratikus fejlődés hazánkban sohasem következhetik be akadálytalanul hosszú időre."[24]

A század nemzeti történelmének alakulása meghökkentően igazolta Pulszky előrelátásának helyességét. S igaza volt abban is, hogy a magyar progresszió európai viszonylatban is hátrányos helyzetbe került. Amint az történni szokott, a politikai vitákban az acélpáncélba öltözött, de szellemi fegyvertárában fogyatékos bajvívó úgy igyekszik a szópárbajt kikerülni, hogy ellenfelébe belefojtja a szót, vagy diszkriminálja, mielőtt az érvelhetne. Az értelmiség egyik felét, írta Ignotus, *„ha mer más fejjel gondolkodni, mint a másik fele, idegen bálványok imádójának bélyegzik és kilakoltatják a nemzet szeretetéből"*.[25] Illyés Gyula három évtizeddel később ugyanígy nyilatkozott: *„Kitessékelték őket a nemzetből"*[26] – mondotta Jásziékról. Ám ezzel a kísérlettel, hogy a hazafiatlanság, nemzetietlenség vádjával karanténba zárják a progressziót, évtizedes vita indult, mely végigvonul századunkon. A nemzeti identitásnak ezt a válságát drámai indulattal fejezi ki Ady Endre: *„Vagyok olyan jó magyar, mint bárki. Csak az országos eszeveszettség idején kell magyar írónak ilyen gyanúsítások ellen védekezni. Nem hazárulás, ha a magyar kultúrviszonyok valakit nem elégítenek ki. Sőt, ez a legmagasabb hazafiság. Mert jelenti azt, hogy ez országot a legnagyobbszerűek között akarja látni az ember."*[27] S a dac nem rejti el a keserűséget Jászi Oszkár kifakadásában: *„Közel van az idő, amikor a hazaáruló jelző megtiszteltetés lesz ebben az országban."*[28] A védekezésbe szorított, magyarázkodásra kényszerített publicisták érzelmi kitörésének objektív indítékait tudományos szigorral definiálta Kunfi Zsigmond: *„A feudalizmus szolgálatába szegődött nemzeti eszmének és a nemzeti érdekek ellen is érvényesülni kívánó demokráciának az összeütközése volt ez a harc. Igen sokak számára váratlanul, érthetetlenül nőtt ki a konfliktus máról holnapra a földből."*[29] S Jászi később sem kevésbé határozott és világos: *„A leghatározottabban állást kell foglalni azon törekvésekkel szemben, amelyek a hazafiságot egy osztály, egy klikk vagy egy párt számára monopolizálni akarják, és amelyek nem szűnnek meg soha minden retrográd törekvést nemzetiszínű zászlóba bújtatni."*

24 [Az előadás címe: Demokrácia és nemzetiség. In: Litván György: „Magyar gondolat – szabad gondolat". 29. p.]
25 Ignotus: Hagyomány és egyéniség. Nyugat, 1908/2. 106. p.
26 G[oda]. G[ábor].: Beszélgetés Illyés Gyulával, Az író beleszól. 1937. május. [Idézi: Litván György: „Magyar gondolat – szabad gondolat". 53. p.]:
27 Ady Endre (a Budapesti Napló főmunkatársa): Nyilatkozat. Független Újság, 1906. február 11. [Idézi: Litván György: „Magyar gondolat – szabad gondolat". 54. p.]
28 Jászi Oszkár: Nyilatkozat. Budapesti Napló, 1907. január 15. 7. p. [Idézi: Litván György: „Magyar gondolat – szabad gondolat". 54. p.]
29 Kunfi Zsigmond: Harkányi Ede emlékezete. Huszadik Század, 1912. [március] I. 313. p.

A második reformnemzedék mostoha állásokból vívta meg a maga harcát a gondolat, a tudomány, a művészet szabadságáért. Rövid két évtized alatt európai szintre emelték, korszerűvé tették a magyar kultúrát. Az új: demokratikus és nemzeti tudat formálásából oroszlánrészt vállaltak. Nem riasztották őket vissza tekintélyek és közhelyek, évszázados előítéletek, elfogultságok. Írásaikkal szellemi előkészítői voltak a demokratikus átalakulásnak. Gondolataik terjedtek, és sikeresen feszítették szét a régi, túlhaladott eszmerendszert. Reformtörekvéseik kiteljesedését, a magyar polgári átalakulást, a háború kirobbanása akasztotta meg.

(1985)

IRODALOM

Ady Endre publicisztikai írásai. III. 1908–1918. Szépirodalmi, Bp., 1977.
Jászi Oszkár publicisztikája. Magvető, Bp., 1982.
Hóman–Szekfű: Magyar történet VII. Szekfű Gyula: A tizenkilencedik és huszadik század. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1936.
Mucsi Ferenc: A magyar sajtó története (1878–1919). In: Csurdi–Fenyő–Márkus–Mucsi: A magyar sajtó története. Tankönyvkiadó, Bp., 1977.
Magyarország története tíz kötetben (szerkeszti a szerkesztőbizottság, vezetője Pach Zsigmond Pál). 1890–1918. II. (főszerkesztő: Hanák Péter). Akadémiai, Bp., 1978.
Pierre Albert–Ferrand Terron: Histoire de la presse. Paris. Presses Universitaires de France. 1974.
Litván György: A Világ 1910–1926. In: Világ. Repertórium 1910–1912. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 1984.
Litván György: „Magyar gondolat – szabad gondolat". Magvető, Bp., 1978.
Szabó Miklós: Politikai gondolkodás és kultúra Magyarországon a dualizmus utolsó negyedszázadában. Akadémiai, Bp., 1978.
Újságkatalógus 1907. Általános hirdetési katalógus. Bp., 1907.
Elekes Dezső: Az időszaki sajtó statisztikája. Különlenyomat a Magyar Statisztikai Szemléből. Bp., 1927.
Kemény György: Magyarország időszaki sajtója (1911–1920). Bp., 1942.

Sajtócenzúra
(1939–1944)

A második világháború kirobbanásának napján, 1939. szeptember 1-jén, a Teleki-kormány kiáltványban fordult az országhoz. A rendkívüli külpolitikai helyzetre utalva, és hangsúlyozva, hogy *„az államok egész sorozata, közöttük több közismerten semleges állam különleges intézkedéseket tett"*, a kormány bejelentette, hogy az 1939. II. törvénycikkben biztosított felhatalmazás alapján életbe lépteti a kivételes állapotot. Ezzel egyidejűleg egész sereg rendelet jelent meg az egyesülési és a gyülekezési jog korlátozásáról, az internálási rendszer kiterjesztéséről, a rendőri felügyeletről, több száz ipari anyag zár alá vételéről, a munkaidő-korlátozás és a fizetett szabadság felfüggesztéséről az iparban, a kereskedelemben és a bányászatban, az árak színvonalának rögzítéséről stb.

Több rendelet érintette a sajtót. Bevezették a külföldről érkező sajtótermékek ellenőrzését, és az ellenőrzés végrehajtására a Miniszterelnökség mellett hivatalt létesítettek. Korlátozták a politikai napilapok terjedelmét, és többféle nyomdai megszorítást rendeltek el. Így például csak a fekete nyomdafesték alkalmazását engedélyezték, azután megszabták a címbetűk maximális nagyságát. Megtiltották az úgynevezett mutálási gyakorlatot, amely lehetővé tette a napilapok számára egy korábbi vidéki és egy frissebb pesti változat megjelentetését. A legfontosabb sajtópolitikai intézkedés azonban a sajtóellenőrzésről szóló 8140/1939. ME. számú rendelet volt, amely bevezette az előzetes cenzúrát minden sajtótermékre.

Mint látható, a kormány ugyancsak élt a kivételes hatalom által biztosított jogával, hogy rendeleti úton kormányozzon. Rendeletei kiterjedtek a politikai, a társadalmi, a gazdasági élet legkülönbözőbb szféráira. Egységesen azt a célt szolgálták, hogy megszilárdítsák a kormányzat pozícióit a baloldali ellenzékkel és a szélsőjobboldallal szemben.

A kormány már jó ideje készült arra, hogy a várható külpolitikai fordulat sodrában, országos érdekekre hivatkozva, megerősítse belső helyzetét. A szeptember 1-jén összehívott sajtóértekezleten Thuránszky László sajtófőnök nem is titkolta, hogy *„A kormány napok és hetek óta elkészült minden eshetőségre... Ez nem volt nehéz, mert úgyszólván minden szükséges rendelet tavaly óta készen áll."*[1] A rendeletek tehát 1938 óta kidolgozott formában készen álltak, csupán hatálybaléptetésükről kellett intézkedni. A Teleki-kormánynak a második világháború kirobbanása alkalmul szolgált, hogy hatékonyabban érvényesítse befolyását, irányító és ellenőrző szerepét. A semleges országok példájára hivatkozva Teleki Pál miniszterelnök, ha nem is mondta ki, igyekezett sejtetni, hogy Magyarország is kívül óhajt maradni a konfliktuson. Ugyanakkor háborús intézkedéseket foganatosított, csaknem két évvel az ország tényleges hadba lépése előtt, a hivatalos indoklás szerint éppen e kívülállás körülbástyázása érdekében.

A fentebb már idézett sajtóértekezleten Thuránszky így fogalmazta meg az új helyzet lényegét: *„A belpolitika, mint a Minisztertanács ma délelőtt leszögezte, teljesen megszűnt."*[2] Alkotmányos, parlamentáris, demokratikus rendszerben a „belpolitika teljes megszűnése" gyökeres fordulatot idézett volna elő. Az ellenforradalmi Horthy-rendszerben a leplezetlen állami beavatkozás, az újabb jogkorlátozás csak nyíltabb folytatását jelentette az addigi politikának.

Vonatkozik ez a sajtóra is. A 8140/1939. ME. számú rendelet értelmében időszaki lapban (napi-, hetilap, havi folyóirat) ezentúl bármilyen közlemény csak az ügyészség vagy az általa felhatalmazott ügyész, illetve rendőrhatósági szerv engedélyével jelenhet meg. Időszaki lapnál az ügyész a benyújtott kéziratot vagy kefelevonatot *azonnal* átvizsgálja és véleményezi, más sajtóterméknél is *késedelem* nélkül hajtja végre a feladatot. A miniszterelnök a sajtótermékek átvizsgálására kirendelt ügyész mellé Budapesten ellenőrző bizottságot szervez.

Ezzel a rendelettel Magyarországon újra életbe lépett az 1921-ben megszüntetett előzetes sajtócenzúra. Közjogilag és sajtópolitikailag ez igen jelentős változást hozott, hiszen a magyar sajtó, amely addig – legalábbis formailag – saját politikai és büntetőjogi felelőssége mellett belátása szerint jelentethette meg termékeit, ezután minden közleményt köteles volt a kormánynak bemutatni engedélyezés céljából. Nyílt, deklarált szakítás volt ez a szabad közlés elvével. Az elvvel, de semmi esetre sem a gyakorlattal. Az ellenforradalmi kormányok sajtópolitikája ugyanis kezdettől fogva a névlegesen megőrzött sajtószabadság korlátozására törekedett, a harmincas évek végére pedig annyira megszorította már a sajtót, hogy a szerkesztőségek előzetes cenzúra nélkül is alaposan megfontolták minden szó kinyomtatását. Az olvasó így a lapok tartalmán, hangvételén alig vette észre az 1939. szeptember 1-jével bekövetkezett változást. Legfeljebb egy-egy fehér folt emlékeztette a cenzúra működésére. Az előzetes ellenőrzés már két évtizedes gyakorlattal megrendszabályozott, törvényekkel és rendeletekkel megbéklyózott, sajtóperekkel, betiltásokkal, elkobzásokkal a nyílt cenzúrára „kondicionált" sajtót sújtott.

1 [Lásd például: Szombaton hatályba lép a kivételes hatalom. Magyar Nemzet, 1939. szeptember 2. 10. p.]
2 [Ugyanott]

Annál fontosabb ezt leszögeznünk, mivel a nyugati emigrációs irodalomban egykori horthysta politikusok, történészek utólag azt a látszatot igyekeznek kelteni, mintha a két világháború közötti Magyarországon a történelmi adottságok diktálta kényszerű megszorításokon belül lényegében az európai polgári demokratikus rendszerekhez hasonló rend uralkodott volna. Mondanivalójuk alátámasztására előszeretettel hivatkoznak a többpártrendszerre, a sokszínű sajtóra, az ellenzéki lapokra. Éppen Ullein-Reviczky Antal, aki évekig volt a magyar sajtó legfőbb irányítója, a következőket írja visszaemlékezéseiben: *„A magyar politikai élet elegendő alkotmányos lehetőséget nyújtott, hogy megfelelő időpontban minden életfontosságú kérdést meg lehessen vitatni, és a többség akarata szerint lehessen dönteni."*[3]

A magyar sajtóviszonyok valóban nem voltak azonosak a totális diktatúrák gleichschaltolt sajtójával. Sőt, külső jegyeiben ez a sajtó tagadhatatlanul sokban hasonlított a polgári demokráciákéhoz. A Horthy-rendszer szalonképességének, politikai mimikrijének egyik igen lényeges eleme volt a sajtónak ez a látszólagos szabadsága. Tagadhatatlan az is, hogy ez az irányított és szabályozott többszólamúság mégiscsak tágabb mozgásteret nyújtott, mint a kötelezően előírt egyöntetűség, a szürke egyszínűség. Bátor, tehetséges és gyakorlott újságírók sokszor ötletesen és merészen éltek a csekély lehetőséggel is. De csak a tájékozatlan kívülálló hiheti megtévesztő, külső jegyek alapján, hogy az engedélyezett, legális ellenzéki sajtó bármikor szabadon kifejthette véleményét, tehát valóban betölthette ellenzéki szerepét. Az ellenzéki intézmények ellenzékiségének mértékét ugyanis a mindenkori kormány szabta meg. A tör-

3 Ullein-Reviczky Antal: Guerre Allemande, Paix Russe. Le Drama Hongrois. Neuchâtel, 1947. Editions de la Baconnière. [Magyarul: Német háború–orosz béke. Magyarország drámája. Európa–História, Bp., 1993. – a hivatkozott oldalszámok a magyar kiadás szerintiek] 38. p.

vényes rend nem biztosította intézményesen az ellenzék jogait, éppen ellenkezőleg, különféle rendeletek a kormánynak biztosítottak szabad kezet mindenfajta ellenzéki megnyilvánulás, így az ellenzéki sajtó szabályozására, ellenőrzésére is. Taktikai meggondolások, külpolitikai szempontok, látszatok megőrzése, a belső feszültség csökkentése arra késztette az ellenforradalmi rendszert, hogy meghagyjon ellenzéki sajtóorgánumokat, de ezek ki voltak szolgáltatva a kormány kénye-kedvének.

A korszak sajtópolitikájának lényege mindenkor az ellenforradalmi államérdek terjesztésében, beidegzésében és a minden progresszív eszmei irányzat elleni harcban rejlett. *„E sajtópolitika hatalmi pozícióját, az egyes történeti periódusoknak megfelelően, a törvényre nem támaszkodó nyílt terror és a törvényesített osztályterror változatos formáira alapította."*[4]

1919 őszén, közvetlenül az ellenforradalomnak a magyar Tanácsköztársaság felett aratott győzelme után, visszaállították az első világháború folyamán bevezetett sajtócenzúrát, amely még két évig működött. Az ellenforradalmi kormányok a régi cenzúrarendelet nyomában alakították ki sajátos sajtópolitikájukat. A szélsőjobboldali körök kezdettől azt követelték, hogy a szociáldemokrata és a liberális sajtó elnyomására hozzon a kormány sajtótörvényt. Az ellenforradalmi rendszer konszolidációját szorgalmazó kormányok azonban nem tartották célszerűnek a liberális sajtószabadság satnya maradványai elleni nyílt, látványos fellépést. Ehelyett alattomosabb, de nem kevésbé hatékony megoldást találtak: minden különösebb deklaráció nélkül továbbra is érvényben tartották az első világháborúban bevezetett kivételes eszközöket. Az 1912: LXIII. tc. 11. §-a alapján a kormány bármikor betilthatta azokat a lapokat, amelyeknek cikkei *„a hadviselés érdekeit veszélyeztették"*. A háború már jó ideje befejeződött ugyan, de az 1920: VI. tc. 1. §-a kimondta, *„hogy a hadviselés érdekeivel egy tekintet alá esik az ország belső rendje és közbiztonsága, valamint külső politikája"*. Ez a kiegészítés tartósította a hadiállapotot, és szándékosan elnagyolt fogalmazásával a legtágabb értelmezés lehetőségét kínálta. A kormányok ennek alapján bármikor felléphettek a nekik nem tetsző sajtóorgánumok ellen. Meg is tették; a sajtócenzúra megszüntetését (1921) követő tíz évben több mint 50 lapot tiltottak be Magyarországon.

A kormányoknak joga volt továbbá a lapok kolportázsjogának korlátozására vagy megvonására. Ez veszedelmes fegyverré vált az államhatalom kezében. A lapok utcai és bolti terjesztésének korlátozása vagy

4 Márkus László: Az ellenforradalmi rendszer sajtójáról. Kéziratban, sajtó alatt. [A tanulmány nem sokkal később megjelent. In: Márkus László–Vasárhelyi Miklós: Az ellenforradalmi rendszer baloldali sajtójáról, 1919–1932. Szöveggyűjtemény. I–II. MUOSZ, Bp., 1975. – I. 5–35. p.]

megszüntetése segítségével nemcsak anyagilag okozhattak érzékeny veszteséget egyes újságoknak. Vidéken a terjesztés korlátozása azt jelentette, hogy csak előfizetők kaphatták meg az általuk kedvelt lapot. Az ellenzéki kapok előfizetőinek névsora viszont a vidéki városokban, kisebb helységekben valóságos proskripciós listát jelentett a helyi rendőri szervek kezében.

A fővárosi országos lapokat a belügyminiszter bármikor betilthatta. A rendelkezésért – minthogy a kormánypárt mindig abszolút többséggel rendelkezett – a minisztert gyakorlatilag nem vonhatta felelősségre a parlament sem. A vidéket, a helyi sajtót pedig a főispánok sajtódiktatúrája uralta. Jellemző a rendszer óvatosságára, hogy a sajtóügyek intézésébe a minimális mértékben önálló osztálybíróságot sem kívánta bevonni. A lapok engedélyezése, ellenőrzése, elkobzása, betiltása mindenkor az ügyészek, rendőrkapitányok, főispánok, szolgabírák, közigazgatási bürokraták kiváltsága maradt. A sajtóirányítás az ellenforradalmi rendszer vezetőinek szemében elsősorban mint rendészeti probléma élt, s csak másodlagosan vetődött fel politikai kérdésként. Alapvetően antidemokratikus, reakciós beállítottságuk folytán a „kurzus" politikusai a polgári sajtószabadságot nem a polgári fejlődés vívmányaként tisztelték, nem tekintették a burzsoá kormányzási mechanizmus elengedhetetlen kellékének, hatékony eszközének, hanem nyíltan el nem utasítható, de lényegében gyűlöletes, szükséges rossznak tartották, a bő erszényű, de erkölcsileg degenerált nyugati demokráciák kóros rögeszméjének. Viszonyukat a modern polgári civilizációnak ehhez a „tehertételéhez" jól jellemzik Horthy Miklósnak 1919 októberében Siófokon „politikusan" megfogalmazott szavai: *„Mint minden felvilágosodottan gondolkozó ember, én is a legnagyobb híve vagyok az emberi jogoknak, s közöttük a sajtószabadságnak is. Nem hallgathatom azonban el, hogy Magyarország mai boldogtalanságának, sötét és terhes helyzetének létrehozásában nem csekély szerepe volt a magyar sajtónak."*[5] Egy beszédvázlatához írott jegyzeteiben pedig a következő tanulságos mondatok olvashatók: *„A mi sajtószabadságunk kútforrása minden rossznak, becstelennek, hazafiatlannak, mondhatjuk: a magyarság boldogtalanságának."*[6] A Horthy-rendszer tehát a polgári és a baloldali sajtót pellengérre állította. Az évek során váltakoztak a módszerek, de a hivatalos bélyeg rajta maradt az újságíráson. Nem csodálható, hogy a „fegye-

5 Ugyanott, 14. p.
6 Ugyanott, 15. p.

lemnek" ez a légköre a kiadókban, szerkesztőkben, újságírókban az öncenzúrának olyan mechanizmusát alakította ki, amely lélektanilag és szellemileg előkészítette a magyar sajtót a sajtójog legsúlyosabb és legbrutálisabb korlátozására, az előzetes ellenőrzésre.

A cenzúra részleges visszaállítását már elrendelte az 1938: XVIII. tc. Az 1938. június 15-én életbe lépett új sajtótörvény hatályon kívül helyezte az 1914-es sajtótörvényt. Elrendelte, hogy az időszaki sajtó kivételével minden sajtótermékből a sokszorosítás befejezése után, a terjesztés megkezdése előtt, úgynevezett köteles példányt kell beküldeni az ügyészségre. A terjesztést – a terjedelemtől függően – két, illetve nyolc nap múlva lehet megkezdeni, ha az ügyészség nem indítványozza a bíróságnál a sajtótermék lefoglalását. Ez azt jelentette, hogy az egész könyvnyomtatásban, a szépirodalomban, a tudományban, valamint a politikai és közgazdasági irodalomban bevezették az előzetes cenzúrát. Kiterjedt már ez a preventív ellenőrzés a sajtó egy részére is, kivéve az időszaki sajtót és a hírlaptudósító szerveket. Vészjósló volt a törvénynek az a rendelkezése, amely büntetendő kísérletnek minősítette a kifogásolt és vád tárgyává tett szöveget akkor is, ha annak terjesztésére, éppen a cenzúra tilalma folytán, nem is került sor.

Érthető, hogy ezek a rendelkezések az irodalmi és a tudományos élet, a könyvkiadók és a nyomdák úgyszólván egyöntetű tiltakozását váltotta ki. Érintette ez a felháborodási hullám a konzervatív közéletnek olyan reprezentatív tekintélyeit is, mint Herczeg Ferencet és Ugron Gábort. 650 magyar író írta alá a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületének tiltakozó memorandumát[7]. A törvény ugyanis alapjaiban rendítette meg az egész magyar könyvkiadást. Gyakorlatilag elsorvasztotta a vállalkozó kedvet, leszállította az igényességet, és megnyitotta a zsilipet a problémátlan írások, a politikai ponyva, a jelentéktelen fércművek előtt. Mert melyik kiadó, nyomda, szerkesztő, szerző vállalhatta azt az anyagi és személy kockázatot, hogy nem értékesíti a kész, kinyomtatott művet, sőt ráadásul még büntetést varrnak a nyakába a betiltott írásért? S mindez azzal az ürüggyel történt, hogy meg akarják védeni az olvasókat a zugsajtótól, a selejtes, erkölcstelen kiadványoktól. A magyar sajtó jelenkori történetének ez volt az egyik legálnokabb tilalma.

7 [Pontosabban: az Írók Gazdasági Egyesülete jegyezte a memorandumot. Lásd: Írók vészkiáltása. Az Est, 1938. április 27. 6. p.]

Kevésbé brutális és szembeszökő, de nem kevésbé hatékony volt az uralkodó körök beavatkozása az időszaki sajtóba. Az új törvény kimondta, hogy ezentúl napi-, hetilap, havi folyóirat vagy bármilyen hírlaptudósító alapításához miniszterelnökségi engedély szükséges. A Miniszterelnökségnek kellett hozzájárulnia a lap jellegének megváltoztatásához is. Külön rendelet intézkedett arról is, hogy a már megjelenő időszaki lapok további fennmaradásához 1938. december 31-ig a Miniszterelnökség engedélyét kell megszerezni. A Miniszterelnökség döntései ellen fellebbezésnek nem volt helye.

A kör ezzel gyakorlatilag bezárult. A kormány a Miniszterelnökség sajtóosztályán keresztül most már formailag is teljhatalomra tett szert a magyar sajtóban. Az engedélyezés saját hatáskörében történő, diszkrecionális intézésével a Miniszterelnökség döntött a lapok létéről vagy haláláról. S hogy ezt a lehetőséget kiaknázta, bizonyítja az 1938. évi úgynevezett laprevízió, amelynek során a Miniszterelnökség, élve a törvény biztosította jogával, elutasította 136 addig megjelenő lap engedélyezési kérelmét, ezáltal a fennálló újságoknak több mint 10 %-át szüntetve meg. Az engedélyezett lapok sorsa pedig – a fentebb már jelzett rendeletek alapján – a belügyminiszter kezében volt.

Az új sajtótörvény tehát az eddigi korlátozott lehetőségek további szigorítását jelentette. A kormány már 1938-ban megteremtette a törvényes jogi alapot ahhoz, hogy Magyarországon ne jelenhessék meg, illetve ne kerüljön az olvasó kezébe olyan sajtótermék, amely nem illeszkedik bele szervesen a kormány politikai elgondolásaiba. A könyvkiadás területén az előzetes cenzúra, az időszaki lapoknál pedig az alapítási engedély, illetve a laprevízió biztosította ezt a hatalmat.

A teljes képhez tartozik, hogy ugyanabban az évben jelentek meg azok a rendeletek (6070/1938. és 6080/1938.), amelyek a Sajtókamara felállításáról és szervezetéről intézkedtek. A Sajtókamara felügyeleti szerve a Miniszterelnökség volt. A rendelet értelmében büntetőjogi felelősségre vonás terhe alatt tilos volt időszaki lapok szerkesztőségében és kiadóhivatalában olyan állandó munkatársakat foglalkoztatni, akik nem voltak kamarai tagok.

Az 1939. június 25-én megalakult Országos Magyar Sajtókamara újságírói főosztályába 1232, a kiadóiba 340 tagot vettek fel. 1869 jelentkezőt, a kérelmezőknek tehát több mint a felét, elutasították. A kamara feladata az volt, hogy biztosítsa a sajtó szigorú ellenőrzésének személyi feltételeit, egzisztenciálisan kiszolgáltatva munkatársait a kormányzat önkényének.

Sajtójogilag tehát a magyar sajtó átállítása már 1938-ban megkezdődött. Ezt jelezték a fentebb ismertetett sajtótörvény (1938. XIV. tc.) és a Sajtókamaráról szóló rendeletek. A kormánypárt és a szélsőjobboldal ezeket az intézkedéseket régóta követelte, most pedig nagy megelégedéssel fogadta. Az új sajtótörvényt a parlament 1938. május elején kétnapos formális tárgyalás után nagy többséggel fogadta el. Érdemes megemlíteni, hogy az új törvény által „korszerűtlenül liberálisnak" minősített 1914: XIV. sajtótörvényt a háború előestéjén, Tisza István miniszterelnöksége alatt az ellenzék heves ellenállásával szemben fogadtatták el. Ezt a törvényt akkor a baloldali közvélemény Európa legreakciósabb sajtótörvényeként bélyegezte meg. A törvény, bár szóról szóra átvette az 1848: XVIII. első sajtótörvény deklarációját, miszerint *„Sajtó útján mindenki szabadon közölheti és terjesztheti gondolatait"*, gyakorlatilag több lényeges megszorítással korlátozta a polgári sajtószabadság elvét. A korlátozó jellegű 1914. évi törvény további sorsa azonban jól érzékelteti az egész magyar politikai fejlődés irányát. Mert ami még 1914-ben felháborítóan reakciósnak látszott Tisza ellenzékének szemében, annak eleve kilátástalan védelme 1938-ban egy táborba szólította a legális ellenzék minden árnyalatát. Tegyük hozzá, hogy az ellenzéki újságírók 1938-ban valójában már nem tényleges jogokért küzdöttek, csupán jogi fikciókért. Az 1914: XIV. törvény ugyanis holt betű maradt, gyakorlatilag nem lépett hatályba. Közvetlenül kihirdetése után robbant ki az első világháború, ekkor pedig a kormány – kivételes hatalma alapján – a háború idejére bevezette a sajtócenzúrát. Az ellenforradalmi rendszer formálisan csak 1938-ban helyezte hatályon kívül, de különféle rendeletekkel, a Miniszterelnökség sajtóosztályának, az igazságügy-miniszternek és a belügyminiszternek biztosított hatáskörrel gondoskodott arról, hogy a polgári sajtószabadságnak 1848-ban klasszikus tömörséggel megfogalmazott, majd 1914-ben megszorításokkal átvállalt alapelve sohase érvényesüljön. Érdekességként említjük, hogy például a Miniszterelnökség lapengedélyezési hatásköre, amellyel eredetileg csak az első világháború rendkívüli állapotára ruházták fel, gyakorlatilag – törvényes alap nélkül – az 1938. évi törvény kihirdetéséig is érvényesült. Az új sajtótörvény tehát csupán utólag szentesítette a közel két évtizedes gyakorlatot.

Az ellenforradalmi korszak sajtójának tényleges helyzetét és politikai szerepét azonban nem mérhetjük fel pusztán a konkrét jogszabályok, sajtótörvények és rendeletek tükrében. Hiszen nem ezek szabályozták a

lényeget, a tartalmi kérdéseket. Sokkal súlyosabban sújtotta a magyar sajtót a törvényeknek, a rendeleteknek, a jogszokásoknak, a politikai és közigazgatási gyakorlatnak, a társadalmi előítéleteknek az a szövevénye, amelyben az ellenforradalmi rendszer tételesen meg nem fogalmazott, de mindent alárendelő államrezonja érvényesült. A sajtóról szóló új törvényjavaslat vitájának előestéjén az ÚJSÁG 1938. május 1-jei számában Zsolt Béla, a kitűnő polgári radikális publicista többek között ezt írta vezércikkében: *„Most hogy a parlamentben forszírozott tempóban tárgyalják a sajtótörvényt, leplezzük le végre nyíltan a titkot. A független, önálló meggyőződéséhez hű magyar újságíró egy emberöltőn keresztül kolumnákat fecsegett egy-egy becsempészett őszinte mellékmondat kedvéért, mellébeszélt, szellemi és erkölcsi öncsonkítással tengette életét."* Így búcsúztatta Zsolt Béla az „aranykort", azt az emberöltőt, amelyben formálisan még az 1914. évi Tisza-féle sajtótörvény szabályozta a magyar sajtó viszonyait. De a kor fölött mondott történelmi ítéletet mégsem ez a keserű vád foglalta össze, sokkal inkább a védelem suta helyreigazításai. Törs Tibor kormánypárti képviselő, a kormány hivatalos lapjának, az ESTI ÚJSÁGnak a főszerkesztője, parlamenti felszólalásában Zsolttal polemizálva tiltakozott a célzatos beállítás ellen, kijelentve, csak annak kellett ilyen eszközökhöz folyamodni, aki *„be nem vallott titkos célokért: a Huszadik Század, a Társadalomtudományi Társaság, a Galilei-kör intellektualizmusáért akart tollat ragadni"*. Itt húzódott tehát a gondolat szabad kifejtésének legvégső határa. Létezett ellenzék és névlegesen szabad véleménynyilvánítás is, ennek határait azonban ugyancsak szigorúan szabta meg a hatalom. Nem is a forradalmi eszmék, a szocializmus elmélete, a marxizmus előtt ereszkedett le a tilalom sorompója. Illegalitásba szorították, aesopusi nyelvre, cselre, leleményre kényszerítették azokat a polgári radikális nézeteket is, amelyek a század elején nyugatról érkezve már első hazai feltűnésükkor is késve, korszakos fáziseltolódással jelentkeztek a magyar közéletben.

Az állami és a társadalmi rend hatályos védelméről szóló hírhedt 1921: III. tc., a hasonló szellemű törvények és rendeletek, továbbá a nyomukban kialakult joggyakorlat szabad kezet adott a kormánynak ahhoz, hogy meghatározza a sajtó tematikáját és hangnemét. Ha ezt a törvény tételesen így nem is mondta ki, ténylegesen érinteni sem lehetett az ország legalapvetőbb társadalmi, gazdasági, szociális, bel- és külpolitikai kérdéseit. Az egyes rendelkezések szándékosan általánosító, elvont jellege, tágan értelmezhető megfogalmazása az ügyészi önkényre hagyta a konkrét alkalmazás lehetőségeit. A kormány 1920 és 1944 között mintegy 500 esetben élt a betiltás, az elkobzás fegyverével az újsá-

gok és a folyóiratok ellen, és ugyanazon negyedszázad leforgása alatt közel 2000 magyar és külföldi kötetet tiltott be.[8]

A törvények éle elsősorban a kommunisták, általában a marxista kritika ellen fordult. De – s ezt példázza Törs Tibor minősítése – még a polgári reformer szemszögéből sem lehetett a „kritikus intellektualizmus" igényével fölvetni a földreform kérdését, általában a tulajdonviszonyokét, s tabutémát jelentett a társadalmi valóság, 1918–1919 eseményeinek tárgyszerű, tudományos elemzése, vagy az ország külpolitikai orientációjának valószerű jellemzése. Plasztikusan érzékeltetik a tilalom kisugárzását Nagy Lajos szavai: *„Nem lehet írni, ha az élet millió megnyilatkozását el kell kerülni. Bonctant sem lehet tanítani, ha a nemi szervek helyét az atlaszon fügefalevéllel kell borítani. Nem lehet írni, ha az emberi életjelenségek szociális hátterét, szociális összefüggését tilos földeríteni. Nem lehet írni, ha az észrevevés és észrevétetés helyett állandóan a szemet hunyás és elhallgatás a kötelező. Nem lehet írni, ha valamely jelenségből következtetéseket levonva, egy hosszú gondolatsornak már az első mondata után meg kell állni..."*[9] A sajtó relatív szabadságának látszatát az keltette, hogy a kormány időnként odavetett egy-egy koncot: panamát, kicsinyes, másodrendű pártellentétet, személyi torzsalkodást, pletykát, közbotrányt. Azon rágódhattak az újságírók, de csak módjával és mindaddig, amíg – a hivatalos körök megítélése szerint – a témafelvetés nem veszélyeztette a „közrendet". A tényleges véleménynyilvánítás a ritka, becsempészett, őszinte mellékmondatokra korlátozódott a cenzúra elrendelése előtt is.

A kötelező előzetes cenzúra bevezetése mégis új sajtópolitikai problémákat vetett fel, konkrét technikai, szervezeti követelményeket támasztott. A rendelet az ellenőrzés végrehajtását az ügyészségre bízta. Az ügyészséget teljhatalommal ruházta fel. Döntései ellen nem volt helye ellenvetésnek, fellebbezésnek. Vidéken az ügyészségek csorbíthatatlanul élhettek hatáskörükkel, és tetszés szerint vonhatták be munkájukba a helyi rendőrhatóság képviselőit. Jogilag, formálisan a fővárosban is az ügyészség volt a sajtócenzúra egyetlen felelős szerve. A gyakorlat azonban másként alakult.

Mint már említettük, a 8140/1939. ME. számú rendelet előírta, hogy a miniszterelnök Budapesten az illetékes kirendelt ügyész mellé szer-

8 Markovits Györgyi: Fejezetek a magyarországi cenzúra történetéből 1919–1944. Kandidátusi értekezés. Kézirat 49. p. [Részleteit lásd: Uő: A cenzúra árnyékában. Magvető. Bp., 1966. (Társszerkesztő: Tóbiás Áron), valamint: Terjesztését megtiltom. Magvető, Bp., 1970.]

9 Nagy Lajos: Magyar író 1929-ben. Századunk, 1929. július–augusztus.

vezzen sajtóellenőrző bizottságot. A rendelet betűje szerint ennek a bizottságnak nem lett volna hatásköre. Szerepét konzultatív funkcióra korlátozták. A minisztériumok által a bizottságba delegált küldötteknek elvben tehát az lett volna a feladatuk, hogy szakmai tanácsokkal támogassák az ügyész-cenzort, aki maga dönt a kéziratok, kefelevonatok sorsáról. A valóságban ennek az ellenkezője vált gyakorlattá. A cenzúra feladatát valójában a szakcenzorok látták el, az ügyész pedig hivatalos pecsétjével szentesítette javaslataikat, illetve döntéseiket. Érdekes egyébként, hogy abban a levélben, amelyet Teleki Pál miniszterelnök a cenzúra bevezetésekor kabinetjének tagjaihoz intézett (9396/ME. 3/1939.), és amely levél tartalma rendeleti érvénnyel elvileg szabályozta a bizottság működését, már szembeszökő az ellentmondás az eredeti rendelet és a végrehajtás módja között. A bizottság tagjai itt eleve nem holmi konzultatív testület munkatársaiként szerepelnek, hanem cenzorokként, akik nem is saját minisztériumuknak, hanem a miniszterelnöknek, a sajtófőnöknek, illetve a bizottság elnökének felelősek. A bizottság irányítása a miniszterelnök és a külügyminiszter, illetve a két sajtóosztály vezetőinek feladata. A többi szakminisztérium csak a Miniszterelnökségen keresztül irányíthatja saját cenzorait is. Külön kiemeli a levél, hogy *„a minisztériumok által kiküldött cenzorok nem az illető minisztériumok cenzorai, hanem általam kinevezett és engem képviselő cenzorok"*. A miniszterelnöki levél, szellemét tekintve, ellentétes a miniszterelnöki rendeletnek azzal az utasításával, amely az ügyészséget ruházza fel cenzori jogkörrel. Hiszen nyilvánvaló, hogy a miniszterelnök által kinevezett és személy szerint neki felelős cenzor kezét nem kötheti meg az Igazságügy-minisztérium megbízottja. A jogi ellentmondásban megnyilvánuló konstrukció politikai elhatározást tükröz. Magyarországon a sajtócenzúrának – más, háborútól érintett országoktól eltérően – már kezdettől nem egyszerűen csak közigazgatási vagy ügyészi szerepet szántak, hanem szervesen beépítették a sajtóirányítás politikai gépezetébe. Az elvi alapvetésnél is szemléletesebben érvényesült ez az irányzat a gyakorlatban.

A bizottság tagjai a Miniszterelnökség, a Külügyminisztérium, a Honvédelmi Minisztérium, a vezérkar és egyes gazdasági tárcák (pénzügyi, iparügyi, közellátási) megbízottaiból kerültek ki. A Miniszterelnökség sajtóosztálya érvényesítette a kormány általános politikájának szempontjait. A Külügyminisztérium sajtóosztálya a külpolitikaiakat, a honvédelmi tárca cenzorai pedig a katonai előírásokat, elsősorban a vezérkar követelményeit. Ezek voltak súlyuknál fogva a bizottság hangadói. Nyilvánvaló, hogy az ügyész nem vitathatta álláspontjuk helyessé-

gét az illetékességükbe tartozó általános bel-, kül- és katonapolitikai kérdésekben. A gazdasági cenzorok tekintélyét viszont konkrét szakmai felkészültségük és tájékozottságuk biztosította.

A Sajtóellenőrző Bizottság elnökét a miniszterelnök nevezte ki. Szerepköre elsősorban politikai jellegű volt. Ő látta el az általános politikai irányítást, ezenkívül ő volt felelős a bizottság tevékenységéért a miniszterelnök előtt. Más kormányszervekkel, hatóságokkal és a sajtó vezetőivel (a felelős, illetve főszerkesztőkkel) ő tartotta a hivatalos kapcsolatot. Operatív munkát nem végzett, ez helyetteseinek feladata volt. Igazodva a sajtó konkrét szükségleteihez, a bizottság három turnusban, reggel 8-tól hajnali 2-ig dolgozott. Vasárnap délután 5-től működött a hétfő reggeli sajtót ellenőrző bizottság. Egy-egy turnus élén állt az elnökhelyettesi ranggal felruházott soros vezető. Ő irányította a konkrét napi munkát. Ellenőrizte, hogy a bizottság tagjai követik-e az aktuális utasításokat, szempontokat. Szakmai illetékesség alapján elosztotta a beküldött anyagokat a bizottság tagjai között. Vitás esetekben ő döntött. A turnus munkájáért rá hárult a felelősség.

Egy-egy turnus a soros elnökkel együtt általában 10–12 tagból állt. Munkatorlódás esetén ugyanis (például a vasárnapi számok olvasásakor) előfordult, hogy egy turnusban két-két külügyi és miniszterelnökségi cenzor működött. A bizottságnak összesen 60–70 cenzor állott rendelkezésére. Többségükben a minisztériumok sajtóosztályainak munkatársai voltak. Állományilag továbbra is a minisztérium alkalmazottai maradtak, megőrizték eredeti beosztásukat, sőt ellátták eredeti munkakörüket is, s csak mellékesen végezték a cenzori feladatokat külön javadalmazás ellenében. Így azután bizonyos kettősség mutatkozott feladataik ellátásakor, hiszen a külügyi és miniszterelnökségi cenzorok az utasításokat adó minisztérium és az azokat végrehajtó bizottság munkatársai voltak. Így például Torma Domokos címzetes miniszteri osztálytanácsos egyszerre volt a Miniszterelnökség sajtóosztályának felelős munkatársa, a Sajtóellenőrző Bizottság cenzora és a Külföldi Sajtótermékeket Ellenőrző Hivatal vezetőhelyettese. Előfordult azonban olyan komikus ellentmondás is, hogy például Dietl Fedor külügyminisztériumi sajtóelőadó 1941. december 1-jén este háromnegyed 9-kor adott utasításában felkérte a soros külügyi cenzort, törölje a sajtóból azt a hírt, amelyet reggel mint soros cenzor, ő maga engedett át.

A bizottság munkájának irányelveit az úgynevezett Parancskönyv rögzítette. Ide írták be a Miniszterelnökség és a Külügyminisztérium sajtóosztályáról, esetenként pedig az elnöktől származó – rendszerint telefonon leadott és gépbe diktált – utasításokat. Az évek folyamán terebélyesre duzzadt utasításgyűjtemény – havonként átlagban 100 körüli volt az utasítások száma –, sajnos, megsemmisült. Jellegéről azonban pontos fogalmat alkothatunk a dokumentumgyűjteményünk „*Cenzúra-utasítások*” című fejezetében közölt töredékekből. Ez az 1941. augusztus 25-én reggel 8 órai utasítástól az 1942. szeptember 18-án délután 12 óra 50 perces utasításig nagyjából teljesnek tekinthető. Az eredeti, egy példányban vezetett Parancskönyvből tehát – másolati formában – több mint egy év anyaga áll rendelkezésünkre.

A bizottságnak adott utasítások kisebbik része tartalmazott általános, elvi-politikai eligazítást. A „parancsok” többségükben konkrét eseményekre vonatkozó, aktuális előírások voltak. A kormány illetékes szervei óráról órára követték a világpolitika, a háborús események folyamatát, éberen figyelték azok belpolitikai hatását vagy a várható visszhangot, és eleve úgy igyekeztek irányítani a különböző árnyalatú sajtóorgánumokat, hogy a közvéleményt a hivatalos állásponthoz hangolják.

A dokumentumok tanulmányozása nyilvánvalóvá teszi, hogy a tilalmak érvényesítése – szavak, mondatok vagy egész cikkek törlése – csupán másodrendű szerepet játszott, amikor a kormány a cenzúrát rendszeresítette. Hiszen az általa károsnak, veszélyesnek vagy kompromittálónak minősített közlemények megjelenése ellen sokkal egyszerűbb adminisztratív eszközökkel biztosíthatta magát. Például a hírszolgálati irodák anyagának szigorúbb ellenőrzésével. Nem is beszélve arról, hogy a kordában tartott felelős szerkesztők, újságírók félelme általában hatékonyabb eszköznek bizonyulhatott a legridegebb cenzori szigornál. A cenzúra intézménye viszont éppen e kizárólagos felelősség alól mentesítette a hírlapírókat és a szerkesztőket, kifelé is, befelé is vállalva a politikai felelősség bizonyos hányadát. Hogy ebben a tekintetben az újságok nem táplálhatnak túlzott illúziókat, arra alig három héttel az előzetes ellenőrzés bevezetése után már figyelmeztette a kormány a sajtót. A megcenzúrázott ESTI KURIRt négy napra betiltották az 1939. szeptember 23-i számban megjelent „*Az ember tragédiája Berlinben*” című színházi tudósításért. Az első betiltást hasonló intézkedések sora követte a cenzúra több mint ötéves fennállása alatt. És nem ösztönözte önálló kezdeményezésre a szerkesztőségeket az a közismert gyakorlat sem, hogy a bizottság soros turnusvezetőjének a törölt anyagokat is rendszeresen fel kellett küldenie az illetékes miniszterelnökségi és külügyminisztériumi sajtóosztályoknak. A mindenkori sajtófőnökök ugyanis nemcsak a kinyomtatott szöveg abszolút kifogástalan-

sága felett őrködtek, hanem azt is tudni kívánták, mi lappang a szerkesztőségi szobákban, az újságírók agyában.

A cenzúrának nálunk mégsem az volt a fő rendeltetése, hogy a válságos nemzetközi helyzetben világosan megfogalmazott, egyértelmű, szabatos előírások alapján bizonyos országos, közérdekű külpolitikai és katonai szempontokat érvényesítsen, megszorításokat alkalmazzon. Erre hivatkozott ugyanis a rendelet betűje. Valójában a cenzúra eszköz volt a kormány kezében, olyan eszköz, amely hatalmát növelhette. A cenzúra szervesen egészítette ki a hivatalos sajtóirányítást.

Az utasítások tartalmát – az eléggé ritka *„Szigorúan bizalmas!"* eligazítások kivételével – a sajtóosztályok a MTI révén úgynevezett „pro domók" útján ismertették a szerkesztőségekkel. A gyakorlatban ezzel alapvetően megváltozott a sajtóirányítás módszere. A sajtóosztályok általános érvényű tájékoztató, irányító tevékenysége helyébe a közvetlen utasítgatás lépett. Igaz, az utólagos felelősségre vonás és megtorlás gyakorlatilag korlátlan lehetőségei folytán a kormány sajtószerveinek „sugalmazásai" korábban is ténylegesen kötelező jellegűek voltak, de a cenzúra bevezetése előtt kívánságaik, elgondolásaik megvalósulásáról csak a megjelenés után győződhettek meg, tehát nem szólhattak bele a szerkesztés mindennapi gyakorlatába. A Sajtóellenőrzési Bizottság felállításával a Miniszterelnökség és a Külügyminisztérium sajtóosztálya – és rajtuk keresztül minden illetékes kormányszerv – közvetlen, korlátlan hatalomra tett szert a sajtó felett. Kívánságait maradéktalanul érvényesíteni tudta. Intézményesen kiküszöbölte a kisiklások, az elnézések, a tévedések kockázatát, amikor az utólagos számonkérést kiegészítette a preventív beavatkozás jogával. Nagy létszámú és adott körülmények között viszonylag színvonalas, gondosan szelektált apparátus létrehozásával megteremtették azt az eszközt, amely által folyamatosan, operatívan, a legapróbb részletekre is kiterjedően beavatkozhatnak a szerkesztés munkafázisaiba.

A cenzúrával kapcsolatos levélváltásokból – amelyeket dokumentumgyűjteményünk II. fejezetében közlünk – látható, hogy a bizottságban a hivatalos irányzat különféle árnyalatai érvényesültek. Kiderül ez Pethő Sándor 1939. december 14-i keltezésű leveléből, amelyben egy-két cenzor feltűnő rosszindulatát, elfogultságát panaszolja a MAGYAR NEMZET nevében.[10] A puszta tény, hogy az újságok egy-egy kéziratot

10 [In: Nem engedélyezem. A cenzúrabizottság dossziéjából. Kossuth. Bp., 1975. Pethő Sándor levele Ullein-Reviczky Antalhoz. 334–336. p.]

többször is benyújtottak a cenzúrához, azt bizonyítja, hogy maguk a szerkesztőségek számoltak a cenzorok eltérő beállítottságával. Erre vall Kunszery Gyula visszaemlékezése is.[11] *„A cenzúra eleinte általában nem volt túlságosan szigorú* – írja Kunszery, aki akkor a MAGYAR NEMZET munkatársa volt –, *s voltak velünk szimpatizáló cenzorok is, mint például Torma Domokos... A cenzúrát általában bizonyos szeszélyesség, határozatlanság jellemezte, éppen ezért előfordulhatott, hogy nem napi aktualitású anyaggal a szerkesztő többször is kísérletezett, s amit az egyik cenzor törölt, azt egy másik átengedte. A cenzúra szeszélyes hullámzása részben a háborús feszültség fokának is függvénye volt. Szigorúbb lett akkor, amikor már Magyarország is belépett a háborúba, és még szigorúbb Voronyezs után... Különösen szeszélyesnek tűnt a cenzúra a »Kállay kettős« korszakában. Szimpatizáns cenzoraink ekkor törölték a nyilas lapokból ellenünk irányuló személyi támadásokat."*

Elég egy pillantást vetnünk a cenzorok névsorára, hogy megértsük azoknak a szimpátiáknak vagy elfogultságoknak eredetét, amelyek az általános politikai vonalon érvényesültek. Hiszen cenzor volt a fentebb említett Torma Domokos, akit a német megszállás után elbocsátottak és illegalitásba kényszerült, azután a Külügyminisztériumból például Dutka Ákos, vagy a Miniszterelnökségről a NYUGATban publikáló Komjáthy Aladár költő, de tagja volt a bizottságnak a rossz hírű, szélsőjobboldali ponyvaíró Eszterhás István is, aki 1944. március 19-e után a nemzetvédelmi propagandahivatalnak lett egyik hangadója.

Általában igyekeztek a sajtóellenőrzésbe olyan funkcionáriusokat bevonni, akik viszonylag műveltek, tájékozottak és lehetőleg járatosak a sajtó, a propaganda és az irodalom berkeiben. A szerkesztőségeket a bizottságnál képviselő megbízottak egyik feladata éppen az volt, hogy kiszimatolják: mikor ki van szolgálatban egy-egy turnusban, és aszerint mérlegeljék egyes anyagok benyújtásának célszerűségét. A személyes beállítottságból fakadó eltérések azonban csak árnyalatnyiak lehettek. A felső vezetés éberen őrködött azon, hogy a kormány sajtópolitikája maradéktalanul érvényesüljön. És ebben megbízható eszközre talált a Sajtóellenőrző Bizottságban. Mert végül is erre a testületre az nyomta rá a bélyegét, hogy tagjai a kormányzati apparátus funkcionáriusai, többségükben színtelen, jellegtelen bürokraták, akiknek magatartását az óvatosság, a kockázatmentes, lefedezett és külön díjazott rutinmunka besulykolt követelményei határozták meg. Az önbiztosítás szelleme arra ösztönözte a

11 Kunszery Gyula feljegyzése a cenzúráról. 1968. december 10. OSZK. ZK. Kézirat. [Az Országos Széchényi Könyvtárban ilyen jelzet nincs; a kézirattár közlése szerint az OSZK-ban őrzött Kunszery Gyula-hagyaték 1976-os átvételi jegyzékében a szóban forgó feljegyzés nem szerepel.]

cenzorokat, hogy minél szorgalmasabban töröljenek. Mert a fegyelmik, az intések, a felfüggesztések, az elbocsátások java része mégiscsak abból adódott, ami átcsúszott a cenzúrán, majd megjelent a lapokban.

A Sajtóellenőrző Bizottság elnökévé Teleki miniszterelnök 1939. szeptember 1-jén Rákóczy Imrét nevezte ki. Rákóczy közhivatalnoki pályáját 1922-ben a Miniszterelnökségen kezdte. A Bethlen István-, Károlyi Gyula- és Gömbös Gyula-kormány alatt egy évtizedig volt a sajtóosztály vezetőjének helyettese, de ebben a minőségben nem a sajtópolitikai részleg, hanem a sajtóközigazgatás tartozott hatáskörébe. Darányi Kálmán kormányában ő töltötte be a sajtófőnöki tisztet, majd 1938 szeptemberében Imrédy Béla miniszterelnök kinevezte a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács vezértitkárságának állandó (polgári) helyettesévé, egyben a Miniszterelnökség polgári mozgósítási osztálya vezetőjévé. Ezen tisztségeit a cenzúrabizottság elnöksége mellett is megtartotta.

Rákóczy Imre a kor magas rangú állami funkcionáriusainak prototípusa volt. Pályája az úgynevezett bethleni konszolidációval fonódik össze. Itt kezdte, itt emelkedett fel. Leveleiben, irataiban refrénszerűen ismételgeti, hogy ő a jobboldali, nemzeti, keresztény úri szellem képviselője. Valóban az volt. A munkásmozgalommal és mindenfajta baloldali „fertőzéssel" szemben beoltotta az ellenforradalom, amelynek kreatúrája is volt. De múltja, politikai kapcsolatai, az állami hierarchiában elért magas hivatala, megállapodottsága szembeállította a hatalomra éhes, mohó, radikális szélsőjobboldallal is. A sors iróniája úgy akarta, hogy az 1939 és 1943 közötti időszakban ennek a valóban hamisítatlan horthysta főhivatalnoknak szüntelenül kipróbált jobboldali múltjával kellett védekeznie, tiltakozva a gyanúsítás ellen, mintha sutytyomban a baloldali sajtót részesítené előnyben. A konzervatív felfogású főtisztviselő egyéniségében a hivatalnokszellem dominált. Ezért is kapott sorozatosan olyan felelős közigazgatási funkciókat, ahol nem annyira politikai kezdeményezésére, mint inkább szolgálatkészségére, a kormány iránti abszolút megbízhatóságára építettek. Egyforma odaadással szolgálta Bethlent és Gömböst, Bárdossy Lászlót és Kállay Miklóst. Pontosan végrehajtotta mindenkori feletteseinek utasításait. Helyetteseit, a turnusvezető soros elnököket is olyan magas rangú hivatalnokok, katonatisztek, diplomaták közül választotta ki, mint például Karkiss Kornél szolgálaton kívüli vezérőrnagy, Kristóffy József meghatalmazott miniszter és rendkívüli nagykövet, vagy Imecs György nyugalmazott főispán. Helyét is Karkiss Kornél vette át 1943. október 30-án; Karkiss e tisztét 1944. március 19-ig töltötte be.

Az alapító rendelet értelmében a Sajtóellenőrző Bizottság elnökét a Miniszterelnökség és Külügyminisztérium sajtóosztályának vezetője irányította. A két tisztséget a cenzúra bevezetésekor Thuránszky László és Ullein-Reviczky Antal töltötte be. A miniszterelnökségi sajtófőnök beosztottjához, Rákóczy Imréhez hasonló hivatalnok-alkat volt. Thuránszky megelégedett az útbaigazítások, utasítások közvetítésével. Politikailag súlytalan személyiség, aki nem kezdeményezett és nem játszott szerepet a politikai és a sajtóirányítás kialakításában.

A korszak sajtóirányításának igazi központi figurája Ullein-Reviczky Antal. 1941 áprilisáig mint külügyi sajtófőnök gyakorolt döntő befolyást a magyar sajtóra, majd formálisan megerősítették abban a funkcióban, amelyet befolyása fokozatos és tudatos kiterjesztésével ténylegesen már jó ideje betöltött. Egy személyben lett a miniszterelnökségi és a külügyi sajtóirányítás vezetője a két tisztség egybeolvasztásával – amire a korszak történetében nem volt precedens.

A sajtófőnöki állás a fehérterror évei után sajátos, rendkívüli jelentőségre tett szert. Különleges súlyát az ellenforradalmi rendszer jellege magyarázza. Hatásköre messze túlterjedt a burzsoá sajtómechanizmusból ismert kormányszóvivő hagyományos, kialakult keretein. A miniszterelnökségi sajtófőnök Magyarországon a húszas évek elejétől nem egyszerűen a kormány szócsöve, szándékainak közvetítője volt, hanem rátermett propagandista, aki igyekezett megnyerni a sajtót a kormányprogramok és egyes akciók támogatásához. A sajtófőnöki állás hatalmi pozíció volt, az ellenforradalmi rendszer diktatórikus hatalommal felruházott parancsnoki állása a sajtó frontján. Kezében irányító és végrehajtó politikai és közigazgatási hatalom egyesült, kiegészítve igen tekintélyes anyagi forrásokkal. A sajtófőnök nemcsak azt határozta meg, mit írhatnak a lapok profiljuknak megfelelően. Létük felett is döntött. Emellett azonban – s ez is a Horthy-rendszer speciális jellegéből fakadt – a sajtófőnöknek nemcsak parancsnoki, hanem politikusi, diplomata tulajdonságokkal is rendelkeznie kellett a különféle irányzatú lapokból összetevődő sajtó irányítása érdekében. Nem véletlen, hogy a kor sajtófőnökeinek névsorában olyan nevekkel találkozunk, mint Eckhardt Tibor (1921–1922), Ángyán Béla, Bethlen bizalmasa (1923–1927), Antal István, Gömbös egyik legbizalmasabb tanácsadója (1932–1933), Mikecz Ödön, a későbbi igazságügy-miniszter (1936–1937).

A második világháború alatt ennek az állásnak a jelentősége még növekedett is. A rendkívüli háborús viszonyok ürügyén kihirdetett kivételes állapot a sajtófőnök hatáskörét is kiterjesztette. A cenzúra bevezetésé-

vel az eddiginél hatékonyabb irányítási és ellenőrzési eszköz került a kezébe. A miniszterelnökségi sajtófőnök és a külügyminisztériumi sajtóosztály-vezető funkcióinak egyesítésével pedig gyakorlatilag egyetlen sajtódiktátor kezében összpontosult minden hatalom a magyar sajtó fölött. E hatalom birtokában neves elődeinél is fontosabb politikai személyiséggé nőtt Ullein-Reviczky Antal. Nemcsak bizalmasa, exponense volt a legfelsőbb vezetőknek, hanem maga is tagja annak a szűk, zárt körnek, amely konspiratív módon szőtte a kettős „átmentési" politika szálait.

Ullein-Reviczky Antal 1919 őszén, közvetlenül az ellenforradalom felülkerekedésekor került a Külügyminisztériumba. Tanulmányait a bécsi diplomataképző főiskolán, a Konzuli Akadémián fejezte be. Egyike volt azoknak, akik 1919-ben az ellenforradalmi „vérátömlesztés" jegyében kerültek külügyi szolgálatba, hogy „dinamikusabbá" tegyék, „nemzeti keresztény" befolyással frissítsék fel a K. u. K. szellemben kialakult konzervatív külügyi apparátust. Vele együtt induló pályatársai között találjuk Csáky Istvánt és Bárdossy Lászlót. Innen ered későbbi hozzájuk fűződő szoros, bizalmas kapcsolata. Párizsi, genfi, ankarai és zágrábi diplomáciai szolgálat után 1938-ban került vissza a központi apparátusba. Csáky külügyminisztersége alatt a minisztérium – kívánságára ezentúl közös felügyelet alá helyezett – sajtó- és kulturális osztályának vezetője, rendkívüli nagyköveti és meghatalmazott miniszteri címmel. A sajtóosztály már korábban sem csupán egyik részlegét alkotta a minisztériumnak, hanem különös fontosságú bázisa, sok politikai karrier kiindulási pontja volt. Ullein-Reviczky hivatali elődei sorában Csáky István és Bárdossy László nevével találkozunk. A sajtó és a kulturális kapcsolatok ügyintézésének összevonása gyakorlatilag azt jelentette, hogy az új vezető kezébe került az egész külügyi propaganda-apparátus.

A becsvágyó Ullein-Reviczky műveltségben, tájékozottságban, felkészültségben felette állt kora felelős főtisztviselői java részének. Főiskolai tanulmányai befejezése után a külügyi szolgálat mellett a nemzetközi jog területén folytatott tudományos tevékenységet. A húszas-harmincas években több publikációja jelent meg. A debreceni egyetemen előbb docenssé nevezték ki, majd 1941-ben a nemzetközi jog nyilvános, rendkívüli egyetemi tanárává. Politikai nézeteit, társadalmi felfogását, világnézetét meghatározta pályájának ellenforradalmi indítása. Külpolitikai szemléletének alapját is a Horthy-Magyarország hivatalos külpolitikája determinálta, amelynek tengelyében a területi revízió gondolata állt. De évtizedes külföldi tapasztalatai, nyugati kapcsolatai (angol diplomata lányát vette feleségül), tájékozottsága kitágította látókörét. A korabeli magyar diplomatáknak ahhoz a csoportjához tartozott, akik – a revíziós törekvések gyakorlati megvalósulása reményében – alapvetően elfogadták a német orientáció célszerűségét, de bizonyos fenntartásokkal. Kritikusan vizsgálták, a nemzetközi helyzet, az erőviszonyok alakulásának összefüggésében elemezték a német fasizmus és a magyar ellenforradalmi rendszer érdekszövetségének, ideológiai rokonságának konkrét és aktuális tartalmát. Nem értékelték túl az eszmei hasonlatosságok horderejét. Felismerték, hogy ennek súlya konkrét döntések esetében elenyésző a német imperializmus pillanatnyi nagyhatalmi érdekei mellett. Ellenezték az ország végérvényes, egyoldalú elkötelezettségét. A kivárás taktikáját vélték a legcélszerűbbnek. Történelmi ismereteik, diplomáciai iskolázottságuk, tapasztalataik arra intették őket, hogy ameddig lehetséges, megőrizzék az ország bizonyos cselekvési szabadságát, és az eredetileg vállalt német szövetségen belül igyekezzenek biztosítani önálló mozgási lehetőségeket, számolva a tengelyhatalmak vereségének alternatívájával is.

Ullein-Reviczky, mint külügyi sajtófőnök, röviddel a háború kitörése után, 1939 őszén, a külügyi vitavacsorán előadást tartott *„A semleges országok sajtója"* címmel. Ebben – Teleki Pál szeptember 1-jei kiáltványának stílusában – nem mondta ugyan ki, hogy Magyarország semleges kíván maradni, de félreérthetetlen célzással kijelentette: *„Egy semleges állam sajtójának az a szép és nemes szerep jut, hogy igyekezzék tőle telhetően előkészíteni azt, ami a háború után szükségszerűen következik: a békét."*[12]

A külügyi sajtófőnök Teleki miniszterelnök bizalmas munkatársai közé tartozott, Bárdossy László pedig alig hat nappal kormányelnökké történt kinevezése után Ullein-Reviczkyt bízta meg a magyar sajtónak mind belpolitikai, mint külpolitikai egységes irányításával, sajtófőnöki minőségben. *„A Miniszterelnökség sajtóosztálya ezentúl* – szólt a rendelkezés – *a Miniszterelnökség III. ügyosztályaként, vitéz Thuránszky László miniszteri osztályfőnök vezetésével, változatlanul ellátja az eddig hatáskörébe tartozott sajtóközigazgatási és adminisztratív teendőket."*[13] Ez Ullein-Reviczky teljhatalmú sajtófőnöki megbízatását és Thuránszky félreállítását jelentette. Később, 1942-ben, Kállay Miklós Thuránszkyt miniszterelnökségi államtitkárrá léptette elő. Ezt szépségtapasznak szánták a bukás enyhítésére, de Thuránszky a sajtó politikai irányításában többé nem játszott számottevő szerepet.

12 Külügyi Szemle, 1940. január. 112. p.
13 Függetlenség, 1941. április 9. 5. p.

Ullein-Reviczky 1943 szeptemberéig töltötte be tisztét. Ekkor stockholmi magyar nagykövetté nevezték ki. A személyére szabott teljhatalmú sajtófőnökség ezzel megszűnt. Utódául a külügyi sajtóosztály élére Bede Istvánt nevezték ki 1943. szeptember 16-án. A Miniszterelnökség sajtópolitikai osztályának vezetője Haeffler István lett.

Visszaemlékezéseiben Ullein-Reviczky elsősorban azzal magyarázza távozását a magyar sajtó éléről, hogy az a németek nyomására történt. Hitler állítólag 1943 áprilisában kijelentette Horthynak a főhadiszállásán tett látogatása alkalmával, hogy ő, mármint Ullein-Reviczky, *„a magyar kormány rossz szelleme"*, Ribbentrop pedig Bastianini olasz külügyi államtitkárnak azt fejtegette, hogy a német-magyar viszony megromlásáért elsősorban a magyar sajtófőnök a felelős. Sőt, 1943 július elején a londoni TIMES is hírt adott arról, hogy a németek Ullein-Reviczky menesztését követelik.[14] Bizonyos, hogy áthelyezésében ez is szerepet játszott. Kállayban megvolt a hajlandóság, hogy – miként három hónappal korábban, 1943 június közepén Nagybaczoni Nagy Vilmos honvédelmi miniszter elbocsátásával – prominens németellenes hírben álló, kulcshelyzetet betöltő személyiségek félreállításával, engedmények árán kedvében járjon a németeknek. Ezzel, látszólag taktikai engedmények árán, lényegében tovább gyengítette pozícióját, növelte elszigeteltségét. Valószínűbb azonban, hogy Ullein-Reviczky esetében a stockholmi küldetés fontos mozzanata volt a Kállay-kormány kettős játékának, az úgynevezett „kiugrási kísérlet" előkészítésének.

Ullein-Reviczky egyik kezdeményezője volt annak, hogy a magyar diplomácia a hivatalos tengelybarátság leple alatt illegális kapcsolatokat létesítsen a nyugati nagyhatalmakkal, majd titkos tárgyalásokat folytasson. Könyvében azt írja, hogy Bárdossyval szemben határozottan ellenezte Magyarország hadba lépését. Föleleveníti annak az éles szóváltásnak az emlékét, amely az amerikai hadüzenet után, 1941. december 9-én Bárdossy és több külügyi főtisztviselő: Ghyczy Jenő, a miniszter állandó helyettese, Szentmiklóssy Andor, a politikai osztály vezetője, Ullein-Reviczky és Sebestyén Pál, a nemzetközi jogi osztály felügyeletével megbízott miniszteri osztályfőnök között lobbant fel.[15] Emlékiratai szerint már 1941-ben konkrét lépéseket kezdeményezett a német politika keresztezésére. Ő kezdeményezte volna a Külügyminisztérium politikai osztályának helyettes vezetőjével, Szegedy-Maszák Aladárral, az úgynevezett „második diplomáciai front" felállítását néhány megbízható újságíró és sajtóattasé bevonásával avégett, hogy kapcsolatot keressenek a szövetséges hatalmakkal. 1942 nyarán apósa, a volt isztambuli angol főkonzul házában Ullein-Reviczky illetékes angol személyekkel megbeszélte a Magyarország és a szövetséges hadseregek közötti kapcsolatfelvétel kérdéseit. Ez volt az első konkrét érintkezés magyar megbízott és hivatalos brit személyiségek között. *„Ez a kapcsolat kézzelfogható formát öltött, amikor London és a kairói főhadiszállás hozzájárulásával Isztambulba küldtem egyik bizalmi emberemet, Frey Andrást, a Magyar Nemzet külpolitikai rovatvezetőjét, hogy ő legyen összekötőnk az angol-amerikai szövetségesek mellett."*[16] Frey instrukcióit a sajtófőnök Kállay miniszterelnökkel és Szombathelyi Ferenc vezérkari főnökkel beszélte meg. Ullein-Reviczky a kiugrási politika egyik kulcsembere volt. Kezdettől aktív részt vállalt minden manőverben. Svédországi kiküldetése után, 1943. december 1-én Stockholmban felvette a kapcsolatot a brit-amerikai egyesített vezérkari bizottság képviselőjével.

A fentiekből kitűnik, hogy a háborús években a magyar sajtót olyan személy irányította, akinek politikai súlya és szerepe jelentősen meghaladta még az egyébként igen fontos sajtófőnöki állás hatókörét is. Ullein-Reviczky a kormányzó és az egymást követő miniszterelnökök legbizalmasabb köréhez tartozott. Kállay Miklós például megemlíti memoárjában, hogy 1942 elején, közvetlenül miniszterelnöki kinevezése előtt, felkereste őt hivatalában, az Országos Vízügyi Hivatalban Ullein-Reviczky. Elmondotta, hogy előző nap járt Horthynál, aki panaszkodott Bárdossyra. Közölte, hogy a miniszterelnök eljátszotta bizalmát, utódjául tehát olyan politikust kíván állítani, aki személyes barátja, akiben feltétlenül megbízik. Nem mondta ugyan ki Kállay nevét, de a sajtófőnök szavaiból ő úgy ítélte, hogy reá gondolt.[17] Kállay tehát – bár már korábban is tettek előtte ilyen irányú célzásokat – Ullein-Reviczkytől tudta meg, hogy Horthy őt szemelte ki miniszterelnöknek. Néhány nappal később valóban ki is nevezték. A sajtófőnök és a miniszterelnök között igen szoros együttműködés alakult ki. Régi baráti viszony fűzte őket egymáshoz. Kállay 1944. március 1-jei keltezéssel – számolva a jövő bizonytalanságával – írásban rögzíti célkitűzései lényegét, és igazolni igyekszik politikáját. Ezt a magánjellegű levelet *„Szigorúan bizalmas, saját felbontásra"* jelzéssel a né-

14 Ullein-Reviczky, id. mű, 99 p.
15 Ullein-Reviczky, id. mű, 72. p.

16 Ullein-Reviczky, id. mű, 103. p.
17 Kállay Miklós: Hungarian Premier. A Personal Account of a Nation's Struggle in the Second World War. Columbia University Press, 1954. [Magyarul: Magyarország miniszterelnöke voltam, 1942–1944. Európa-História, Bp., 1991. – a hivatkozott oldalszámok a magyar kiadás szerintiek.] 38. p.

met megszállás előtt az utolsó diplomáciai futárral juttatta el Ullein-Reviczkyhez, aki egyébként Kállay bukása után rögtön lemondott állásáról, és szembehelyezkedett a Sztójay-kormánnyal. A volt stockholmi követ teljes terjedelemben közli könyvében ezt a dokumentumot.[18]

Mint sajtófőnök, Ullein-Reviczky korlátlan hatalommal rendelkezett. Nemcsak a két sajtóosztályt meg a cenzúrabizottságot irányította közvetlenül, rendszeresen beleszólt a lapok szerkesztésébe is. Az országos napilapoknál a valóságos „szuperfőszerkesztő" szerepét töltötte be. Az egész magyar sajtót az ő egységes irányítása alatt működő többszólamú zenekarnak tekintette, amelynek teljhatalmú karmestereként ténykedett. Lényegében mindenkinek akkor és úgy kellett „belépnie" szólamával, ahogyan ő vezényelte. Erről tanúskodnak különböző dokumentumok is. Az 1941. október 1-jei utasítás például úgy szól, hogy amennyiben a cenzorok külpolitikai hírekkel kapcsolatban bármilyen aggályt táplálnak, *„kétely esetén forduljanak a követ úrhoz"*.[19] Sűrűn találkozunk a Sajtóellenőrző Bizottsághoz intézett olyan intelemmel, hogy valamely lap cikkét vagy hírét engedjék át, mert azt a sajtófőnök sugalmazta. Máskor maga az utasítás tartalmaz szabályszerű „sillabuszt", a sajtófőnök által megszerkesztett gondolatmenetet a publicisták, cikkírók számára. Figyelemre méltó ebben a vonatkozásban a Ribbentrop budapesti látogatása alkalmával, 1942. január 8-án a főszerkesztőkhöz intézett személyes üzenete, amely a német-magyar barátság keretein belül az új közép- és dél-európai rendben Magyarország szuverenitását és szupremáciáját igyekszik érvényre juttatni. Másnap viszont Ullein-Reviczky törölteti a nácik hivatalos lapja, a Völkischer Beobachter cikkéből azt az MTI által már kiadott bekezdést, amely – ellentétben a magyar elképzeléssel – az „erős kézzel irányított élettér" elgondolását hirdeti.

Előfordul, hogy a sajtófőnök a cenzúrát csak utólag értesíti egyes lapokkal kötött megállapodásairól. Az 1941. október 24-i eligazítás például arról szól, hogy a Magyar Nemzet utasításra vissza fog vágni a Deutsche Zeitungnak. November 13-án viszont a nyilas Magyarság kapott engedélyt, hogy az Imrédy körül folyó polémiában a Magyar Nemzetnek „erélyesen visszavágjon". Az október 28-i utasítás úgy rendelkezik, hogy az NST német hírszolgálati irodának egy Roosevelt-beszéddel kapcsolatos durva hangú kommentárját csak a Deutsche Zeitung közölheti eredeti formájában, a többi lap csupán tompított változatot adhat le, s erre mintául szolgál a Reggeli Magyarország felülről sugalmazott közleménye.

18 *Ullein-Reviczky, id. mű, 82–88. p.*
19 *[In: Nem engedélyezem! 164. p.]*

Mindennapos gyakorlattá vált, hogy bizonyos anyagok közlését csak egy-egy lap vagy meghatározott újságok feladatává tették. A „szereposztás" alkalmankint odáig tökéletesedett, hogy azonos témakört ellentétes módon kellett tálalni. Így például az 1941. augusztus 25-i utasítás a nyilas Pesti Újságot felszólítja, támadja meg a legélesebb hangon Churchill nyilatkozatát. A 8 Órai Újságtól és az Esti Kurírtól viszont mindössze annyit várnak el, hogy az anyagból *„ne csináljanak nagy napi szenzációt"*, miután már két és fél órával korábban figyelmeztettek a veszélyre, hogy egyes lapok túldicsérhetik Churchill beszédét.[20]

Voltak témák, amelyek a sajtófőnök közvetlen, személyes felügyelete alá tartoztak. Így például az 1942. január 12-i utasítás 2. pontja: *„a cenzúra csak olyan külpolitikai cikket enged át, amelyet Ullein-Reviczky követ úr sugalmazott"*. Így tehát a külpolitikai publicisztikában nemcsak az általános elvi eligazítás és az ellenőrzés tartozott a kormány hatáskörébe. A sajtófőnök még a témaválasztás privilégiumát is magának tartotta fenn. Ugyancsak személyesen Ullein-Reviczkynek kellett bemutatni minden cikket, amely bizonyos kényesnek minősített témákat érintett. Az 1941. november 4-i utasítás szellemében például megjelenés előtt látnia kellett a hírhedt fasiszta Endre László Pest megyei alispán minden megnyilatkozásáról szóló közleményt. A különös figyelmet igénylő kategóriába tartozott Imrédy Béla is. De a sajtófőnök nem elégedett meg azzal, hogy akaratát országos és világpolitikai ügyekben érvényesítse, beavatkozott jelentéktelen részletkérdésekbe, személyi torzsalkodásokba is. 1942. május 1-én közölte a lapokkal, hogy Németh Antal hosszabb németországi távolléte alatt ne jelenjenek meg támadások a sajtóban sem az igazgató, sem a Nemzeti Színház ellen. Más alkalommal (1941. november 6.) Hóman Bálint vallás- és közoktatási miniszter kívánságára felkérte a lapokat, hogy ne jelentessenek meg a magyar filmgyártást vagy annak vezetőit bíráló cikkeket... A hatalom tehát ürügyül szolgált a személyes önkény, a vonzalmak és elfogultságok szeszélyeire is.

A sajtófőnöki állás súlyának növekedése csak vetülete a sajtó megnövekedett jelentőségének. Ez is speciális, a magyar történelmi fejlődésből fakadó sajátosság volt. A magyar sajtónak ugyanis a második világhábo-

20 *[Ugyanott, 153. p.]*

rú éveiben nemcsak az volt a funkciója, hogy mint monopolisztikus irányítású központi mechanizmus, fontos és hatékony eszköze legyen az állami propagandának. Egyben gyújtópontja is volt az uralkodó osztályon belüli régi keletű, de 1939-től éleződő hatalmi ellentétnek. A sajtó területén e konfliktus gyújtópontja a gleichschaltolás kérdése. Ennek az intézkedésnek szükségessége, célszerűsége, időszerűsége a belpolitikai harc egyik központi témájává nőtt. A hivatalos kormánypolitika és a német nagyhatalmi politika közötti feszültség, a kölcsönös bizalmatlanság kibontakozása nyomán pedig ez a probléma új dimenziót is nyert, állandó külpolitikai súrlódások, viták, ellentétes törekvések forrásává vált.

A cenzúra bevezetésével ugyanis csak az irányítás módszerében történt módosulás. A magyar sajtó lényegileg, tehát tartalmilag és szerkezetileg nem változott. A kormány nem kívánt változtatni az ellenforradalmi rendszer közel két évtizede alatt alkalmazott gyakorlatán, a cenzúrát csak átmeneti jellegű, kiegészítő *irányítási* eszköznek tekintette. Sőt, már 1939. december 10-én, röviddel a cenzúra bevezetése után, a 10 800/1939. ME. számú rendelet fakultatívvá tette a sajtóellenőrzést, a szerkesztő, illetve a kiadó belátására bízva, hogy a közleményeket bemutatja-e a cenzúrának. A kormány ezt az enyhítést a külpolitikai helyzet alakulásával indokolta.[21] Nyilvánvaló azonban, hogy a kéthónapos gyakorlat bebizonyította, a magyar sajtó hatékony irányításához a hatalomnak az adott helyzetben nincs szüksége az előzetes, kötelező cenzúrára.

A teljes gleichschaltolás persze leegyszerűsítette volna az irányítás problémáit. De miként más területeken, a kormány itt sem akart áttérni a nyílt, totális diktatúrára. Ezt nem tartotta célszerűnek, de nem is volt rá szüksége, hiszen a fennálló rendelkezések, a kialakult sajtóviszonyok biztosították politikája maradéktalan érvényesülését. Ugyanakkor a mozgásszabadság csekély, korlátozott, szigorúan szabályozott lehetőségeinek fenntartása nemcsak a belső feszültségen enyhített, „biztonsági szelepeket" működtetett, hanem beilleszkedett a külpolitikai elképzelésekbe is. Az ellenőrzött, szűk korlátok közé szorított baloldali ellenzéki sajtó puszta létét látványos érvnek szánták a nyugati polgári demokráciák közvéleménye előtt annak bizonyítására, hogy Magyarország nem hódolt be teljesen a hitleri Németországnak.

21 A m. kir. kormány 1939. évi működéséről és az ország közállapotáról szóló jelentés és Statisztikai Évkönyv. Athenaeum, Bp., 1941. 5. p.

A sajtóirányítás és a baloldali sajtó viszonyára azonban az nyomta rá a bélyegét, hogy az ellenforradalmi rendszer jobboldali, antidemokratikus szellemű sajtópolitikáját áthidalhatatlan elvi ellentét választotta el a baloldali és a demokratikus sajtótól. A politikai realitások által diktált taktikai érdekazonosság időlegesen háttérbe szoríthatta ezt az ellentétet, de fel nem oldhatta. A baloldal a másik oldal volt. Jellemző, hogy amíg a jobboldal egyes csoportjai, a kormánypárt és a szélsőjobboldal között a vita azon folyt, hogy ki az „igazi" jobboldali, milyen a „valódi" jobboldali politika, valamennyien egységesen léptek fel a baloldallal szemben. Még a legmérsékeltebb konzervatív politikusok, vagy akár a közismerten angolbarát hírben álló Ullein-Reviczky is, tüntetően tiltakoztak a gyanú ellen, hogy rokonszenvet táplálnának a baloldal iránt vagy potenciális szövetségest látnának benne egy külpolitikai fordulat esetén. Tévedés lenne azt hinni, hogy ez merőben taktikai alakoskodás volt. A nemzeti keresztény irányzat hivatalos vezetői elvileg szemben álltak a demokrácia minden változatával, és kirekesztették számításaikból egy baloldali alternatíva lehetőségét. Sőt, kiugrást célzó titkos diplomáciájuknak éppen az volt a hiú, illuzórikus és eleve kudarcra ítélt célkitűzése, hogy kettős külpolitikájukkal a szövetségesek győzelme esetén is lényegében átmentsék a Horthy-rendszert.

A kormány tehát taktikai fogásként tűrte el a baloldali sajtót, kényszerű szövetségesként a németekkel és a szélsőjobboldallal szemben. A baloldali sajtó a gleichschaltolási törekvések alternatívájaként „kisebbik rosszként" vette tudomásul a kormány sajtópolitikáját, és igyekezett kiaknázni a kínálkozó lehetőségeket. Ez a sajtópolitika bizonyos legális lehetőségeket nyújtott az antifasiszta szellemi ellenállás kibontakozásához. A baloldali sajtó e rések tágítására, a tilalmak kijátszására összpontosította meg-megújuló erőfeszítéseit. Állandó feszültség, súlyos konfliktusok, válságok jellemezték a cenzúra és a baloldali sajtó viszonyát. A kormány időnként brutális eszközökhöz folyamodott, de alapvetően nem változtatott a sajtóviszonyokon.

Szerepet játszott ebben az is, hogy a német és olasz mintára végrehajtott fasizálás, a teljes gleichschaltolás elkerülhetetlenül növelte volna az agresszív, „dinamikus" szélsőjobboldali elemeknek a befolyását az államapparátusban csakúgy, mint a sajtó vezető állásaiban. Azokét az elemekét tehát, akiktől az uralkodó elit saját hatalmát féltette. Végül a differenciált sajtó bizonyos játékteret biztosított a kormánynak, amint erre Pethő Sándor már idézett levele is utal: „...*az volt a benyomásunk, hogy a cenzúrát irányító felsőbb helyek szándékosan engednek több szabadságot, illetve*

kevesebb béklyót a Magyar Nemzetnek, amelynek szavaival a legkönnyebben tagadhat meg minden közösséget a kormány".[22]

Valóban az elnézés és a látványos megtagadás jelezte a határköveit annak a politikának, amelyet a kormány a megtűrt baloldali sajtó irányában folytatott. Ullein-Reviczky túloz és utólag megszépíti a valóságot, amikor visszaemlékezéseiben egy helyütt ezeket írja: *„...az a paradox helyzet állott elő, hogy a liberális ellenzék sajtója sokkal közelebb állt a kormányhoz, mint saját lapjainak többsége".*[23] Nyilvánvaló azonban, hogy leplezett célkitűzéseiben, titkolt angol-amerikai orientációjában a kormány valóban csak a baloldali ellenzék támogatására számíthatott. Ez a felismerés természetesen nem akadályozta meg a sajtópolitika irányítóit abban, hogy szükség esetén brutálisan, hideg cinizmussal áldozzák fel a baloldali sajtót, a baloldali lapok munkatársait. A baloldali sajtóra hárult az önként vállalt hivatás, hogy az adott lehetőségek határai között, viszonylag tárgyilagos külpolitikai tájékoztatásra törekedve, hírszolgálatával és kommentárjaival rádöbbentse a közvéleményt a realitásokra, érzékeltesse az erőviszonyokban bekövetkező változásokat, megerősítse azokat, akik bíznak a szövetségesek győzelmében, végül megrendítse a németek legyőzhetetlenségébe vetett vakhitet. Bátor, felelősségtudattól áthatott, tehetséges baloldali újságírók önfeláldozóan vállalták ezt a küldetést. Elkötelezettségük, találékonyságuk és erkölcsi emelkedettségük a magyar újságírás remekeit hozta létre. Kiállásukkal életüket és szabadságukat vetették kockára. A kormány kiaknázta írásaikat, de az első kedvezőtlen jelre, sőt gyakran önszorgalomból is, a németek iránti lojalitás bizonyítékaként, kíméletlenül lecsapott rájuk. Sok becsületes hazafi, kommunisták, szociáldemokraták, liberálisok és polgári demokraták fizettek áldozatkészségükért a Horthy-rendszer börtöneiben és büntetőszázadaiban.

A baloldali sajtó ki volt szolgáltatva a hatalom önkényének. A vele szemben folytatott politikát a pillanatnyi külpolitikai és katonai helyzet mérlegelése nyomán támadt meggondolások szabályozták. A jobboldali kormányok eleve bizalmatlanul és rosszindulatúan szemlélték a baloldal aktivizálódását, de az alapvető belpolitikai ellenségességet bizonyos mértékben mérsékelték a külpolitikai, taktikai megfontolások. Bonyolultabb problémát jelentett a szélsőjobboldal. A gleichschaltolás körül dúló harc valójában a hatalom kérdését tűzte napirendre.

22 [In: Nem engedélyezem! Pethő Sándor levele Ullein-Reviczky Antalhoz. 334–336. p.]
23 Ullein-Reviczky, id. mű, 39. p.

A magyar sajtó, a kormány sajtópolitikája és a cenzúra a szélsőjobboldali lapok támadásainak állandó célpontja volt. Azzal vádolták a kormányt, hogy politikája nem az „igazi" jobboldaliság jegyében jut kifejezésre, a cenzúra viszont módszeresen irtotta a szélsőjobboldali sajtóból mindazt, ami kétségbe vonta a kormány jobboldaliságát. Bonyolította az évek során éleződő konfliktust, hogy a kormány hivatalos politikája és a szélsőjobb nyíltan meghirdetett programja között nehéz volt lényeges különbséget felfedezni. Utólag, be nem avatottak előtt a vita merő szőrszálhasogatásnak tűnhet. Valójában a megfejtésre váró szavak, körmondatok, homályos célzások mögött mélységes politikai, hatalmi ellentét lappangott. Mert amikor Ullein-Reviczky bizalmas utasításaiban, leveleiben, eligazításaiban ismételten nyomatékkal hangsúlyozta, hogy a kormányt *„csak magyar érdekek"* vezérlik, ez az egyébként kézenfekvő evidencia a korszak légkörében azt érzékeltette, hogy akadnak (ti. a szélsőjobboldaliak), akik más – értsd: a német – érdekeket helyeznék előtérbe. Amikor viszont Rajniss Ferenc 1942. szeptember 15-i denunciáló hangú levelében szemére hányja a sajtófőnöknek, hogy *„a cenzúrában mutatkozó kétlakiság rámutat sok gyanússág forrására"*, és ki is mondja a cenzúra konkrét intézkedése kapcsán, miszerint *„ebből minden józan ember csak egy óvatos, félkezes, határozatlan, s az angol és az amerikai győzelemre spekuláló állásfoglalást olvashat ki"*,[24] akkor leplezetlenül kettősséggel, a német szövetségi hűség megszegésével vádolja meg a kormányt.

A szélsőjobboldal fenyegetőzésének, követelőzésének és vádaskodásának ereje abból fakadt, hogy maga mögött tudhatta a Harmadik Birodalmat. A magyar sajtó szálkát jelentett a náci Németország szemében. Megrendszabályozása mindenkor a német követelések egyik sarkalatos pontja volt. Így például Ullein-Reviczky megírja, hogy már 1940 nyarán, a francia összeomlás után, *„Teleki elhatározta, hogy adóját Európa meghódítójának a magyar sajtó rovására rója le".*[25] Ezért sajtóértekezletet hívott össze, és kategorikusan kijelentette, hogy a sajtóban *„szűnjék meg a lavírozás, határozottan, egyértelműen Németország mellett kell állást foglalni".*[26] A bejelentést adminisztratív intézkedések követték. Ekkor tiltották be két hétre a MAGYAR NEMZETet (1940. június 12–26.), majd július 25-én eltávolították a lap éléről Pethő Sándort. Augusztus 28-án pedig az 5555/1940. ME. számú rendelettel visszaállították az 1939. december 10-én felfüggesztett előzetes cenzúrát. A várható hatás nem maradt el.

24 [In: Nem engedélyezem! 427. p.]
25 Ullein-Reviczky, id. mű, 38. p.
26 Ugyanott, 39. p.

A megfélemlített baloldali sajtó még óvatosabb lett, a jobboldali lapok pedig egymásra licitáltak az uszításban és Hitler dicsőítésében.

Csakhogy a németek ezzel még nem elégedtek meg. Alig néhány nappal azután, hogy Magyarország aláírta a háromhatalmi egyezményt (1940. november 20.), a birodalmi kormány javasolta Csáky külügyminiszternek, hogy a csatlakozási okmányt egészítsék ki titkos jegyzőkönyvvel (Geheimes Zusatzprotokoll), amely megszilárdítja a német-magyar együttműködést a sajtó és a propaganda területén. A javaslat értelmében a két fél kötelezné magát, hogy sajtóját *„teljes egészében a háromhatalmi paktumból folyó politika szolgálatába állítja"*. E cél megvalósítása érdekében *„állandó együttműködést alakítanak ki a budapesti német és a berlini magyar követség sajtószolgálata, illetve a két külügyminisztérium sajtóosztálya között"*.[27] Leplezetlen kísérlet volt ez a magyar sajtó gleichschaltolására, illetve arra, hogy a magyar sajtót német irányítás alá helyezzék. Hiszen nyilvánvaló volt, hogy az első követelés teljesítése a baloldali sajtó felszámolását jelenti. Az együttműködésnek a németek által javasolt formája pedig gyakorlatilag azzal járt volna, hogy a magyar sajtót Berlinből dirigálják.

A magyar kormány elhárította a javaslatot, de a német nyomás, amely időzítve, rendszerint a szélsőjobboldali pártok és sajtójuk támadásai formájában jelentkezett, nem csökkent. Különösen kiéleződött az ellentét a Kállay-kormány alatt. 1942 novemberének végén a miniszterelnökségi tárca költségvetési tárgyalásán a nyilasok és az Imrédy-párti képviselők összpontosított támadást intéztek a kormány sajtópolitikája ellen. Kállay miniszterelnök ezekre így válaszolt: *„Magyarországon, a többi háborús államhoz hasonlítva a dolgokat, azt hiszem, szabadabban használjuk a régi kifejezést, liberálisabban kezeljük a sajtót, mint bármelyik államban. A sajtó tekintetében csak két irány van: vagy toleráljuk igen nagy mértékben, amíg nem sérti a nagy, egyetemes érdekeket, a szabad véleménynyilvánítást, vagy rálépünk a »gleichschaltolt«, az egypárti, vagyis az egyhangú sajtó útjára. Amikor kifogásolni méltóztatnak, hogy bizonyos orgánumok még megjelennek ebben az országban, el méltóztatnak felejteni azt, hogy ha a másik útra lépek és bizonyos orgánumokat beszüntetek, ugyanakkor kötelességem arra az álláspontra is helyezkedni, csak egyfajta orgánum marad az országban, és az az én orgánumom... Csak azt tehetem tehát, hogy gondosan vigyázok arra, hogy sokszorosan több szabadsága legyen annak a sajtónak, amely mai kifejezéssel élve jobboldali irányban távolodott el az én irányzatomtól, mint amelyik balra maradt attól... De ha rákényszerítenek az urak, hogy egy drasztikus álláspontot foglaljak el, az nem lehetne más, mint az, hogy csak egy sajtó marad, a hivatalos sajtó. Én nem akarok diktátor lenni, mert én mindent elkövetek ebben az országban, hogy ne legyen diktatúra, de ha diktatúra lenne, az csak az én diktatúrám lehetne."*[28]

27 *Ugyanott, 46. p.*

Nem felelt meg a tényleges helyzetnek Kállay beállítása, vagyis hogy a hadviselő államok között Magyarországon kezelték ebben az időben legliberálisabban a sajtót. Legfeljebb a fasiszta diktatúrákhoz, a csatlósokhoz és a megszállt országokhoz képest élvezett viszonylagos előnyöket a magyar sajtó. Egyébként azonban a miniszterelnök szavai híven tükrözik a kormány sajtópolitikájának lényegét: a hivatalos, jobboldali irányítás eltűri a baloldali sajtót. A gleichschaltolásra és a diktatúrára tett célzásai pedig rávilágítanak a hatalmi harc valódi problematikájára. A kérdést az jelentette, *ki* és *hogyan* gyakorolja a jobboldali diktatúrát.

A német megszállást megelőző hónapokban, mintegy a katonai beavatkozás előszeleként, egymást érték a szélsőjobb támadásai, fenyegetései, memorandumai. A sajtó denunciálása majd mindegyikben központi helyet foglal el. Imrédy Béla 1943. október 1-jei dátummal nyújtotta be Kállaynak a Magyar Megújulás Pártja memorandumát. Ebben így támadta a cenzúrát és ezen keresztül a kormány politikáját: *„A sajtócenzúra kezelésében a kormány rengeteget vesztett a szövetséges államok megbecsüléséből, és ugyanakkor kivívta idehaza maga ellen az összes politikai irányzatok jogos elkeseredését. Időrablás, felesleges anyagi áldozatok hárítása a sajtóra, fejetlenség, naponként változó szempontok, külső illetéktelen beavatkozás, sok egyéni érdek belejátszása és nagyzoló ítélkezés szégyeníti meg az egész magyar sajtót; és a kormány is igen jól tudja, hogy mi a véleménye a cenzúráról a legkormánypártibb magyar írónak is... A cenzúra nem tudta feltartóztatni a baloldali hang erősödését és térfoglalását a sajtófronton. A kormány ezt talán nem tudja, mert nincs hozzáértő szakembere, aki a heti sajtótükrök összeállításából a balfelé való elcsúszás cáfolhatatlan bizonyítékát eléje tudná tárni. Nagy tévedés azonban azt hinni, hogy sajtópolitikánk sajátságos elferdülését népünk nem érzi és a külföld nem látja."*[29] A sajtó elleni támadások jellegzetes példáját nyújtották az imrédysta szélsőjobb gátlástalan demagógiájának és szemérmetlen képmutatásának. Egy szájból fúj hideget, meleget. A német fasiszta totális diktatúráért rajongó Imrédy a sajtószabadság védelmezőjének pózában tetszeleg a cenzúrával szemben, de már a következő mondatból kiderül, hogy a sajtóellenőrzést egyoldalúsággal vádolja, kevesli a jobb-

28 *Függetlenség, 1942. november 21. 3. p.*
29 *Új Magyarság, 1944. április 1. 3. p. (A sajtó felsőbb utasításra 1944. március 19. után közölt dokumentumokat, amelyek a Kállay-kormányt voltak hivatottak diszkreditálni a jobboldali közvélemény előtt.)*

oldali uszításnak engedélyezett szabadságot, és a baloldallal szemben alkalmazott szigort, a baloldali sajtó állítólagos „térfoglalása" ellen ágál, majd ismételten a szövetséges külföldre hivatkozva denunciál.

Egy hónappal a német megszállás előtt, 1944. február közepén, Lukács Béla országos pártelnök a kormánypárt, a Magyar Élet Pártja képviselőcsoportjának memorandumát nyújtotta át a miniszterelnöknek. A beadványban, amelyet 34 képviselő írt alá, többek között ez olvasható: *„Az értelmiségnek a népfronthoz való megnyerésén a sajtóorgánumok egész sora fáradozik anélkül, hogy a cenzúra megakadályozná... A Pester Lloydon, a Függetlenségen, az Új Magyarságon és a nyilas sajtóorgánumokon kívül ma egyetlen budapesti napilap sem nevezhető németbarátnak... A lelki szétesettségnek sajnálatosan hathatós tényezője a Rádió is."*[30] A dögkeselyűk hangja ez, a kétkulacsos politikai kalandoroké, akik tudják, hogy a válságos helyzetben büntetlenül támadhatják saját erélytelen, tétova kormányukat, ugyanakkor jól időzített előrejelzésükkel már megváltják a belépőjegyet a várható fordulat utáni kormányzat hatalmi pozícióiba.

Az 1944. március 18-i végzetes klessheimi Hitler–Horthy-találkozó előkészítésére a német külügyminisztérium feljegyzést készített, amelyben pontokba szedte a Kállay-kormány bűnlajstromát. A kül- és katonapolitika iránti bizalmatlanság okainak dokumentált felsorolása után a feljegyzés harmadik pontja külön foglalkozik a magyar sajtóval. Az irat kifogásolja, miszerint *„a magyar közvélemény szócsöveiben, a Németországgal fennálló harci szövetség ellenére, helyet kapnak defetista, sőt részben németellenes irányzatok is"*.[31] Konkrét példák felsorolása után a fejezet utolsó bekezdésében a külügyminisztériumi dokumentum így foglalja össze kifogásait: *„A budapesti német követség számtalan panaszt emelt, hogy megváltoztassa a magyar közvélemény szócsöveinek magatartását. Ezek a fáradozások természetesen hiábavalók voltak mindaddig, amíg Ullein-Reviczky úr vezette a magyar Külügyminisztérium sajtóosztályát, de sajnos ezután is teljes mértékben eredménytelenek maradtak."*[32]

Az 1944. március 19-én végrehajtott megszállás után a németek haladéktalanul hozzáláttak a magyar sajtó gleichschaltolásához is. A március 21-én Budapestre érkező „szakértők" sorában találjuk Karl Sixet, a német Külügyminisztérium kultúrpolitikai osztályának vezetőjét, és

30 A magyar élet pártja a jobboldali erőkkel való együttműködés mellett foglalt állást és tudomásul vett 17 kilépést. Új Magyarság, 1944. április 7. 2. p.
31 A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944. Kossuth, Bp., 1968. 775. p.
32 Ugyanott, 776. p.

Paul Karl Schmidtet, a sajtóosztály vezetőjét. Feladatuk, hogy néhány nap alatt megfelelő javaslatokat dolgozzanak ki Edmund Veesenmayer, a nagynémet birodalom magyarországi teljhatalmú megbízottja számára. Karl Six március 25-én visszautaztában a különvonatról táviratban jelenti külügyminisztériumának, hogy feladatát elvégezte. A tájékoztatásügy területén többek között elrendelte az alábbiakat:

„1. A Miniszterelnökség mellett felállítandó tájékoztatásügyi központi államtitkárság létesítésének előkészítése.

2. Ez az államtitkárság a sajtó-, a rádió-, a tájékoztatás és a központi cenzúraügyeket fogja össze. Ilyen konstrukció jobban irányítható német kézben, mint egy propagandaminisztérium...

3. Az új államtitkárság egy-egy propaganda-megbízottat küld ki a vármegyékhez. Ezeknek feladata, hogy a propagandautasítások hathatós megvalósításáról vidéken gondoskodjanak.

4. Az államtitkársághoz (Horvátország és Szlovákia mintájára) német tájékoztatási tanácsadót kell kijelölni, aki a magyar propaganda tervezéséhez és terjesztéséhez segítséget nyújt, az adott esetben ellenőrzi is.

5. Nyomda biztosításával a követség épületében titkos célokra elhelyezendő szedő- és nyomdagépekkel és az ezekhez szükséges szakemberek kirendelésével hatékony német tájékoztatási szervezetet kell létesíteni."[33]

Azonnali programként Six még azt javasolta Berlinnek, hogy a Horvátországban német tájékoztatási tanácsadóként kitűnően bevált dr. Katschintzát nyolc hétre rendeljék Pestre. Indítsanak kampányt a Kállay-kormány bukási körülményeinek megvilágítására. Magyarázzák meg a német csapatok jelenlétének szükségességét, továbbá nyújtsanak álcázott segítséget a „jobboldali radikális" szervezeteknek. Erre a célra Six 100 000 pengőt kért.

Paul Karl Schmidt, a sajtóosztály vezetője, ugyancsak március 25-én már Berlinből értesítette Veesenmayert arról, hogy beszámolt Ribbentrop külügyminiszternek a budapesti sajtóhelyzetről, ismertette a foganatosított rendelkezéseket és a tervbe vett szervezeti rendszabályokat, amelyekkel felettese egyetértett. Ismertette továbbá Ribbentropnak azt a kívánságát, hogy a sajtóirányításban *ne történjék* sem személyi, sem szervezeti változás. Az egyesített cenzúraszolgálatot rendeljék a külügyminiszteri sajtófőnök irányítása alá. Majd így folytatja: *„A birodalmi külügyminiszter utasítása szerint elsősorban a jobboldali radikális újságok feladata, hogy a német rendszabályok hatására pozitívvá vált néphan-*

33 Ugyanott, 801. p.

gulatot a sajtó útján fokozott mértékben erősítsék. Ehhez tartozik, hogy a sajtó a Kállay-kormány bűneinek ismertetésével magyarázza és indokolja a német akció szükségességét. Olyan újságok, mint a Magyarság, állandóan intsenek a még ki nem küszöbölt visszásságok megszüntetésére. A cenzúra ellenállását gyökeresen és erélyesen le kell törni. A sajtó – elsősorban a radikális jobboldali – irányításában gondoskodni kell, hogy ne alakuljon ki a magyar népben az a vélemény, mintha a kormány újjáalakításával már minden rendben lenne. A magyar Külügyminisztérium és a Miniszterelnökség új sajtófőnökének már eleve félreérthetetlenül tudtul kell adni: német részről nem tűrjük el, hogy cenzúrával fojtsák el a szélsőjobboldali lapoknak a magyar közvélemény aktivizálására irányuló munkáját."[34]

A Sztójay bábkormány szolgaian teljesítette a németek kívánságait. A gleichschaltolás első lépése a baloldali sajtó felszámolása volt. A megszállást közvetlenül követő napokban, 1944. március 22–25-e között a belügyminiszter betiltotta a NÉPSZAVA, a 8 ÓRAI ÚJSÁG, a MAGYAR NEMZET, az ÚJSÁG, az ESTI KURIR, a MAI NAP és a FÜGGETLEN MAGYARORSZÁG további megjelenését. Az országos napilapokat követte a vidéki baloldali sajtó, majd a hetilapok, folyóiratok, szaklapok betiltása. A KIS ÚJSÁG visszaadta lapengedélyét. Kiterjedt a tisztogatás a kormánypárti és a kormányt támogató újságokra is. Leváltották például a MAGYARORSZÁG, a PESTER LLOYD, az ESTI ÚJSÁG, a FRISS ÚJSÁG, az ÚJ NEMZEDÉK és a PESTI HÍRLAP főszerkesztőjét. Helyükre megbízható németbarát, szélsőjobboldali szerkesztők kerültek. A törvénytelen intézkedések utólagos szentesítésére 1944. április 6-án megjelent a 100 600/1944. ME. számú rendelet, amely felhatalmazta a miniszterelnököt, hogy *„az állami rend megóvása érdekében"* bármikor betilthat bármilyen időszaki sajtóterméket vagy szüneteltetheti további megjelenését.

Felállították a tájékoztatásügyi államtitkárságot. Vezetésével, kormánybiztosi hatáskörrel, Kolosváry-Borcsa Mihályt bízták meg. A Miniszterelnökség sajtópolitikai osztályának vezetője – a németek kívánságának megfelelően – Haeffler István maradt; a külügyminisztériumi sajtófőnöki állást Zilahi-Sebess Jenő foglalta el, aki korábban évekig volt a sajtóosztály helyettes vezetője. A kibővített hatáskörű cenzúrabizottság élére Barabás Emil altábornagy került, akit szélsőséges németbarátsága és nyilas érzelmei miatt még 1940 őszén nyugdíjazták a Honvédelmi Minisztérium I. csoportfőnöki állásából; ekkor a MAGYARSÁG című nyilas lapnak lett munkatársa.

34 Ugyanott, 802. p.

Új cenzúrarendelet jelent meg 1944. április 29-én, a 10 750/1944. ME. számú. Ez fakultatívvá tette a cenzúrát a politikai napilapok és a hétfő reggeli lapok számára. Egyébként fönntartotta a kötelező előzetes ellenőrzést minden más sajtótermékre. Az intézkedés megfelelt a németek azon kívánságának, hogy eleve kiküszöbölje azt a lehetőséget, hogy a cenzúra gátolja a szélsőjobboldali sajtót, „a magyar közvélemény aktivizálására irányuló" tevékenységben. Egyébként csupán formális jelentősége volt, hiszen ekkorra német mintára és kívánságra már tökéletesen átállították a magyar sajtót, az ellenőrzés tehát gyakorlatilag szükségtelenné vált.

A történelmi áttekintés teljessége kedvéért megemlítjük, hogy 1944 augusztusának közepén, amikor megkezdődött a Sztójay-kormány válsága, és Horthy környezetében erőteljesebben érvényesült Bethlen István és a hasonló beállítottságú arisztokraták, tábornokok, politikusok befolyása, augusztus 18-i kelettel a 11 800/1944. ME. számú rendelet visszaállította a minden sajtótermékre kiterjedő általános, kötelező előzetes cenzúrát. Az augusztus 30-án hivatalba lépő Lakatos Géza-kormány Kolosváry-Borcsa helyére Horthy egyik bizalmasát, Hlatky Endrét nevezte ki a sajtóügyek kormánybiztosává, aki évekig Bethlen István személyi titkára, majd 1931–1932-ben Károlyi Gyula kormányának sajtófőnöke volt. Barabás altábornagy helyébe a Sajtóellenőrző Bizottság élére Török Béla rendkívüli nagykövetet és meghatalmazott minisztert állították, aki már 1944. március 19-e előtt is egyik turnusvezető alelnöke volt a bizottságnak.

A Szálasi-puccs, tehát 1944. október 15-e után Kolosváry-Borcsa visszakerült kormánybiztosi posztjára, a sajtófőnök Fiala Ferenc, az ÖSSZETARTÁS című nyilas lap főszerkesztője lett, a cenzúrabizottság elnöke pedig egy Hajtó Henrik nevű – az akkori közélet és a sajtó berkeiben ismeretlen – nyilas funkcionárius. Legális sajtó azonban Magyarországon ekkorra már csak névleg létezett. A jobboldali sajtó is csupán néhány nyilas vagy nyilasbarát szennylapra zsugorodott. Ezek terjedelmét is négy oldalra korlátozták. Szálasi 1944. november 11-én kelt rendeletével csak két országos lapot, a MAGYARSÁGot és az ÚJ MAGYARSÁGot engedélyezte eredeti formájában. Összevonva jelent meg a továbbiakban délelőtti lapként a FÜGGETLENSÉG és az ESTI ÚJSÁG, délben az ÖSSZETARTÁS és a MAGYAR SZÓ, délután a MAGYARORSZÁG és a PEST, valamennyi nyilas irányítás alatt.

Az 1944. október 15-e utáni nyilas sajtó mélypontot, egyben pedig utolsó, szégyenteljes fejezetet képviselt a magyar sajtónak abban a korszakában, amely az 1919-es ellenforradalommal kezdődött.

Több mint öt esztendeig működött Magyarországon az előzetes sajtócenzúra. Hatóköre az ország felszabadulásával párhuzamosan zsugorodott össze. A Sajtóellenőrző Bizottság létéről az utolsó híradás, hogy 1944 novemberében elköltözött az Országház épületéből a Bródy Sándor utca 7. szám alá, ahol a Rádió épületében szorítottak számára helyet. Feltehetően azért, hogy tevékenységét a nyilas rendszer utolsó, viszonylag folyamatosan és rendszeresen működő tömegkommunikációs eszközére összpontosítsák.

A cenzúrabizottsághoz intézett utasítások és a tevékenységével kapcsolatos iratok nem szolgálnak meglepő újdonsággal az eddig ismert dokumentumokhoz képest. De kiegészítik az ellenforradalmi korszakról alkotott képünket. Sajátos érdekességük abban rejlik, hogy egyrészt szeizmográfszerű érzékenységgel napról napra, olykor óráról órára tükrözik az események folyamatát és a kormány álláspontjának alakulását. Másrészt az utasítások belső, munkadokumentum-jellege folytán, valamint a sajtó aktualitás-igénye által megkövetelt gyorsított ütem következtében éppen lazább, hevenyészett formájukban szemléltetőbben érzékeltetik a szándékokat, mint a gondosan megfogalmazott hivatalos okmányok, nyilatkozatok, diplomáciai jegyzékek, jelentések.

A sajtó irányítói éberen követték a nemzetközi politika és a harctéri helyzet alakulásának minden rezdülését. Figyelmük nem korlátozódhatott a nagy történelmi sorsfordulókra, mint a második világháború kirobbanása, a Szovjetunió megrohanása, Pearl Harbour, a moszkvai csata, Sztálingrád, a tengely széthullása 1943 nyarán. Szükségszerűen kiterjedt részletkérdésekre, másodrendű eseményekre is. A sajtó nem várhatott és nem szelektálhatott. Irányítóinak haladéktalanul kellett reagálniuk mindenre, ha lépést akartak tartani a konkurens hírforrásokkal, főleg a háborús években nagy befolyásra szert tett külföldi rádióadókkal. Az utasításokban helyenként polemikus utalás olvasható a moszkvai és a londoni rádióra. De ha nem nevezik is meg a hírforrást – s az esetek nagy többségében ez történik –, az eligazításokon gyakran érezhető: a sajtófőnökség tudta, hogy a közvélemény nemcsak a magyar sajtóból tájékozódik. Bizonyos minimális hitelesség megőrzése érdekében ezért igyekezett úgy manipulálni, hogy fenntartsa a valóságszerű közlés látszatát.

A tájékoztatás mellett feladata volt a sajtónak, hogy kommentárjaival, hangvételével, közleményei tálalásával időnként érzékeltesse olvasóival a tényközlés mögött rejtőző realitásokat, vagy előkészítse a politikai irányvonal bizonyos mérvű kiigazítását. Az úgynevezett „hinta-politika" képzete tudatunkban általában Kállay Miklós miniszterelnökségéhez kötődik, aktivizálása pedig a sztálingrádi német vereség utáni időszakra esik. Ez helytálló. Figyelemre méltó azonban, hogy már az 1941. szeptember 10-én este 20 órakor közölt „*Szigorúan bizalmas!*" utasítás így szól: „*A mai napon illetékes helyről adott* tájékoztatás, *illetőleg* irányítás *szerint magyar szempontból nem kívánatos a sajtóban olyan értelmű közlemények megjelenését elősegíteni, amelyek túlfűtött fantáziával a sikereket úgy tüntetik fel, mintha azok által* a háború további kimenetele máris eldőlt volna..." *(Kiemelés tőlem. V. M.)* S még hozzáteszi: „*A szélső lapok megüthetik a legoptimisztikusabb és legegyoldalúbb hangokat is...*", de lejjebb: „*Komoly orgánumok részéről az objektivitást támogatni kell.*"[35]

Miközben tehát a hivatalos propaganda még lelkesülten fogadkozott és diadalittasan hetvenkedett, az „illetékes hely" már mérsékletre intett; egyben a szélsőjobboldali vetélytársakat valósággal becsalogatta a hitelrontó optimizmus és egyoldalúság csapdájába. Horthy és környezete szemmel láthatóan hamar kijózanodott a kezdeti mámorból. Annál terhelőbb tehetetlenségük, határozatlanságuk és cselekvést bénító korlátolt elvakultságuk. Meghökkentő, hogy az a politika, amely már 1941 szeptemberében indokolt szkepszissel mérlegelte a keleti front eseményeinek várható alakulását, egy hónap múlva – viszonylag jelentéktelen konkrét eset kapcsán – abban összegezte a Szovjetunióval kapcsolatos propaganda lényegét, hogy a cenzúra csak olyan közleményeket engedjen át, amelyek a Szovjetunió viszonyait „elrettentő formában" mutatják be. Hasonló jellegű, primitív és felelőtlen szovjetellenes diszkriminációkkal bőségesen találkozunk máshol is. Nem mintha az ellenforradalmi rendszer vezetőitől tárgyilagosságot vagy akár a valóságos helyzet megismerésére irányuló törekvést várnánk el. Mégis, a legelemibb reálpolitikai megfontolás azt diktálta volna, hogy a valóságot felmérve, ehhez igazítsák magatartásukat, többek között a sajtóirányítás területén is.

Nem kevésbé terhelő az 1942. március 15-én kiadott, ugyancsak „*Szigorúan bizalmas!*" jelzetű utasítás. A március 15-i, a Történelmi Emlékbizottság által kezdeményezett tüntetést „*éretlen, szociáldemokrata munkásifjak és zsidó bujtogatóik*" *[sic!]* szövetkezésének minősíti, majd ezzel kapcsolatban hangsúlyozza: „*semmiképp se engedjünk teret a sajtóban a nemzeti, keresztény, jobboldali iránytól és a szövetségi kötelezettségeinktől való leghalványabb, legcsekélyebb eltérésnek sem*"[36].

35 [In: Nem engedélyezem! 156. p.]
36 [In: Nem engedélyezem! 244. p.]

A programatikus szovjetellenesség és a „balra nyitás" mindenfajta alternatívájának merev elutasítása megkérdőjelezi az egész „kiugrási politika" komolyságát. Gondolhatta-e komoly politikus azt, hogy Magyarország a háború utáni Európába beilleszkedhet a Horthy-rendszer átmentésével? Az utólag annyit hangoztatott országmentés helyett nem inkább egy szűk, csődbe jutott uralkodó klikk megmentésére irányuló kisstílű és tétova kísérletezésnek vagyunk-e tanúi?

A cenzúrautasítások tanulmányozása során szembeötlő kettősségre figyelhetünk fel. Németbarát frázisok, ömlengés, szolgai hódolás, fellengzős fogadkozások váltakoznak az útbaigazítások szövegeiben kétértelműen megfogalmazott németellenes manipulációkkal, illetve az angolokkal és az amerikaiakkal rokonszenvező cinkos összekacsintásokkal. Következménye ez nemcsak a dokumentumok jellegének, hanem a kormány politikájának is. Kétségtelen, hogy egy-egy utasítás megfogalmazásakor az illetékesnek mindig szem előtt kellett tartania azt, hogy az adott körülmények között a németek – ügynökeik és besúgóik révén – tudomást szereznek minden írásban rögzített betűről. Ez a bizonyosság ihlette a retorikát. De a szemfényvesztés kétirányú volt. Az utasításokat szerzőik béke-előkészítő bizonyító anyagnak is szánták. Ez a perspektíva ösztönözte a fortélyos észjárást. Kettős volt tehát a cenzúrautasítások rejtett rendeltetése: megnyugtatni a németeket a szövetségesi hűség felől, ugyanakkor pedig kiérdemelni a jövőbeni ítélkező jóindulatát. Egyik manipuláció sem sikerült. A németek megalapozott gyanúját nem oszlathatták el a frázisok, de a szövetséges hatalmak ítéletét sem befolyásolhatták leleményesen fogalmazott mondatok.

A leleményesség kockázattal jár. A sajtóirányítás vállalta ezt a rizikót. Értő partnerre talált a nemzeti érzelmű sajtóban, elsősorban a baloldali újságokban. A korabeli sajtó maradandó bizonyítéka annak, hogy tettvágyban és áldozatkészségben nem volt hiány. S hogy a végső eredmény viszonylag mégis soványnak bizonyult, azért a korszak politikai vezetőit terheli a felelősség. Erejük és elszántságuk aligha terjedt túl később kamatoztatható tetszetős formulák – cenzúrautasítások, titkos üzenetek, deklarációk – megfogalmazásán. A tettek elmaradtak. Az alibik barkácsolására fordított gond helyettesítette a hatékony politikai cselekvést. Így a Sajtóellenőrző Bizottság dokumentumainak pozitív árnyalatai is csak a kihagyott nagy lehetőségek mementói.

(1975)

Az Est-lapok
(1920–1939)

Az Est című bulvárlap születésétől (1910) megszűnéséig (1939) a 20. század első felének legkorszerűbb, legnagyobb példányszámú és legolvasottabb magyar polgári napilapjává fejlődött. Közel három évtizedes megjelenése során e népszerű és váltakozó sorsú bulvárlappal megteremtett alapokra épül az ország legnagyobb újságkonszernje, Az Est Lapkiadó Részvénytársaság, amely három napilapot (Az Est, Pesti Napló, Magyarország) foglalt magában, ezenkívül a legnagyobb és legkorszerűbb hazai nyomdaüzemet és a legtekintélyesebb könyvkiadó vállalatot. A hatalmas méretű tömegkommunikációs és kulturális kombinát a harmincas évek végére elfoglalta a mai Rákóczi út, a Lenin [Erzsébet] körút, a Dohány utca és az Osvát Ernő utca határolta háztömböt. Bár a nap különböző szakaszaiban megjelenő újságok – reggel a Pesti Napló, délben Az Est, este a Magyarország – különböző lapfejek alatt jelentek meg, a nyomda és a könyvkiadó vállalat pedig megtartotta régi elnevezését, a patinás Athenaeum címet, a köztudatban a teljes vállalkozás Az Esthez és alapítójához, Miklós Andorhoz kötődött. Az azonosítás teljes mértékben tükrözte a valós helyzetet. A három napilap, a nyomda és a könyvkiadó, valamint több fontos és gazdaságilag jelentős kiegészítő üzem ugyanis valóban Miklós Andor tulajdona volt, s 1933 decemberében bekövetkezett haláláig ő töltötte be a hatalmas, széles kiterjedésű vállalkozás teljhatalmú szellemi és gazdasági irányítójának szerepét is.

Vitathatatlan, hogy Az Est-lapok és az Athenaeum igen nagy szerepet játszott a legújabb kori magyar történelemben: a politikában, a művelődéstörténetben és a kultúrában egyaránt. Hatása jelentősebb volt akárhány nevesebb politikusénál, párténál, társadalmi szervezeténél. Emellett Miklós Andor szándéka és tudatos törekvése folytán vállalko-

zásai szüntelenül a szokatlant, az újat, a váratlant, a feltűnést keresték, és ezzel újra meg újra szenvedélyes polémiákba, heves harcokba keveredtek, nemegyszer a fizikai erőszakig élezõdő támadásoknak lettek célpontjaivá. Annál feltűnőbb, hogy jelenkori történetírásunk és irodalomtörténetünk alig foglalkozott az AZ EST-komplexummal. Ha mégis érintette, többnyire mellékesen, más témáról szóló mű vagy kézikönyv keretében és rendszerint egyoldalúan és történelmietlenül. Az így kialakult kép természetesen hézagos, torz és ellentmondásos.

Csak egy példát említünk annak illusztrálására, hogy végletes, elfogult, önkényes értékítéletek milyen zűrzavart kelthetnek. Nagyjából egy időben jelent meg két érdekes és információkban gazdag írás, amely témájánál fogva szorosan kapcsolódik az EST-lapokhoz is: Lengyel Géza *Magyar újságmágnások* című kötete (Akadémiai, Bp., 1963) és Dersi Tamás *A rejtélyes doktor* című monográfiája (Szépirodalmi, Bp., 1965). Mindkettő egyértelműen elítéli, megbélyegzi a kalandor, jellemtelen, pénzhajhász lapcézárt, Miklós Andort. Dersi Tamás – helyesen – igen nagyra értékeli a „rejtélyes doktor"-t, Mikes Lajost, AZ EST-lapok irodalmi rovatainak vezetőjét, méltányolja a progresszív magyar irodalom és kultúra pártfogolása és felvirágoztatása körül szerzett érdemeit, ám beállítása szerint Mikes, aki egyébként Miklós Andor egyik legközelebbi és legbizalmasabb munkatársa volt, mindezt főnöke szándékától függetlenül, szinte annak ellenére, legjobb esetben kihasználva a tulajdonos-főszerkesztő profitéhségét és parvenü feltűnési viszketegségét, valósította meg, és az értékes irodalmat valósággal belecsempészte a lapok hasábjaira. Lengyel Géza pedig vitriolba mártott tollal bírálja *Az Est Hármaskönyve* című, évente megjelenő kiadványokat, amelyeket az üzlet és az irodalom összefonódása jellegzetesen ellenszenves tüneteiként marasztal el, elrettentő példaként pécéz ki az 1928-as, kétkötetes, 800 oldalas ajándékkönyvet (AZ EST-lapok olvasói ingyen kapták), amelyet éppen ugyanaz a Mikes Lajos szerkesztett. A kötet címe: *Divat és kultúra,* s Lengyel Géza „leleplezi", hogy neves írók, Molnár Ferenc, Szabó Lőrinc, Tóth Árpád, Szomory Dezső, művészek, tudósok írásait a szerkesztő miképpen szinkronizálja a különböző, „példátlan arányú érvágást" jelentő vállalati hirdetésekkel. Elítéli, hogy Hevesi Sándor színvonalas színházi cikkét a fővárosi színházak hirdetései követik. *„A legtöbbnek hirdetése* – jegyzi meg a szerző – *egy-két mondat."* Majd felteszi a kérdést: *„Szüksége volt erre a színháznak?"*, s meg is válaszolja, *„aligha"*, ám hozzáfűzi: *„De szüksége volt Az Estnek, nem hagyott az ki sem kicsiny, sem nagy halakat, és ezek a halacskák jól tudták, hogyha nem »adják föl« az elképesztően drága hirdetéseket, akkor az intézet nívója hamarosan süllyedni fog – legalább a konszern lapjai szerint."* Az inszinuáció egyértelmű. AZ EST-lapoknak – a kiváló Mikes Lajos szellemi irányítása alatt működő – kritikusai bírálataikat ahhoz igazítják, hogy egyes színházak mennyit spendálnak hirdetésre a Mikes szerkesztette *Hármaskönyv*ben. Csak emlékeztetőül jegyezzük meg, AZ EST-lapok műkritikusi gárdáját olyan nevek fémjelezték, mint Kárpáti Aurél, Ambrus Zoltán, Szabó Lőrinc, Tóth Árpád, Bródy Sándor, Molnár Antal, Tóth Aladár, Lyka Károly... Még tréfának is rossz! De természetesen nem helytálló az a feltételezés sem, hogy Mikes AZ EST-lapok irodalmi rovatát Miklós Andor intenciói ellenére szerkesztette oly elismerésre méltóan. A valóság az, hogy Mikes Lajos nagyvonalú, sokrétű kultúrpolitikája szerves része volt Miklós Andor üzleti politikájának és AZ EST-lapok sikerének. A lapkonszern pedig sokkal nagyobb hatalom annál, semhogy rákényszerüljön a Lengyel Géza említette krajcároskodásra, és akárcsak megkísérelje az integritásáról híres Mikes és neves magyar írók bevonását ilyen kicsinyes, olcsó praktikákba. Más, sokkal bőségesebb forrásokból táplálkozott AZ EST-lapok gazdagsága. Miklós Andor nem kócerájos zuglapszerkesztő volt, hanem kapitalista nagyvállalkozó, újságmágnás. Hogy Lengyel Géza hasonlatánál maradjunk, a tőkés „halastó" egyik nagy ragadozója, cápája.

Nem kevésbé ellentmondásos AZ EST megítélése a korabeli sajtóban és a közéletben. Egyformán heves támadások érték mind a marxista, a radikális, a demokratikus baloldali, mind pedig a konzervatív, a reakciós, klerikális és a szélsőjobboldali sajtó részéről. Különösen kiéleződött a helyzet a lap létének legválságosabb szakaszában, az ellenforradalmi korszak első éveiben, 1919 és 1920 között. A szélsőjobboldal orgánumai, az ÚJ NEMZEDÉK, a SZÓZAT, A NÉP, a későbbi goebbelsi propaganda hangján gyalázták AZ ESTet. Miklós Andorról például A NÉP még 1924. május 6-i számában is ezt a hajmeresztő képtelenséget írta: *„Ennek az embernek a bűnlajstroma kimeríthetetlen, nevéhez fűződik az 1918-as összeomlás, ő felelős a frontok felbomlásáért, ő felelős a bolsevizmusért, felelős mindenért, ami Magyarország legszomorúbb napjaiban történt."* A legagresszívabb szélsőjobboldali, fajvédő társadalmi szervezet, a maga idejében roppant befolyásos Ébredő Magyarok Egyesülete 1921. június 10-én a Pallas nyomdában röpiratot nyomatott AZ EST bűnlajstromáról. Ebben a pamfletben többek között kijelentik: *„Vádoljuk AZ ESTet a történelem, a magyar szenvedések és a ma-*

gyar megtorlás hatalmasai előtt a leggyalázatosabb, a legtervszerűbb és a leghatásosabb hazaárulással. Vádoljuk mindazokat, akik megalapították és minden középkori ocsmányságnál gyilkosabb sorait éveken át, nap-nap után papírra vetették … Vádoljuk azt AZ EST*et, amelynek felelős szerkesztője minden Wilsonoknál és Clemenceau-nál nagyobb mértékben felelős katasztrófánkért.*" Tömören: Écrase l'infame![1] Az Ébredő Magyarok már korábban, március 15-én nagygyűlést tartottak a Vigadóban és a Petőfi téren, s a szónokok oly hatásosan uszítottak a baloldali sajtó ellen, hogy a felbőszített tömeg megrohamozta az Athenaeum épületét. Figyelemre méltó, milyen beállításban számolt be erről az eseményről a baloldali emigráció korabeli legjelentősebb orgánuma, a BÉCSI MAGYAR ÚJSÁG március 15-i keltezésű száma: *„A vigadói nagygyűlés után az Ébredő Magyarok csak azért nem intéztek erős támadást az Athenaeum ellen, mert* AZ EST*-konszern tagjai felszaladtak barátjukhoz, Horthy Miklóshoz. Horthy Miklós megnyugtatta barátját, hogy nem kell komoly támadástól tartania, és hogy ő különben is gondoskodik a rendőrség útján* AZ EST*, a* PESTI NAPLÓ *és a* MAGYARORSZÁG *védelméről.*" A szövegelemzés kétséget ébreszt az értesülés pontossága és hitele felől („konszern tagjai" szaladtak fel; Horthy megnyugtatta „barátját"; Horthy egyrészt tudja, hogy „nem kell komoly támadástól tartani", tehát beavatott a terrorakcióba, másrészt hatékony védelmet ígér és nyújt). De nem is ez a lényeg, aminthogy a szélsőjobboldali demagógia jelentősége sem annak valóságtartalmából fakad. A múlt dokumentumai is azt bizonyítják, hogy a baloldali emigráció szinte ugyanolyan szenvedéllyel ostorozta az EST-lapok opportunizmusát, konformizmusát, kollaborációs ügybuzgalmát, mint az ellenforradalmi rendszer terrorját, rágalmait, képmutatását.

Gábor Andor 1920-ban így jellemezte AZ ESTet: *„Dideregve az agyoncsapás félelmétől, Miklós Andor a kufárkodás és a szétrohadás legutolsó stádiumában kukacoskodó magyar sajtófekély lapjában, »*AZ EST*ben«, e nemzetiszínű mérgezett klozettpapíron, mely már minden rendszer jegyében a használat után van, cikket közöl, amiben Horthy kormányzó nyilatkozik…*"[2] Amikor a szélsőjobboldal a lap és főszerkesztője fizikai megsemmisítését követelte, Göndör Ferenc így írt Bécsben AZ EMBER című hetilapban: *„Nem kár* AZ EST*ért, dögöljön meg.*"[3]

Az ellenforradalmi terror vérgőzös, gyűlölködő légkörében tombolt a vad demagógia, burjánzott a felelőtlen uszítás, a levert forradalmak vereséghangulata és a tehetetlen elkeseredés indulata, az emigráns pszichózis pedig eredményezhetett bizonyos szemlélettorzulásokat, aránytévesztést, túlzást, de politikailag lényegében érthető és motivált volt mind a szélsőjobboldal végzetes agresszivitása, mind a forradalmi és demokrata baloldal nyugtalansága, gyanakvása és bizalmatlansága. Félreismerhetetlen volt ugyanis kezdettől fogva AZ EST-lapoknak az a szívós igyekezete, hogy integrálódjanak az ellenforradalmi rendszerbe, és a rendszer konszolidációjának aktív részeivé váljanak. Az idők múlásával mind nyilvánvalóbb lett, hogy ezt a törekvésüket siker koronázza. A tendencia joggal nyugtalanította a szélsőjobboldalt. Hiszen ez azt jelezte, hogy az ellenforradalom rohamcsapatainak, a terroristáknak, a különítményeseknek, a különböző fajvédő, szélsőséges szervezeteknek politikailag bealkonyult. Ha a kormány a konszolidáció érdekében megtűri a liberális sajtót, akkor a szélsőjobb útjában áll e folyamatnak. Az utóbbi terhére lesz Horthynak, Bethlennek, Telekinek, akiknek az előbb említett csoportok szövetsége a fehérterror kedvezőtlen külföldi visszhangja miatt amúgyis kényelmetlenné vált. A különítményesekre, miután terrorjukkal megteremtették a konszolidáció alapját, többé nem volt szükség. A vad kirohanások, a terrorcselekmények, „vádiratok" tehát – közvetve – a kormánynak szánt figyelmeztetések is voltak.

A forradalmi baloldal pedig jogosan föltételezte, hogy AZ EST szalonképességének ára a szocializmus és a polgári radikalizmus iránti egykori rokonszenv megtagadása, elárulása lesz. Ennek meglátásához egyébként nem is kellett jóstehetség, hiszen AZ EST-lapok már 1919 őszétől megkezdték a kommunisták és a Tanácsköztársaság elleni uszítást, és mindenfajta kibúvóval és utólagos szidalmazással igyekeztek feledtetni oktobrista kompromittáltságukat. Csakhogy ez a gyalázat nem AZ EST magánbűne volt, a közerkölcsöket tükrözte: a magyar liberális burzsoázia gondolkodásának és magatartásának volt a kifejezője.

A politikai kétarcúság, a köpönyegforgatás, az árral való úszás szinte szinonimája lett Miklós Andor személyiségének és AZ EST-lapoknak. Nem is alaptalanul. Különösen szemléltetően bizonyítható ez a szellemi kufárkodás a válság esztendeiben, a történelmi sorsfordulók idején, 1914 és 1921 között. Innen ered AZ EST rossz híre. Mert való igaz, hogy az első világháború kitörésekor AZ EST, beilleszkedve az egész sajtó kórusába, diadalittasan üdvözölte a hadüzenetet, majd alaposan kivette a részét a háborús uszításból, hogy azután 1916-tól, amikor megingott a győzelembe vetett feltétlen bizalom, hangfogóval tompítsa lelkesedését, kritikus, szkeptikus észrevételeknek is teret adjon, végül közvetlenül az őszirózsás forradalom előtt, 1918 októberében – ugyancsak a polgári

1 [A Voltaire idézet magyarul: Taposd el a gyalázatost!]
2 Gábor Andor: Így kezdődött… Hungária, Bp., 1945. 59. p.
3 1921. február 21-én.

sajtó többségének példáját követve – Károlyi Mihály oldalára állt. Kezdetben nem maradt ki a polgári forradalom dicsőségét zengők szinte unisono karából, de később, látván az elkésett kísérlet kilátástalanságát, bíráló hangnemre váltott át – akárcsak laptársainak java része. Még a Tanácsköztársaságnak is fölajánlotta szolgálatait. Hasztalan, mert előbb államosították, majd megszüntették. Az Est sem kerülte el sorsát – a többi polgári lapoz hasonlóan. S tény az is, hogy 1919 novemberében Az Est volt az első fővárosi lap, amely hosszú, reprezentatív, alázatos és visszataszítóan törleszkedő interjút közölt Horthy Miklóssal, hogy aztán addig „bizonyítson", míg sikerül kisajátítania „Őfelsége végtelen lojális ellenzékének" kiváltságát. Mindez tagadhatatlan valóság. A hitelesség kedvéért azonban egyetlen „apró" kiegészítésre szorul e kétségbevonhatatlan, dokumentumokból összerakott portré. E képnek nincs mélysége, hiányzik vagy elmosódott a történelmi háttere. Mert ellentétben az őt ért támadásokkal, Az Est csekély mértékben volt a korabeli közvélemény alakítója, hanem inkább annak tükrözője. Tömegkommunikációs tömegtermék volt, újság-árucikk. Legfőbb törekvése a kelendőség, a színvonal, az értékteremtés és a befolyásolás is ennek volt alárendelve. A közönség ízlését elsősorban nem fejleszteni, hanem kiszolgálni kívánta. Tünet volt Az Est. Erőteljes és szembeszökő színfoltja korának, ez a kor pedig – s ezt nem szabad szem elől téveszteni – a magyar tőkés társadalom fellendülésének, a háborús válságának, megrendülésének, majd stabilizációjának és újabb gazdasági és politikai válságának korszaka volt. Ebben a peridusban Az Est egy társadalmi réteg, a liberális burzsoázia érdekeinek volt kifejezője és képviselője. Csak e társadalmi-történelmi összefüggés keretében elemezhetők hibái és erényei.

Toldy István, a hazai nemzeti polgári liberalizmusnak egyik legmarkánsabb képviselője leplezetlen kritikával találóan jegyezte meg koráról, de a későbbi, általunk érintett időszakra is érvényesen: *„politikánk, államunk ugyan liberális, társadalmunk azonban rendi és konzervatív"*. A magyar liberális polgárság társadalomszemlélete valóban konzervatív, retrográd volt, s e megállapítást kiegészítve tegyük hozzá, nemzeti politikája pedig oly szélsőségesen nacionalista, mint az egész magyar uralkodó osztályé. Ez a bírálat azonban nemcsak a magyar polgári liberalizmusra érvényes. Sőt, nem is csak Kelet- és Közép-Európára alkalmazható. A polgárság hatalmának megszilárdulásával és a munkásmozgalom kibontakozásával egyetemes méretekben mind kirívóbbá vált a liberális polgárság elvi, eszmei programja és annak gyakorlati alkalmazása, politikája közötti diszkrepancia. Gondoljunk csak a liberalizmus klasszikus példaképének tartott Angliára, ahol a birodalmi politika kérdésében és a társadalmi reform ellenzésében a konzervatív és a liberális párt között annyira elmosódott a különbség, hogy a két világháború közötti időszakban a liberálisok gyakorlatilag elveszítették létezésük jogosultságát. Amennyire indokolt és szükséges tehát a polgári liberalizmus elemző bírálata, annyira felszínes és leegyszerűsítő az a beállítás, amely a kor meghatározó eszmeáramlatának válságjeleit, torzulásait egyének jellembeli fogyatkozásaira vagy intézmények, vállalatok működésére korlátozza.

Évtizedek távlatából Miklós Andor pályája rendkívülinek, kalandosnak, szinte megfejthetetlennek tűnhet. A maga korában archetípusa a polgári karriernek. Egyszerű zsidó család gyermeke. Apja, Klein Sándor árverési ügynök nem tudta neveltetni. A kereskedelmi iskolát sem végezte el. Tizenöt éves korában kezdett dolgozni mint nyomdai kifutó. 1903-ban hirdetési ügynök lett a Pesti Naplónál, majd a közgazdasági rovat munkatársa, végül a rovat vezetője. Itt alapozta meg pályáját. Ebből a pozíciójából építette ki azokat az ismeretségeket, kapcsolatokat, amelyeket utóbb oly gyümölcsözően kamatoztatott, itt teremtette meg az önálló lapalapítás anyagi feltételeit. Ebben az időben ugyanis bevett szokás volt, hogy bankok, vállalatok, cégek átalányban részesítették a sajtót. Ez érvényes volt az egész polgári sajtóra. A juttatás nagysága függött az egyes lapok elterjedtségétől, tehát hatásfokától, az újságnak a finanszírozóhoz fűződő kötelékétől, a szolgáltatás mértékétől (hirdetés, reklám, évi mérleg), de nem utolsósorban múlott a kapcsolatot ápoló szerkesztő (rendszerint a közgazdasági rovatvezető) leleményességén. Az érdek kölcsönös volt, a függés kétoldalú. A sajtónak szüksége volt a tőke támogatására, de a magánvállalkozásnak is fontos volt, hogy minél szélesebb teret nyerjen a tömegkommunikáció akkor egyetlen eszközének, a sajtónak a hasábjain. Az érdekek kölcsönösségével párosultak a feszültségek, ellentétek, mivel a jelentősebb – s ezért a hirdetők szemszögéből is legértékesebb – lapok természetesen anyagi függetlenedésre, önállóságra törekedtek. A hitelintézetek, nagyvállalatok igyekeztek viszont minél szorosabban magukhoz kötni a gazdasági és politikai nagyhatalommá nőtt sajtót. A tőke és a sajtó viszonyát tehát ugyanaz a dialektikus mechanizmus jellemezte, mint a versenyen alapuló kapitalista gazdasági rendszer egészét.

Miklós Andor kitűnő közgazdasági rovatvezető volt. Érdekes, friss, jól informált rovatot szerkesztett. Beférkőzött pénzügyi hatalmasságok

bizalmába, bepillantást nyert a tőkés gazdaság szövevényeibe, és busás pausálékat szerzett, amik után fölvette lapjától a szokványos jutalékot. Köztudott volt, hogy a bizalmas feladatokat ellátó újságíró-összekötők emellett a vállalatoktól is részesültek úgynevezett „személyes"-ben. Bizonyos, hogy ez alól nem volt kivétel Miklós Andor sem. Miután a PESTI NAPLÓtól a laptulajdonos főszerkesztő, Surányi József 1910-ben elbocsátotta, azzal is vádolta volt munkatársát, hogy a vállalatoktól kapott pénzekből a jogos 15 százalékos jutalékon túl jogtalanul eltulajdonított nagyobb összegeket, és „hírlapi revolverezéseket végzett". Miklós Andor viszont egy festmény eladása kapcsán csalással vádolta meg Surányit. A két és fél évig húzódó becsületsértési pereskedés után Miklós Andor visszavonta panaszát, a kínos ügy kölcsönös kimagyarázkodással és sajnálkozással végződött. Mindkét fél célszerűbbnek vélte, hogy ne teregessék tovább egymás szennyesét.

1910. április 15-én, pénteken egy órakor jelent meg AZ EST első száma, az akkori szokás szerint másnapi, szombati, április 16-i keltezéssel. Nem ez volt az első magyar bulvárlap, megelőzte a század elején megindult, a BUDAPESTI HÍRLAPtól kivált újságírók által szerkesztett, erőtlen és bátortalan első kísérlet 1896-ban, az egy krajcáros, négyoldalas ESTI ÚJSÁG. Majd ezt követte 1905-ben a PESTI NAPLÓ és a BUDAPESTI NAPLÓ volt szerkesztője, Braun Sándor által alapított A NAP. A közönség igényét már jelezte, hogy már ennek a hírlapnak a példányszáma is meghaladta a százezret, de az áttörés itt sem következett be, mert az eltökéltség nem párosult kellő rátermettséggel. Miklós Andor teremtette meg az első korszerű, nem is európai, hanem amerikai jellegű, nagy példányszámú, friss, informatív magyar bulvárlapot. A bulvársajtó fogalmához általában pejoratív mellékzönge társul. Kétségtelen, nem rokonszenves a sajtó szenzációhajhászása, felfokozott üzletiessége, tolakodó hangossága, az idegeket felborzoló agresszív tálalása. E társadalmi vétkek alól nem mentesül AZ EST sem. Az elmarasztalás lényege azonban tartalmi jellegű, és joggal alkalmazható a bulvárlapok többségére – mai napig. A bulvársajtó általában elvtelen, felszínes, megbízhatatlan, silány, igénytelen, az olvasók alantas indulataira apellál. Ebből a szempontból AZ EST – néhány konkrét, később megemlítendő eset kivételével – nem követte a világszerte elharapózott gyakorlatot. Nagy szakmai felkészültséggel gyors, pontos, olykor rendkívüli hírszolgálatot nyújtott. Színvonalas olvasmányosságra törekedett. S bár többször súlyos, olykor szégyenteljes kompromisszumra kényszerült, fennállásának közel három évtizede alatt általában kitartott a polgári liberalizmus eszméinek védelmében.

AZ EST megjelenése pillanatától csatát nyert. A legolvasottabb magyar hírlap lett. Példányszáma folyamatosan kétszázezer fölött volt, de elérte a félmilliót is. 1919-ig gyakorlatilag monopolhelyzetet élvezett, mint bulvárlap. Ez a kiugró siker szolgált kiindulásul Miklós Andornak sajtó- és kulturális birodalma kiépítéséhez. Ötvenezer korona alaptőkével indult. Ezt a személyes hitelt az Angol–Magyar Bank és Kereskedelmi Részvénytársaság nyújtotta a bank egyik igazgatójának, a Miklóséhoz hasonlóan görögtüzes karriert befutott Krausz Simon bankárnak a közreműködésével. A kölcsönt Miklós Andor hamarosan visszafizette, részben az új lapból szerzett jövedelme, részben a háborús infláció folytán szerzett olcsó pénzből. Ugyanezek a tényezők voltak forrásai meggazdagodásának.

AZ EST szerkesztősége induláskor az Athenaeum nyomda és kiadóvállalat palotájában kapott szállást, egy szűk kis helyiséget, amelyet Miklós Andor három írógéppel és három közvetlen telefonnal szerelt föl. Abban az időben ez rendkívüli technikai felkészültségnek számított. Ugyancsak tekintélyesnek számított az akkori viszonyok között a szerkesztőség létszáma: tizenkét belső munkatárs. A lap terjedelme tizenhat oldal, ára két krajcár.

Az Athenaeum megpecsételte saját sorsát, amikor hatalmas háztömbjében, a Rákóczi út 54. szám alatt egy szerény háromszobás lakást adott bérbe a szemfüles és céltudatos Miklós Andornak. AZ EST megszületésekor az Athenaeum irodalmi és nyomdai részvénytársulás az ország egyik legtekintélyesebb és legrégibb tőkés vállalkozása volt. Közvetlenül a kiegyezés után, 1868-ban alakult meg. A legjelentősebb hitelintézet, a Pesti Magyar Külkereskedelmi Bank érdekkörébe tartozott. Alaptőkéje hétszázezer forint, amely 1913-ra már ötmillió koronára emelkedett. Igazgatótanácsában olyan személyiségek, mint Kemény Zsigmond, Jókai Mór. Sok újság, folyóirat, könyv készült az Athenaeumnál (köztük a hivatalos lap, a BUDAPESTI KÖZLÖNY), amely az ország legnagyobb nyomdaüzemével rendelkezett. Megindulásakor a kis bulvárlap a hatalmas, patinás vállalat egyik, de nem számottevő üzletfelének tűnt. A nyomdai szerződést Mikes Lajos közvetítésével kötötték meg 1910-ben, majd 1914-ben újabb négy évre meghosszabbították. Ebben a lap nyomdai elkészítésének árát 1.85 fillérben állapították meg. A háborús infláció nyomán rohamosan emelkedtek az anyagárak, nőttek a munkabérek, duplájára emelkedett a lap ára is (20 fillérre), de Miklós Andor betű szerint ragaszkodott a szerződéshez. A példányszám emelkedésével félelmetesen megnőtt a nyomda ráfizetése. Az eredetileg kialkudott ár nem fedezte

már a papírköltséget sem. A tönkretett vállalatot nevetségesen olcsón kaparintja meg Miklós Andor, akit 1917 decemberében az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. elnökévé választanak. A kiadóvállalattal és a nyomdával együtt Az Est Lapkiadó birtokába kerül a hatalmas háztömb, a Riegler József Ede Papírnemű Gyár, a Magyar Könyvterjesztő Rt., az Újságüzem Rt., a Modiano Szivarkapapír Gyár és több más kisebb vállalat és ingatlan.

A háborús infláció játszotta Miklós Andor kezére az Athenaeumot és a hatalmas vagyont, a forradalmaknak és az ellenforradalomnak köszönhette a lapkonszernt.

A Magyarország a Függetlenségi Párt baloldali töredékének volt a lapja, Károlyi Mihály szócsöve. Amikor a polgári forradalom válságba került, és az újságot a belső viszályok következtében a felbomlás fenyegette, Miklós Andor kihasználta a zűrzavart, és 1919 februárjában fillérekért vásárolta meg a délután (legkésőbb 5 órakor) megjelenő politikai napilapot.

A haldokló Pesti Naplót 1917-ben vásárolta meg Hatvany Lajos. Hangsúlyozottan baloldali, polgári radikális szellemben szerkesztette. A forradalmak után Hatvany emigrációba kényszerült, és a gazdátlanul maradt tekintélyes reggeli napilapot a szerkesztők – Bécsben élő főszerkesztőjének hozzájárulásával – beolvasztják Az Est Lapkiadó Részvénytársaságba. Ehhez a sajtóorgánumhoz Miklós Andor ingyen jutott hozzá. A Pesti Napló fennmaradásának ez volt az egyetlen esélye.

Tömören vázoltuk a fentiekben Az Est „birodalom" kialakulását. A tények fölöslegessé tesznek minden kommentárt. Miklós Andor – mint több kritikusa színesen ecsetelte – gátlástalan, kíméletlen, nagyra törő, céltudatos szerencselovag volt. A magyar „Aranypolgár". Kapitalista vállalkozó. Pontosan olyan, amilyennek a tőkést ábrázolják, s amilyennek lennie kell, ha az öldöklő versenyben a felszínen akar maradni. Tehát egy típus megtestesítője, csak éppen az átlagosnál tehetségesebb és eredményesebb. Ilyen volt a többi újságmágnás is, ilyenek teremtették meg a magyar gyáripart, hozták be évszázados gazdasági elmaradásunk jelentős részét. Ők alakították ki fővárosunk mai képét. A parasztság elnyomorodása, a munkásság elnyomása, kizsákmányolása árán.

Miklós Andor lapkonszernje, Az Est Lapkiadó Rt. virágzása teljében, a harmincas évek elején, hat és félezer embert foglalkoztatott. 354 volt az újságírók, külföldi tudósítók, munkatársak, kiadóhivatali tisztviselők és a három lapot előállító nyomdászok száma, 6100-an voltak a terjesztők!

A felfokozott életritmus elhasználta Miklós Andor szervezetét. Viszonylag fiatalon, 53 éves korában halt meg szívroham következtében, 1933 decemberében. Látványos temetésen búcsúztatták. A gyászszertartást az időközben katolizált kiadó- és laptulajdonos felett a Mátyás-templomban Nemes Antal címzetes püspök celebrálta. Gyászolta a hivatalos Magyarország és sok százezer olvasó. Részvéttáviratot küldött Gömbös Gyula miniszterelnökkel az élen az egész uralkodó elit: József főherceg, Bethlen István, Imrédy Béla, Hóman Bálint, miniszterek, főurak, iparbárók, bankárok. Ami azonban talán még figyelemreméltóbb, úgyszólván mindenki, akinek a magyar szellemi életben rangja volt, Móricztól, Babitstól Herczeg Ferencig és Makkai Sándor püspökig.

A nekrológok, visszaemlékezések, méltatások özönéből hármat vélek kiemelendőnek. Babits Mihály így írt: *„A mai újságírásban ő adott legméltóbb helyet az irodalomnak, s számos nagy író tisztelte benne legigényesebb értőjét és személyes pártfogóját."*[4] Íme néhány gondolat Móricz Zsigmond méltatásából: *„Soha nem hazudott. Soha nem hallottam tőle, hogy mást kell írni, mint ami igazság. Csak az adagolásra vigyázott. Szerkesztő volt: a legnagyobb szerkesztő zseni, akit valaha is ismernem adatott. Nem közlő író volt: irányító. Nem vonult meg a napok eseményének fedezetébe: vállalt* [...] *Volt egy korszak, mikor Mikes Lajost megbízta, vegye kezébe a magyar írók sorsát. Ez egy fantasztikus hőskor volt, amiről regék szólanak még* [...] *Jókor jött Miklós Andor a magyar nép számára, és fel nem fogják tudni mérni azt a mély rigolozást, amit az ő lapjai végeztek az új magyar élet számára."*[5] Kárpáti Aurél, a neves színikritikus és író, aki több mint két évtizedig dolgozott Miklós Andor irányítása alatt, pedig ezt írta: *„Miklós Andor nemcsak élvezte, szerette és támogatta, hanem őszintén tisztelte is az irodalomban mindazt, ami benne friss és eredeti érték. Valamikor, ifjúkorában maga is írt egy kötet verset. Költőjük nem mint lírikus írta be nevét a magyar kultúra újkori történetébe. Az irodalomnak mindvégig szerelmese maradt. Csakhogy így még meglepőbb a dolog. Elkracholt írók, ha később más téren érvényesülve hatalomra és tekintélyre tesznek szert, rendszerint lenézik, ha ugyan meg nem gyűlölik az irodalmat. Mintegy bosszút állva vesznek maguknak elégtételt a szenvedett kudarcért. Miklós Andor nem ezek közé tartozott. Ellenkezőleg, ő volt az a ritka kivétel, aki híven megőrizte rajongását és elismerését minden valódi érték és nagyság iránt."*[6]

4 Az Est. 1933. december 7. 3. p.
5 Móricz Zsigmond: Miklós Andor. Pesti Napló, 1933. december 3. 7. p.
6 Kárpáti Aurél: Miklós Andor. 1880–1933. Nyugat, 1933. december 16. 24. p.

Tudjuk, az ilyen jellegű alkalmi megemlékezések hajlamosak a túlzásokra, az általánosító dicsőítésre. A nekrológok tömkelegéből ezért szándékosan válogattunk ki néhány sort a szellemi élet igen tekintélyes, köztiszteletnek örvendő személyiségeitől, akik konkrét formában ecsetelik Miklós Andor erényeit, értékeit: kiváló szerkesztői rátermettségét, felkészültségét, a kultúra, az irodalom iránti őszinte, mélységes tiszteletét. Ezek az autentikusan ható megállapítások ellentmondanak a róla később kialakított és az irodalmi köztudatban máig kísértő képnek. Nem szabad megfeledkezni arról, sem, hogy e sorok abban az esztendőben íródtak, amikor Hitler hatalomra jutott, s Magyarországon is megindult Gömbös uralma alatt a fasizálódási folyamat. Az EST-lapokra fenyegető árnyék borult, és magyar író részéről tettnek számított kiállani Miklós Andor és liberális lapjai mellett.

Miklós Andor teljes vagyonát özvegyére, Gombaszögi Fridára, az ismert színésznőre hagyta. A végrendelet végrehajtásával három legközelebbi munkatársát bízta meg: Salusinszky Imrét, aki átvette a konszern szellemi irányítását, Vadnai Bélát, a kiadóhivatal vezetőjét és dr. Salusinszky Gyulát, a vállalat jogtanácsosát.

A főszerkesztő-tulajdonos halála után Az EST-lapok hanyatlásnak indul. Kétségtelen, hogy halálával Miklós Andor a konszern élén pótolhatatlan űrt hagyott maga után. Lapjainak sorsát mégsem ez a veszteség határozta meg, hanem a történelem alakulása. A rohamosan jobbra tolódó országban egyre inkább történelmi anakronizmusnak tűnt ez a liberális sajtóhatalom. Az egymást követő kormányok fokozatosan korlátozták, sújtották, sorvasztották, majd 1939 októberében adminisztratív úton feloszlatták. A PESTI NAPLÓ megszűnt, AZ EST a kormány tulajdonába került, s nevét átkeresztelték PESTre. Rövidesen elszürkült, eljelentéktelenedett. A MAGYARORSZÁG a kormánypárton belül a kettős politikát kezdeményező Teleki Pál, majd a Kállay Miklós miniszterelnök körül csoportosuló konzervatív erők félhivatalos szócsöve lett.

Sajtótörténetileg négy szakaszra osztható AZ EST, illetve AZ EST-lapok története. Az első a bulvárlap megalakításától, 1910. április 15-től 1919. március 26-ig tart, amikor a fejlécről lekerül Miklós Andor neve, majd május 13-án a Tanácsköztársaság kormányzótanácsa a lap megjelenését beszüntette. A tizedik évfolyamig terjedő első periódusra esik AZ EST hírnevének megalapozása és fénykora. Az ellenforradalom felülkerekedésével, közel féléves szünet után, 1919. szeptember 28-án jelenik meg újra a lap Miklós Andor irányítása alatt, összesen négy oldalon, a fejlécen a román cenzori hivatal ügyeletes tisztviselőjének nevével és fehér foltokkal a kihúzott cikkek helyén. Egy év múlva, 1920. szeptember 1-jén reggel jelenti be a PESTI NAPLÓ a lapkonszern megalakulását. A három újság a fehérterror esztendeiben a nyílt, brutális terror és merényletek légkörében, a cenzúra, a részre hajló papírgazdálkodás, a vasúti szállítás bojkottja, a kolportázsjog többszöri megvonásának nehézségeivel küzdve létéért harcol, súlyos kompromisszumok árán igyekszik átmenteni magát kedvezőbb időkre. Sikerrel. AZ EST újramegjelenése első pillanatától harcolt a rend helyreállításáért, az anarchia, az atrocitások, a különítmények gaztettei, a törvényszegés ellen. Mindezekért a Friedrich-kormányt tette felelőssé, és a stabilizáció egyetlen reális biztosítékát az antant hatalmak által favorizált Horthy Miklós tengernagyban és a Nemzeti Hadseregben látta. Ebből a meggondolásból szegődött Horthy hazai és külföldi propagandistáinak táborához. Tudatosan elhallgatta vagy meghamisította a „fővezér" személyes felelősségét a bűncselekményekért. A „kisebbik rossz" örökös önfelmentő elvét követve támogatta Horthy kormányzóvá választását, és elkente „a választás" gyalázatos körülményeit. Előbb egy liberális-kisgazda koalíciós kormányzás reményében ringatta magát, majd amikor nyilvánvaló lett ennek megvalósíthatatlansága, 1920 nyarától egyre következetesebben meghirdette „egy komoly, tekintélyes személyiség" vezetése alatt ténykedő „nemzeti egységkormány" létrehozásának időszerűségét. Hamarosan nyíltan is előállt a farbával: jelöltje – az egész magyar liberális burzsoázia nevében – Bethlen István volt.

A bethleni konszolidáció éveire esik AZ EST-lapok újabb felvirágzásának kora. Mint valamennyi legális polgári sajtótermék, tudomásul veszik az ellenforradalmi rendszer hatalmának realitásait, tiszteletben tartják törvényeit, rendeleteit, előírásait, de az adott körülmények között betöltik a baloldali, mérsékelten ellenzéki liberális sajtó szerepét. Gömbös Gyula kormányra jutásával (1932), majd Hitler hatalmával (1933) megkezdődik AZ EST-lapok feltartóztathatatlan hanyatlása. Az előretörő német fasizmussal szemben egyre kilátástalanabbak az utóvédharcok. Nem használ ezúttal az addig bevált alkalmazkodóképesség, a politikai opportunizmus sem. A polgári liberalizmusnak Európa-szerte befellegzett. 1939-ben, közvetlenül a második világháború kirobbanása után, a lapkonszernt a jobboldali sajtó ujjongása közepette, erőszakkal felszámolják. AZ EST-lapok egykori munkatársai közül többen az emigrációban keresik a menekülés útját, sokan kerülnek börtönbe, lágerekbe, büntetőszázadokba, s még többen pusztulnak el a fasizmus áldozataiként.

A lapkonszern életének legválságosabb korszaka az 1920–1922 közötti periódus. Ez egyben a legellentmondásosabb is. Az ellenforradalmi

kurzus nyíltan, agresszívan és programatikusan antiliberális volt. Az Est-lapok mégis – miközben felvették a harcot a polgári szabadságjogok védelmében – tevékenyen közreműködtek a Horthy-rendszer konszolidációjában. Az Est-konszern lapjait elsősorban a városi polgárság, kispolgárság, értelmiségiek, tisztviselők olvasták. Sok volt közöttük az asszimilálódott zsidó. Ezek a rétegek elutasítottak mindenfajta radikalizmust, a baloldalit és a jobboldalit egyaránt. Eszmeileg a polgári liberalizmus talaján állottak, gazdaságilag a szabadverseny elveit vallották, politikailag a törvényes rend helyreállítását kívánták, ezen belül a polgári szabadságjogok megvédését. A konszolidáció előrehaladtával párhuzamosan mind erőteljesebben követeltek részt a politikai hatalomból, hogy megfelelően biztosítsák gazdasági érdekeik érvényesülését. Határozottan és egyértelműen a polgári társadalom, a tőkés rend gazdasági hívei voltak. Ezzel magyarázható az az alapvető politikai paradoxon, amelyből számos további ellentmondás eredt. Bár eszmeileg a baloldali polgári liberalizmus közelebb állónak látszott a demokratikus hagyományokból kinőtt baloldali forradalmi mozgalmakhoz, mint a nyíltan antidemokratikus szélsőjobboldali áramlatokhoz, a liberális burzsoázia mégis kevésbé volt érzékeny az ellenforradalom és a fasizmus brutális erőszakjára, mint a marxista pártok törekvéseire. A szélsőjobboldal ugyanis nem fenyegette alapjaiban és létében a polgári, tőkés rendszert, sőt annak végső oltalmaként hatott. Ennek tulajdonítható, hogy az európai polgári értelmiség sok kiváló személyisége, mint George Bernard Shaw, Lloyd George, Giorgio Amendola, Benedetto Croce, sőt maga Thomas Mann is csak későn ismerték fel a fasizmusban rejlő pusztító fenyegetést, s kezdetben közönnyel, helyenként megértéssel fogadták jelentkezését. Tapasztalható ez a jelenség Az Est-lapok hasábjain is, nemcsak az ellenforradalmi rendszer vonatkozásában, hanem az olasz fasizmus irányában is. A magyar liberális polgárság kímélte Mussolinit, nagy toleranciát tanúsított iránta, sőt nem egy esetben kifejezésre juttatta rokonszenvét is. Fordulatot csak Hitler hatalomra jutása hozott, akinek dühödt antiszemitizmusa eleve lehetetlenné tette a kompromisszumnak bármilyen változatát.

Az ellentmondás kirívó és visszataszító módon jelentkezett Az Est-lapok hasábjain. Leleplezte és kipellengérezte a különítményesek rémtetteit, de megvédelmezte Horthyt és a Nemzeti Hadsereget (amelynek tisztjei közül kerültek ki a terroristák) a külföld, főleg a „bolsevista propaganda" rágalmaitól. 1920. március 13-án Az Est azt írja Ostenburg Gyula századosról, kinek különítménye gyilkolta meg Somogyi Bélát és

Bacsó Bélát, hogy *„derék magyar tiszt"*, és hozzáteszi, *„a képviselő urak nyugodjanak meg, mert a dunaparti palotában csak addig ülhetnek össze nyugodt tanácskozásra, amíg ezek a politikán felül- és kívülálló Ostenburgok a helyükön vannak"*. A liberális Az Est tehát Ostenburg oltalmába helyezte a magyar parlamentet.

Az Est-lapok az „okos konzervativizmus" és az „ésszerű liberalizmus" egybehangolásának szükségességét prédikálják. A gyakorlatban ez úgy fest, hogy miközben tiltakoznak a cenzúra ellen, kiállnak a sajtószabadságért, lelkesen helyeslik a kormány minden lépését, amely a „vörös métely" ellen irányul. Szégyenteljesen megtagadnak mindenfajta közösséget nemcsak a Tanácsköztársasággal, hanem az 1918-as polgári forradalommal is. Uszító hangú beszámolókat közölnek a „láncravert terroristákról", a rövidéletű kommün bíróság elé állított volt tisztségviselőiről. Jellemző a földreform kérdésében elfoglalt álláspontjuk módosulása. Kezdetben lelkesen támogatják Nagyatádi Szabó Istvánék mérsékelt reformprogramját, mivel ezek a kisgazdák *„a legerélyesebben állnak minden forradalmi erőszakos gondolattal szemben"*.[7] Miután azonban a kormánykoalíción belül felülkerekednek a „rend-párti" konzervatív agráriusok, a nagybirtokosok, ugyanez a Magyarország már így ír: *„Nehéz ott igazságot tenni, ahol mind a két vitázónak igaza van, és éppen ezért egyiknek sincs teljesen igaza."*[8] E salamoni bölcsesség kiegészítése azonban már egyértelműen a nagybirtokosoknak a nagybirtokot annak a kisbirtoknál produktívabb termelési módja címén védelmező érvelését visszhangozza: „[...] *aki számba veszi a megtépázott ország lerongyolt pénzügyi helyzetének mértékét* [...] *aggodalmai vannak a termelési lehetőségek, az agrokultúra, a magasabbrendű produkálás szempontjából"*.[9]

A külpolitikai irányvonal egybeesett az ellenforradalmi rendszerével. Az irreális, szélsőséges, irredenta hangulatkeltést összehangolták a reálpolitikai végkövetkeztetéssel: *„a békeszerződést, akármilyen legyen is az, alá kell írni, mert* – a Magyarország 1920. január 18-i cikkének érvelése szerint – *így ez a béke úgyis tarthatatlan – szövetségesünk az idő* [...]" A nemzetközi jog és méltányosság nevében tiltakozik Trianon ellen, de egyértelműen az intervenciós kalandorok oldalára áll a szovjethatalommal szemben.

7 Magyarország, 1919. november 2. 2. p.
8 Magyarország, 1920. július 20. 1. p.
9 Ugyanott.

A legkirívóbb és legundorítóbb Az EST-lapoknak a korabeli antiszemitizmussal kapcsolatos magatartása. Miközben jogosan és helyesen harcol a pogromok, az antiszemita hecckampányok, mindenfajta vallási diszkrimináció ellen, megbélyegzi az egyetemi „numerus clausus"-t, amely elsősorban a zsidó polgári értelmiség gyermekeit sújtja, polgári liberális elkötelezettségével összeegyeztethetőnek tartja az újabban bevándorolt, még nem polgárosodott, nem asszimilált „galíciaiak" elleni gyalázatos hajszát, a razziákat, kiutasításokat, a „vérszívók" és „spekulánsok" üldözését. *„Viszik már a galíciaiakat"*– olvashatjuk, majd e cím alatt precíz beszámolót kapunk arról, hogy a Józsefvárosi pályaudvaron huszonkét vagon telt meg velük, egy-egy vagonba harminc ember jutott. S ez a tudósítás nem 1944 nyarán jelent meg a nyilas ÖSSZETARTÁSban, hanem 1919. december 20-án Az ESTben. A lap egyébként azt bizonygatja, hogy a spekuláció, „a kereskedelem kicsapongásai" nem a magyar kereskedők bűne, hanem *„a fürge, szapora fajtáé"*. Nem következetes tehát a liberális polgár magatartása az antiszemitizmus kérdésében sem (még a zsidó polgáré sem). Szembefordulásának korlátait itt is – a gyakran igen rövidlátóan értelmezett – osztályérdek határozza meg.

Az EST-konszern a húszas évek elején szerkesztésileg, technológiailag és a terjesztés szempontjából a legkorszerűbb magyar lapokat adta ki. Ezáltal helyreállította befolyását, biztosította a magas példányszámot és a kiterjedt olvasótábort. Kiépítette saját kül- és belföldi sajtószolgálatát. Irodát nyitott New Yorkban, Londonban, Párizsban, Berlinben, Bécsben, Prágában, Zágrábban, Belgrádban, Triesztben, Bukarestben, Konstantinápolyban és Athénban. Munkatársai rendszeresen járták a világot, gyors és érdekes tudósításokat küldtek. Eredeti riportjait, interjúit, szenzációs tudósításait gyakran átvette a világsajtó. Tekintélyére jellemző, hogy amikor 1922. július 22-én Eckhardt Tibor, akkor fajvédő képviselő, határozati javaslatot nyújtott be a nemzetgyűlésben, hogy a kormány tiltsa be Az EST, a PESTI NAPLÓ, a VILÁG és a MAGYARORSZÁG című lapokat, a polgári világ sajtója és közvéleménye felhördüléssel fogadta a hírt. Az egyik legjelentősebb német újság, a BERLINER TAGBLATT tiltakozását így idézte Az EST július 28-i száma: *„Ha a magyar parlamentben* [...] *valóban elfogadják a nagy liberális újságok megszüntetésére vonatkozó indítványt, amelyek közül különösen Az EST világhírű lap, és a MAGYARORSZÁG, valamint a PESTI NAPLÓ is nagy tekintélyre tett szert a magyar határokon is túl, s ha ennek folytán az oly sokáig béklyóba vert magyar közvéleményt újra ilyen súlyos csapás érné, akkor az egész európai közvélemény kénytelen volna a legélesebben helyteleníteni a liberális sajtóval elkövetett erőszakoskodást."*

Az EST-konszern lapjai egységes irányítás alatt, hagyományaikat őrizve alakították ki arculatukat. A vezető hírlap Az EST maradt. Mint bulvárlap az informatív anyagra fektette a hangsúlyt. Kitűnt hírrovata, tudósításai, riportázsa, közgazdasági hírszolgálata és sportrovata. Az első napilap volt, amely rendszeresen egy teljes oldalt szánt a sportnak, elsősorban a labdarúgásnak. Kulturális vonatkozásban is a jólértesültség s a pletyka dominált. Publicisztikája súlytalan volt. Fő iránya: a kisemberek érdekeinek védelme, a polgári szabadságjogok hirdetése, a pártoktól való függetlenség hangoztatása, a kormány mértéktartó bírálata, a leleplezett botrányok, panamák, visszaélések adta szenzáció lehetőségeinek kiaknázása. Irodalomban a könnyed, szórakoztató lektűrt művelte. Kedvelt a kis műfaj: a hírfejt, krokit, tárcát és az irodalmi riportázst.

A PESTI NAPLÓ megőrizte patinás tekintélyét, komoly, szolid stílusát. Szerkesztésében arra törekedett, hogy a nagy nyugati polgári lapok (NEUE ZÜRCHER ZEITUNG, TEMPS, THE TIMES) példáját kövesse. Kifejezetten a művelt olvasókhoz, a felső tízezerhez és az értelmiséghez szólt. Fennállása alatt a legszínvonalasabb magyar napilap maradt. Erőssége a publicisztika (egy átlagos számban 3-4 cikk) és az irodalom volt. Vasárnapi számai, az irodalmi mellékletekkel együtt, elérték a 100 oldalt.

A legnehezebben a MAGYARORSZÁG boldogult. Késői megjelenése folytán (délután 5 óra) terjesztése lényegében a fővárosra korlátozódott. A munkából hazatérő tisztviselők, alkalmazottak esti olvasmánya volt. Vonzereje főleg hírszolgálatában rejlett, hiszen a nap eseményeinek közlésével – különösen külpolitikai téren – megelőzte a másnap reggeli sajtót. Színes, érdekes – a PESTI NAPLÓnál merészebb – publicisztika, irodalmi riportázs, irodalom növelte olvasmányosságát. A MAGYARORSZÁG talált rá legkevésbé a konszern lapjai közül saját profiljára. Ez magyarázza többszöri kísérleteit, politikai kalandjait. Testvérlapjainál nyitottabb volt a társadalmi reform gondolata iránt, de politikai bizonytalansága, ingatagsága folytán többször keveredett kétes, kompromittáló, átgondolatlan bonyodalmakba (Új Szellemi Front, Kiválóak iskolája stb.).

A végső mérleget megvonva elmondhatjuk, hogy Az EST-lapok kultúrtörténeti és politikai jelentősége megköveteli alapos tanulmányozásukat. Elévülhetetlen érdemeket szereztek a két háború közötti színvonalas magyar irodalom kibontakoztatásában. E misszió vállalását többfajta meg-

gondolás vezérelte. Bizonyos, hogy nagy szerepet játszottak terjesztési meggondolások. Az EST-lapok vonzerejét növelte az eredeti irodalmi közlés. Ez azonban nem csökkenti Miklós Andor érdemét, különösen kezdeményező szerepét. Előtte a magyar napisajtóban soha nem jutottak ekkora szerephez az írók, nem kapott ennyi helyet az irodalom. Sőt, nemzetközi viszonylatban sem tapasztalhatunk hasonlót, hiszen a világlapok mellékletei, különkiadásai, ünnepi pótlásai is sokkal inkább voltak színes magazin jellegűek, mint irodalmiak. Az EST-lapok bevált üzleti-irodalmi vállalkozása tehát egyedülállónak minősíthető.

A kezdeményezés olyan időpontra esik, amely általában nem kedvezett a művészet és az irodalom fejlődésének. A fehérterror, a boszorkányüldözés, az ellenforradalmi hisztéria, a cenzúra, a nyomorúság, a papírhiány – mind gátló körülmény volt. A múzsák nyelve azonban – mint annyiszor nemzeti történelmünkben – ezúttal is alkalmasabb volt a szabad gondolat kifejtésére, mint a politikai polémia. A kultúra óvta és mentette át a nemzeti értékeket. A művészi, írói rang bizonyos védettséget biztosított. Károlyi Mihályt, Jászi Oszkárt, Kunfi Zsigmondot, Kun Bélát gyalázták, rágalmazták és hazaárulónak bélyegezték, de az írókat, művészeket integrálni igyekezett a szellemiekben „pehelysúlyú" kurzus. Ehhez pedig teret kellett nyújtani működésüknek.

Végül az irodalom felkarolása beleillett a kormányzat kultúrfölénykoncepciójába: *„A magyar könyv, a magyar regény, a magyar vers, a magyar kép, a magyar muzsika, a magyar tudomány: ez az a kulturális integritás, amelyet szerződésekkel nem lehet darabokra szabdalni, nem lehet ide vagy oda ragasztani... Tartsuk meg, ha kell, vívjuk ki a magyar kultúra egységét, hogy áttörjön minden erőszakos határon, letiporjon minden mondva csinált akadályt"* – írta a MAGYARORSZÁG vezércikkében 1920. október 20-án, megelőzve gróf Klebelsberg Kunót, aki nemzeti kultúránk fölényében látta a leghatékonyabb eszközt Trianon hatálytalanítására. Az elképzelés megalapozatlan volt, naiv és illuzórikus, de megintcsak kedvezett a kultúra és az irodalom felkarolásának.

Miklós Andort az általa vállalt mecénási szerepre bizonyos mértékig predesztinálta sajátos helyzete. Egyszerre volt tulajdonosa a legnagyobb magyar lapkonszernnek, a legnagyobb nyomdának, egy papírgyárnak és a legtekintélyesebb könyvkiadónak. Az EST-lapok népszerűsége már 1920-tól gyorsan nőtt, példányszámuk rohamosan emelkedett. A laptulajdonos anyagi helyzete is megerősödött. Így vált lehetővé, hogy a magyar írók legkiválóbbjait megszerezze lapjainak. Elsőnek, 1920. december 20-án Móricz Zsigmond lett Az EST-lapok főmunkatársa, s ezzel egyidejűleg életmű-szerződést írt alá az Athenaeum Kiadóval. Az EST-lapok és az Athenaeum ezzel megnyerte az egyik legnagyobb magyar írót, aki a NYUGATban és ebben a három lapban helyezte el minden írását. Móricz 1920 decemberében Miklós Andorhoz írott levelében így értékelte az eseményt: *„Nekem, aki írói hivatásomnak azt tekintem, hogy az egész magyarság számára érleljem ki a bennem élő és égő magyar igét, így meg volna a reményem arra, hogy írásaim eljutnak az írni-olvasni tudó magyarok legszélesebb rétegéig. Pedig az én jövőbeli munkásságom, ha erőim bírják, a jövendőben éppen a nép számára kell hogy teremtsen és hozzon valamit a nemzetnevelés, a magyar kultúra építése körül: Összes eddigi munkámat már eddig szinte csak előkészületnek tekinthettem e nagy írói cél felé, hogy a magyar népnek elvigyem az írás kenyerét és sóját."* 1920-tól 1924 végéig Móricz Zsigmondnak 92 írása jelent meg Az EST-lapokban, köztük folytatásokban regényei, a *Tündérkert* (1922), a *Házasságtörés* (1922), a *Kivilágos kivirradtig* (1924). Petőfi Sándor után róla szól a legtöbb cikk és tudósítás, öt esztendő alatt 112.

Pesti Ernő kutatómunkájának[10] köszönhetjük az alábbi táblázatot, amely ötesztendős időtartamban tanúskodik Az EST-lapok és a neves magyar írók kötelékéről.

Írók	1920	1921	1922	1923	1924	Összesen
Babits Mihály	1	6	6	14	14	41
Földi Mihály	–	25	47	63	23	158
Heltai Jenő	11	10	13	5	6	45
Illés Endre	–	–	–	1	19	20
Juhász Gyula	–	1	3	22	22	48
Karinthy Frigyes	–	1	1	22	63	87
Kárpáti Aurél	–	46	75	88	65	274
Kosztolányi Dezső	1	2	1	8	6	18
Krúdy Gyula	61	63	54	166	180	524
Laczkó Géza	–	3	3	12	35	63
Móricz Zsigmond	–	4	17	28	43	92
Szabó Lőrinc	–	–	15	41	50	106
Tóth Árpád	–	–	10	30	14	54
Zilahy Lajos	9	51	27	23	6	116

10 Pesti Ernő: Az Est-konszern megalakulása és története. Kézirat. 1981. [Azóta sem látott nyomdafestéket.]

A korszak irodalmi, sőt politikai arculatát is tükrözi, hogy kikről jelent meg ezen idő alatt kritika és tudósítás a három lapban:

Petőfi Sándor	255
Móricz Zsigmond	112
Jókai Mór	89
Molnár Ferenc	89
Madách Imre	68
Ady Endre	66
William Shakespeare	64
Rákosi Jenő	56
Anatole France	46
George Bernard Shaw	41

A szépirodalom 1922-től egyre nagyobb helyet kapott a három lapban. A papírhiány ekkorra már csökkent, a lap anyagi és erkölcsi helyzete megerősödött, és 1923 elején Miklós Andor teljhatalommal ruházta fel a kiváló irodalmi rovatszerkesztőt, Mikes Lajost.

Mikes Lajos írása 1923. május 6-án egyszerre jelentette be a PESTI NAPLÓ, AZ EST és a MAGYARORSZÁG hasábjain a „békeidők tárcarovatának" felújítását: *„Az Est-lapok segítségére siet a nehéz helyzetben levő magyar irodalomnak, és újra megnyitja állandó tárcarovatát, a modern költészet és elbeszélőirodalom reprezentánsainak bevonásával, a fiatalabb írógeneráció minden igazi tehetsége előtt. A magyar lapokból kiszorult az irodalom. A politikai cikkek teljesen lefoglalták a lapokat, amelyek korlátozott terjedelműek* [...] *A legkiválóbb magyar írók hatalmas seregét nyerte meg munkatársainak Az EST-lapok, de a fémjelzett nevek mellett gondunk lesz friss, most jelentkező talentumok számára is, akiknek ez az egyetlen lehetőségük."* A tárgyalt időszakban Babits Mihály, Barabás Lóránd, Földi Mihály, Heltai Jenő, Juhász Gyula, Karinthy Frigyes, Kárpáti Aurél, Kodolányi János, Krúdy Gyula, Molnár Ferenc, Móricz Zsigmond, Nagy Endre, Nagy Lajos, Schöpflin Aladár, Somlyó Zoltán, Szabó Lőrinc, Szomaházy István, Szomory Dezső, Tersánszky Józsi Jenő, Tóth Árpád és Zilahy Lajos a legtöbbet foglalkoztatott író. Négy költeményével azonban jelentkezett már József Attila is.

A fenti névsorok és a régi újságok tanulmányozása azt mutatja, hogy Az EST-lapok irodalompolitikája nagyvonalú volt: a szerzők és a művek kiválasztásában egyaránt. Arra törekedett, hogy összehangolja a popularitást az értékek teremtésének ösztönzésével. Hasábjain helyet adott a

bűnügyi regénytől a könnyed szórakoztatáson át a magas rendű irodalomig sokfajta írásnak.

Vázlatos áttekintésünkben igyekeztünk kiegyensúlyozott, tárgyilagos kritika keretében bemutatni Az EST-lapok történetét, szerepét, s nem tagadjuk, korrigálni is a róluk kialakított egyoldalú ítéletet. Tudományos kutatásunk méltó helyükre emelte azokat az írásokat, elbeszéléseket, verseket, tárcákat, cikkeket, regényeket, amelyek annak idején Az EST-lapok hasábjain jelentek meg, de az e műveknek nyilvánosságot teremtő orgánumokról s főleg azok fenntartójáról elfeledkezett, illetve velük kapcsolatban csak a negatívumokat hánytorgatta fel. Pedig Az EST-lapok, hibáik és vétkeik ellenére, a magyar művelődéstörténet lényeges és el nem hanyagolható, értékes fejezetét alkotják. Bízunk benne, hogy e lapok most megjelenő repertóriuma hozzájárul majd az eddiginél tárgyilagosabb ítéletek kialakításához.

(1982)

IRODALOM

Az Est 1935. április 15. A 25 éves jubileumi szám melléklete.
Lengyel Géza: Magyar újságmágnások. Akadémiai, Bp., 1963.
Dersi Tamás: A rejtélyes doktor. Szépirodalmi, Bp., 1965.
Bánáti Ágnes–Sándor Dénes: A százesztendős Athenaeum. 1868–1968. Akadémiai Bp., 1968.
Pór Edit: Az Est 1919 őszétől 1920 végéig. MUOSZ, Bp., 1969.
Magyar Pál: Az Est-lapok születése és halála. Új Tükör, 1979. november 17.
Kiss István: Az Athenaeum Könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban. Akadémiai, Bp., 1980.
Pesti Ernő: Az Est-konszern megalakulása és története. Kézirat. 1981.

Katolikusok a szellemi ellenállásban

Beszélgetés Katona Jenővel

Az MTA Irodalomtudományi Intézetének egyik kutatócsoportja válogatást készít *A magyar szellemi ellenállás dokumentumai (1938–1945)* címmel. E munka keretében több magnetofon-interjú készült kortársakkal, akik a szellemi élet valamely területén aktív szerepet vállaltak a német- és fasisztaellenes mozgalomban. E beszélgetések egyike (a Cserépfalvi Imrével a könyvkiadásról készített interjú) megjelent az ÚJ ÍRÁS 1979. júliusi számában. Az alábbiakban közzétesszük a Katona Jenővel, a magyar haladó katolicizmus legjelentősebb publicistájával, a szellemi ellenállás bátor és nagy felkészültségű szerkesztő-újságírójával folytatott beszélgetés szövegét. Az interjú eredeti, teljes rögzített nyersanyagát a Petőfi Irodalmi Múzeum hangszalagtára őrzi.[1] A beszélgetés előkészítésében és annak lefolytatásában az Irodalomtudományi Intézet munkatársai közül részt vett Pomogáts Béla, Tverdota György és Vásárhelyi Miklós.

Az interjú elkészítésére röviddel Katona Jenő váratlan halála előtt került sor.[2] A tragikus esemény megakadályozta, hogy eredeti szándékunk szerint a beszélgetést folytatva és kiegészítve a végleges, megszerkesztett szöveget a szerzőnek bemutassuk. Az eszmecsere így sajnos csonka és hiányos maradt. Különösen vonatkozik ez a beszélgetésünk folytatásaként tervezett második fejezetre, amely Katona Jenőnek és folyóiratainak, a KORUNK SZAVÁnak, illetve a JELENKORnak a korabeli irodalomhoz és művészethez fűződő viszonyát elevenítette volna fel. Mégis úgy véljük, hogy az interjú e befejezetlen formájában is értékes és pótolhatatlan hozzájárulás a korszak problémáinak, a szellemi ellenállás kérdéseinek és különösen a haladó katolicizmus politikai arculatának és

1 [PIM Hangtár 766/1. szám alatt. Köszönet Maróti Istvánnak, a hangtár vezetőjének, hogy rendelkezésre bocsátotta az interjú legépelt, nyers szövegét is.]
2 [A felvétel 1978 augusztus elején készült, Katona Jenő 1978. augusztus 15-én hunyt el.]

szerepének megértéséhez. Ezért ítéltük hasznosnak a kényszerűen megszakadt beszélgetés szövegének közzétételét. Arra törekedtünk, hogy a hangszalagra rögzített interjúnak valamennyi, tartalmilag lényeges részletét reprodukáljuk. Csak olyan stiláris módosításokat eszközöltünk, oly ismétlődéseket vagy utalásokat hagytunk el, melyekkel – legjobb meggyőződésünk szerint – egyetértett volna a szerző is, amint azt egyébként egyes kitételekre vonatkozóan már a beszélgetés során kifejezetten jelezte is. A hiányokat utólag úgy igyekszünk pótolni, hogy áttekintve a KORUNK SZAVA (1931–1938) és a JELENKOR (1939–1944) évfolyamait, e folyóiratok általános irányzatának jellemzésével és vázlatos ismertetésével teszünk kísérletet az elmondottak kiegészítésére.

Katona Jenő emberi és politikai magatartását – mint az alábbiakból kitűnik – az jellemezte, hogy ellentétben számos kortársával, rendkívül tartózkodóan, kritikusan és szerényen, sokszor szinte kissé lebecsülve annak jelentőségét ítélte meg saját, valamint a nevével fémjelzett irányzat és folyóiratok szerepét. Magyarázható talán ez a beállítottság egy harcos és áldozatos élet sok kudarcával és csalódásával is. Gyötrelmesen nehéz, olykor kilátástalannak tűnő feladatra vállalkozott. Mint hívő katolikus a progressziót hirdette egy hatalmas konzervatív organizációban, a magyar katolikus egyház keretein belül. Törekvéseiben nem számíthatott sem az egyházi felettes hatóság, sem a papság jelentős részének támogatására, de még a hívők tömegeinek megértésére sem. Eszméi, a demokratikus fejlődés perspektívájában megvalósuló nemzeti függetlenség gondolata, számos katolikus többségű európai országban (így például Olaszországban, Franciaországban, Belgiumban) különösen a második világháború éveiben nagy tábort alkottak a hierarchia és a hívők körében. Magyarországon azonban, akárcsak a legtöbb közép- és kelet-európai országban a sajátos történelmi, társadalmi és gazdasági fejlődés folytán a katolikus egyházak sorsa összefonódott a reakciós, ellenforradalmi rendszerekkel. A haladó katolicizmusnak ilyen történelmi-politikai légkörben nem lehetett esélye arra, hogy tömegbázisra tegyen szert. Még kisebbségnek sem minősíthetjük táborát, legföljebb töredéknek. A társadalmi jelenségek horderejét azonban nem csupán a számszerűségek határozzák meg. A magyar szellemi ellenállás keretein belül, annak tényleges erejét reálisan felmérve, nem elhanyagolható tényező, hogy a fasizmus előretörése idején és a második világháború esztendeiben volt Magyarországon egy 4–5 ezer példányban megjelenő (akkor ez jelentős példányszámnak számított) katolikus folyóirat, amely következetesen harcolt a „korszellem" ellen. Említésre méltó, mivel a

lap befolyásáról tanúskodik, hogy a JELENKOR szerkesztője és némely munkatársai 1939 és 1944 között rendszeresen tartottak előadásokat katolikus egyletekben és egyetemi körökben. Végül különös figyelmet érdemel a lap munkatársainak névsora. Katona Jenő mellett a legjelentősebb publicista-újságíró munkatársak sorában találjuk Szekfű Gyulát, Szabó Zoltánt, Kunszery Gyulát, Lendvai Istvánt, Almásy Józsefet, Boldizsár Ivánt, Wesselényi Miklóst, Gogolák Lajost, Horváth Sándort, Ferdinándy Mihályt, Ortutay Gyulát, Nagy Tibort, Simándy Pált.

A JELENKOR gyakran közölte Babits Mihály verseit. Ezenkívül az írók, irodalmárok, műkritikusok, műfordítók, tudósok között találkozunk Illyés Gyula, Keresztury Dezső, Cs. Szabó László, Márai Sándor, Áprily Lajos, Passuth László, Gyergyai Albert, Bernáth Aurél, Oltványi Imre, Révay József, Füsi József, Halász Gábor, Szávai Nándor, Végh György, Horváth Béla, Reményik Sándor, Kállai Ernő, Kelemen János, Birkás Endre, Lengyel Balázs és Ervin Gábor nevével. A munkatársi gárda névsora jelzi a lap színvonalát is. A hazai írók műveit egészítették ki külföldi, elsősorban francia katolikus alkotók írásai. François Mauriac cikkeit rendszeresen közölték, többször írt műkritikát François Gachot és időnként olvashattuk Paul Claudel verseit is.

A KORUNK SZAVA Katona Jenő szerkesztői évei alatt (1935–1938), a JELENKOR pedig indulásától megszüntetéséig elsősorban politikai-társadalmi orgánum volt. Arculatát a publicisztika határozta meg. A vezércikkek zömét maga Katona Jenő írta. Ezeket egészítették ki a belső cikkek, az aktuális politikai glosszák, a történelmi és művelődéstörténeti írások. Valamennyinek közös jellemzője, hogy a katolikus hit tételes tanításainak és a keresztény humanizmusnak alapjáról fordultak szembe a fasizmussal, az „új barbársággal", pogánysággal, faji mítoszokkal. Egyszóval a náci fasizmusnak mindazokkal a tanításaival, amelyek sértették a keresztény világnézetet.

Egyik legelevenebb rovata volt a lapnak a *Zord idők*, amely polemikus élű, szatirikus hangvételű és a szélsőjobboldali nézetekkel vitázó glosszákat jelentett meg, pellengérre állítva a hazai fasizmus ostobaságait és galádságait. Más irányzatokkal, így a hivatalos kormánypolitikával, Katona Jenő lehetőleg kerülte a vitát. Ugyanakkor nem kezdeményezett párbeszédet egyéb ellenzéki, baloldali áramlatokkal sem. Érdekesen tükrözik a KORUNK SZAVA és a JELENKOR egyes számai a haladó katolicizmus viszonyát a hivatalos katolikus egyházhoz. Katona tartózkodik a bírálattól, polémiától. Nem foglalkozik nyilvánosan a hierarchia vagy az egyház hivatalos, kifogásolható megnyilvánulásaival,

vagy éppen a nyílt kiállás elmulasztását sem hánytorgatja fel. Ellenben kiemeli és kommentálja azokat az egyházi kinyilatkoztatásokat, hazaiakat és külföldieket egyaránt, amelyekben valamilyen formában fölfedezhetők a fasiszta eszmékkel való szembefordulásnak akár rejtett jelei, esetleges célzásai, utalásai. Szívesen közli egyházi személyeknek olyan leveleit, nyilatkozatait, melyek egyetértésüket fejezik ki a lap irányvonalával.

A progresszív katolikusok tartózkodását és hangsúlyozott különállását feltehetően az a taktikai meggondolás motiválta, hogy nem akart ürügyet szolgáltatni az amúgy is gyanakodó klérus nyílt elmarasztalására. Hiszen a hivatalos egyház közel egy évtizeden keresztül legföljebb eltűrte a KORUNK SZAVÁt és a JELENKORt, de még ennek a hallgatólagos elnézésnek is az volt az ára, hogy a lap nem érinthetett olyan kérdéseket, amelyek a hierarchia érdekeit sértették. Ezzel magyarázható, hogy az éles és kombattáns antifasiszta polémia árnyékában rendkívül visszafogottnak és elvontnak tűnik a JELENKOR általános társadalombírálata, valamint az is, hogy a haladó katolikusok nem keresik a kapcsolatot más ellenzéki, antifasiszta és németellenes áramlatokkal. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a hivatalos egyházi elítélés esetén Katona Jenő folyóiratai eljátszották volna annak lehetőségét, hogy katolikus rétegekre hassanak, sőt alighanem elhagyta volna helyét a munkatársak egy része is. Az adott körülmények között tehát utólag is csak helyeselhető a KORUNK SZAVA és a JELENKOR céltudatos és megfontolt irányvétele. E tartózkodással magyarázható, hogy a folyóiratokban jó darabig nem részesült kellő bírálatban a katolicizmusnak az a szélsőjobboldali irányzata sem, amely fasiszta velleitásokat árult el, különösen annak korporatív megnyilvánulásai iránt mutatott rokonszenvet és példaképpen emlegette a portugál katolikus hivatásrendi fasiszta rendszert.

Megváltozott a helyzet 1943 nyarán. Elsősorban a háború alakulásának hatására fordulat érlelődött a magyar közvéleményben és a politikai életben. A németek súlyos katonai vereségei után bomlásnak indult a magyar szélsőjobboldal tábora, és fokozódott a németellenes demokratikus erők aktivitása. A hangulatváltozáshoz igazodott a katolikus egyház is. A hivatalos sajtóban és a magas rangú egyházi személyiségek beszédeiben, cikkeiben megerősödött a bírálat a keresztényellenes hitleri eszmékkel és a nemzeti szocializmus gyakorlati politikájával szemben, másrészt azonban az egyház a keresztényi megbocsátás szellemében felmentést hirdetett azok számára, akik az elmúlt esztendőkben eltévelyedtek és a fasizmus szolgálatába léptek.

A JELENKOR élt az új helyzet nyújtotta lehetőségekkel. Továbbra is arra összpontosította figyelmét, hogy a katolikus közvéleményt, főként az értelmiséget befolyásolja, de most már sokkal szókimondóbban fogalmazott, és áthágta az addig önként vállalt tilalmakat. Ellentétben a hivatalos egyházi állásponttal, metsző gúnnyal leplezte le azokat a szerencselovagokat, köpönyegforgatókat, akik a fasizmus győzelmére alapították jövőjüket, most viszont igyekeztek átnyergelni az esélyesebb oldalra. A hirtelen keresztényekké visszavedlett „új pogányok" kipellengérezésében Katona Jenő vezércikkei, glosszái ütötték meg a legélesebb hangot. Nem kímélték már azokat az egyházi személyeket sem, akik korábban különböző katolikus mezbe öltöztetett fasiszta nézeteket hirdettek. Így például Gogolák Lajos 1943. november 1-jei *Keresztény felelősség* című vezércikkében élesen megtámadta a radikális jobboldali katolicizmus egyik legnevesebb exponensét, Varga László jezsuita pátert. Felemlegette imrédysta múltját, köntörfalazás nélkül reakciós politikusnak bélyegezte, aki hivatásrendi propagandájával a kereszténységet a fasiszta eszmeáramlatokhoz igyekezett idomítani. Megtámadta a JELENKOR Hindy Zoltánt, a MABI vezérigazgatóját, aki a Központi Katolikus Körben tartott propaganda-előadást a korszellemről. Sőt megbírálta Mihálovics Zsigmond prelátust, az Actio Catholica országos igazgatóját is, minthogy nem vetett gátat a legnagyobb katolikus társadalmi szervezetben a fasiszta propagandának.

Ha mértéktartóan is, de sor került a hivatalos egyház magatartásának bírálatára is. Almásy József az 1943. október 15-i számban, fél esztendővel a német megszállás előtt az évente rendezett budapesti katolikus nagygyűlésről írva hiányolta „a tiszta és erős állásfoglalást", és kifogásolta, hogy a hierarchia fanyalogva alkalmazkodik az új körülményekhez és nem harcol a fasizmus ellen azzal „hittel és lendülettel", amelyet korábban a liberalizmus és a szociáldemokrácia elleni támadásai alkalmával tanúsított. Rosszallta, hogy a nagygyűlés *„nem mondta meg pontosan, hol a helyünk és nem hallatott egy hatalmas, mindenkit felrázó riadót a csata előtt, hogy mindenki megértse végre milyen támadással kell számolnunk, milyen rohammal szemben kell mindent egy pontra koncentrálva helyt állnunk."* Ha nem is nevezte nevén a hitleri Németországot, mindenki számára világos volt, hogy Almásy erre a veszedelemre céloz, és a fasizmus iránt tanúsított határozatlansága, hanyagsága miatt elégedetlen egyházával.

Később, a folyóirat december 1-jei számában ugyancsak Almásy József élesen visszautasította Nyisztor Zoltánnak, a katolikus sajtó legtekintélyesebb hivatalos orgánumában, a NEMZETI ÚJSÁGban megjelent

cikkét, amely szerint a JELENKOR írásai támadást jelentenek az egész katolikus egyházzal szemben. Almásy hangsúlyozta, hogy a demokratikus szellemű megújhodás az egyház egyetlen alternatívája. Ebben a cikkben hangzik el egyébként a múltra emlékeztető keserű szemrehányás: *„A Jelenkor mindig mostohatestvérnek érezte magát a katolikus sajtótermékek együttesében."*

A KORUNK SZAVA és a JELENKOR sajátos arculatának következménye, hogy a folyóirat elsősorban befelé fordult: a katolikus közvéleményre igyekezett kiterjeszteni befolyását, és védelmezni a katolicizmust a fasiszta fertőzéssel szemben. A demokratikus gondolkodású katolikusokat igyekezett maga köré tömöríteni. Elég egy pillantást vetni a munkatársak névsorára, hogy megállapíthassuk, ezt a katolikus „népfrontpolitikát" nagyvonalúan alkalmazta. Teret adott katolikus papoktól, szerzetesektől, teológusoktól laikus humanistákig, konzervatívoktól baloldali radikálisokig, népiesektől urbánusokig és nyugatosokig mindenkinek, aki a keresztény meggyőződésből fakadó antifasizmus alapjaira helyezkedett. Ebből a befelé tekintésből következett az is, hogy a JELENKOR viszonylag keveset foglalkozott azzal, ami a katolikus világon kívül történt. A legjelentősebb kivétel ez alól az volt, hogy következetesen szorgalmazta a progresszív gondolkodású katolikusok és protestánsok viszonyának szorosabbra fűzését.

Befejezésül – a beszélgetés könnyebb megértése érdekében – vázlatosan ismertetjük a KORUNK SZAVA, illetve a JELENKOR fejlődéstörténetét.

A KORUNK SZAVA első száma 1931 júniusában jelent meg. Felelős szerkesztő és kiadóként gróf Széchenyi György szerepelt. A szerkesztőbizottság tagjai: Aradi Zsolt, Balla Borisz, Katona Jenő, Mihelics Vid. Az első számban Széchenyi György programadó cikkében többek közt így határozta meg lapja feladatát: *„... az egyház beléletében mindig új és új, korszerű törekvések, úgynevezett reformok tudnak érvényesülni, melyek átalakítják, megreformálják a hanyatlásnak, lanyhaságnak induló közfelfogást. Minden egyes rendalapító egy nagy reformátor [...] Minden egyes ilyen reform egy a bázishoz való visszatérés, az alapigazsághoz való újabb elmélyedés természetes következménye."*

Már a második számnál, amely 1931. október 15-ig várat magára, változás következik be az impresszumban, Széchenyi György megmarad funkcióiban, de a szerkesztőbizottság feloszlik, és helyette Aradi Zsolt szerkesztővé lép elő, Mihelics Vid pedig főmunkatárs lesz. Ettől kezdve rendszeresen kéthetenként jelenik meg a lap. Az 1931. karácsonyi (VI.) szám fejléce tünteti fel azt a vezetői csoportot, amely négy

évig a lap irányítója lesz. A felelős szerkesztő és kiadó továbbra is Széchenyi György. A szerkesztők Aradi Zsolt és Balla Borisz. A címlapon feltüntetett főmunkatársak névsora állandóan változik. A lap hasábjain kezdettől tükröződik a szerkesztés kettőssége. A szerzők soraiban találjuk a konzervatív, mérsékelten haladó, reformer és baloldali demokrata írók mellett a jobboldali radikálisokat, a Gömbös-hívőket; az úgynevezett „reformnemzedékeseket" is, mint Oláh Györgyöt, Ölvedy Jánost és Milotay Istvánt. A KORUNK SZAVA egyébként indulásától 1932. március 1-jéig az *Az ifjú katolikus folyóirata* alcímmel jelent meg, ettől kezdve pedig mint *Aktív katolikus orgánum.* Az esztendőkig húzódó belső válság 1935 tavaszán politikai szakításhoz vezetett, amely a nyilvánosság előtt, botrányos körülmények között zajlott le. Balla Borisz, Széchenyi György tudtán kívül, új lapengedélyt kért és kapott a Gömbös-kormánytól, és 1935 áprilisában meg is indította Aradi Zsolttal saját lapját, az ÚJ KORT. A szakítás politikai indítékaira egyértelműen rávilágítanak Balla Borisz Széchenyi Györgyhöz intézett nyílt levelének sorai: *„... tudod jól, hogy mi valamennyien igen közel állunk Gömbös Gyulához és annak legtöbb programpontjával egyetértünk. Tudod jól, hogy ezért voltunk előtted mindig gyanúsak, sőt hitleristáknak is híreszteltél bennünket miatta."*[3] Az ÚJ KOR első számában egyébként olyan ismert jobboldali radikális szerzők szerepeltek, mint Közi-Horváth József, Kovrig Béla, Oláh György, Fiala Ferenc és mások.

A szerkesztők váratlan, puccsszerű kiválása válságba sodorta a KORUNK SZAVÁT, sőt egy időre létét is kérdésessé tette. Aradi Zsoltnak és Balla Borisznak a kormánnyal kötött egyezsége alighanem ezt is célozta. A folyóirat azonban túlélte a gazdasági és politikai nehézségeket. Előbb csak Széchenyi György nevével jelent meg egy összevont, 1935. április 15-i és május 1-jei hevenyészett kettős szám, majd a következő, május 15-én megjelenő új kiadványra már kialakult az új vezető garnitúra. Széchenyi György mellett a szerkesztő Katona Jenő lett (aki az 1931-es második szám óta nem is írt a politikailag hibrid lapba), a szerkesztőbizottság tagjai pedig Horváth Sándor dominikánus teológus, Molnár Kálmán pécsi jogi professzor és Szekfű Gyula. Ez a szerkesztőbizottság hamarosan kiegészült Almásy Józseffel.

1938 nyarán Széchenyi György meghalt, s a fejlécen 1938. szeptember 1-jétől ez olvasható: Alapította Széchenyi György gróf. Felelős szerkesztő Katona Jenő. Nem sokáig élhetett így a lap. Az Imrédy-kormány a lapen-

3 [Korunk Szava, 1935. április 15–május 1. 125. p.]

gedély-tulajdonos Széchenyi György halála ürügyén bevonta az engedélyt, s a KORUNK SZAVA utolsó száma 1938 decemberében jelent meg.

Egy hónappal a második világháború kirobbanása után, 1939. október 1-jén jelenik meg az új folyóirat; a JELENKOR első száma. Lapengedélyét a Teleki-kormánytól kapta. Régi címét nem őrizhette meg, de politikai iránya, szerkezete, tartalma, sőt külseje is azonos a KORUNK SZAVÁéval. A kontinuitásra emlékeztet a lap vezérkara is, amely azonos a megszüntetett elődjéével. Katona Jenő felelős szerkesztői irányítása alatt ugyanaz a szerkesztőbizottság jegyzi a JELENKORt, mint a KORUNK SZAVÁt. A lap rendszeresen megjelenik kéthetenként 1944. március 15-ig. A német megszállás után neve ott szerepel a megszüntetett időszaki lapok első listáján.

*

A második világháború éveiben kifejlődő magyar szellemi ellenállásról szeretnénk Veled beszélni. Arról a szerepről, amelyet ebben a szellemi mozgalomban személy szerint Te és általában a progresszív gondolkodású katolikus írók, újságírók betöltöttek.

A háború alatti ellenállásról beszélve, lényegében vissza kell nyúlni egészen Gömbös Gyuláig és az ő kormányzása korszakáig. Ma erről több konkrétumot ismerünk, de már akkor sejtettük, hogy Gömbös elad minket a németeknek. Erről azóta dokumentumok kerültek nyilvánosságra. A szélsőjobb elképzelése az volt, hogy Gömbös lesz itt az egyeduralkodó. Horthyt, ha kell, a német hadsereg segítségével távolítják el. Ezt már akkor sem lett volna nehéz végrehajtani, hisz később (1944. október 15-én) láthattuk, hogy a kormányzó mennyire számíthatott a hadseregére. Ezek a tervek Gömbös betegsége, majd korai halála miatt annak idején meghiúsultak, de a fenyegetés nem szűnt meg. Később Imrédy Béla, aki pályafutását mint németellenes politikus kezdte, folytatta Gömbös orientációját. Amikor Imrédy felismerte, hogy a Duna völgyében minden hatalom átadatott Hitlernek, tudniillik, hogy az angolok előbb jó arcot vágtak az Anschlusshoz, majd feláldozták Csehszlovákiát, akkor hirtelen fordulatot hajtott végre. Fölfedezte, hogy Magyarországnak is német mintára kell megújulnia, és természetesen ő akart az ország megújítója lenni, a szónak ebben az új-cézárista szellemében, nem pedig a demokratikus átalakulás jegyében. Hogy ebben a törekvésében meddig ment volna el, azt nem tudom, hisz Imrédy hamarosan megbukott. De mindenesetre ekkor került sor először élesebb ellenállásra. Tulajdonképpen innen számítható a németellenes és a fasiszta törekvésekkel szembeni szellemi ellenállás.

Mielőtt rátérnénk erre a korra, arra kérnélek, szólj pár szót írói és újságírói pályakezdésedről. Azokról az esztendőkről, a környezetről, baráti körről, esetleg egyéb motivációkról, amelyek benned megérlelték a későbbi elhatározásokat.

Nem nagyon érdekes az én egyéni sorsom és életem. Talán annyit: katolikus papnak készültem, Rómában voltam három évig. Ott három év filozófiát tanítanak, majd utána négy év teológiát. Én az első három év után kiléptem. Visszajöttem Magyarországra, felvettek az Eötvös Kollégiumba, mert annak idején az első tanulmányi versenyt én nyertem meg. Tehát felvettek a kollégiumba, ami nagy dolog volt, mert közismerten az első volt a hasonló jellegű intézmények között, és viszonylag még akkor is magas nívójú, bár az igazán nagyok, a régi tanárok akkor már eltávoztak egyetemi katedrákra. Magyar–német szakos voltam. Harmadéves koromban német ösztöndíjat kaptam Bécsbe, mint mindenki, aki jól letette az alapvizsgát. Onnan, Bécsből írtam első cikkeimet Pethő Sándornak a MAGYARSÁGba. Pethő első írásaimra azt mondta, hogy ez „revüpublicisztika", tehát nem igazi újságírói munka. Akkor még kezdő, alkalmi újságíró voltam. Később megtanultam a mesterséget. Aztán olyan nehéz volt az életem, hogy az úgynevezett pedagógiai évet már nem is töltöttem le a Mintagimnáziumban. Pénzem nem volt, de nem maradhattam az Eötvös Kollégiumban sem, így szegődtem el újságírónak a MAGYARSÁGhoz. Milotay István azonban hamarosan eltávolított onnan, mert azt mondta, hogy idézve Tolsztojt azt írtam, hogy minden kornak megvan a maga rabszolgasága: a rabszolgaság, a feudalizmus, a jobbágyság – és minden kornak arra kell törekednie, hogy ez alól felszabaduljon. Milotay ezt a gondolatmenetemet úgy jellemezte, hogy *„ez a fiatalember katolicizmussal leplezett bolsevizmust hirdet".* Hogy ez valóban így lett volna, bármilyen hízelgő lenne ez most reám, ma sem állíthatom, de Milotay számára ennyi is elég volt. Ebbe természetesen belejátszott jó adag személyes ellenszenv is. Ezután megalapítottuk a KORUNK SZAVÁt, amelyből én az első szám után kiléptem. Tudniillik az történt, hogy Aradi Zsolt és Balla Borisz kezdetben teljesen alávetették magukat Széchenyinek, aki különben a legkülönb volt közöttük.

Gróf Széchenyi György kereszténypárti képviselő?

Igen, mondom ő volt a legkülönb valamennyiük között, de nem értette meg a tulajdonképpeni szándékomat. A többség ugyan engem támogatott, de ennek nem volt gyakorlati jelentősége, mivel a lap Széchenyi tulajdona volt. Így én kiváltam. Nekem az volt a nézetem, hogy ezt a dermedt statikát, amiben Magyarországon a nagybirtok és a nagytőke kiegyezett, csak úgy lehet megmozdítani, hogyha ezt valahonnan megmozgatják. Úgy gondoltam, hogy ezt megtehetné a katolikus egyház, s mint példaadó cselekvést javasoltuk azokat a bizonyos kisbérleteket, örökbérleteket az egyházi birtokon belül, amely 900 ezer holdat tett ki. Ez aztán megindítaná az egész társadalmi folyamatot. Amellett az egyház nem is járt volna rosszul. Mint egy kiváló német jezsuita mondta: *„A szerencsétlenek! Hát nem látják be, hogy »liebes Kapital«-juk, tehát szeretet tőkéjük maradna. Így meg semmi sem marad majd nekik."* Nem lehet mondani ám, hogy akkoriban nem voltak olyanok, akik a jövőt világosan látták, az érdekelt felek nem szokták látni. Négy évig csinálták a KORUNK SZAVÁt nélkülem, nem is rosszul.

Ez mikor volt?

Az alapítás 1931-ben történt, aztán ők csinálták 1935-ig, amíg összevesztek Széchenyivel, és átmentek Gömböshöz. Gömbös megbízásából Antal István[4] alapította az ÚJ KORt, és akkor én átvettem, visszavettem a KORUNK SZAVÁt. S mint Gergely Jenő történész helyesen írja: balra vittem. Ez a „bal" természetesen relatívan értendő. Rákosi Mátyás különben egyszer tréfásan mondta nekem: *„Azért lettem istenes ember, mert a váci fegyházban mindig olvastam a Korunk Szavát."* Magamról röviden ennyit, többet azt hiszem, fölösleges volna. Talán még annyit, hogy volt ezekben az esztendőkben egy bátor cselekedetem, amiért be is hívtak büntetőszázadba, de kihúzott furcsa módon, a folyamőrség parancsnoka: Hardy Kálmán, az a tábornok, akit később, 1944-ben halálra ítéltek a nyilasok. Egyébként a korra jellemző az, ami Hardyval 1944-ben történt. Most gondolatban előreugrok 1944. október 15-ig. Őrizet alatt együtt ül Hardy és az a testőrtábornok, aki a várat védte, Lázár Károly, és azt találgatják, hol lehet az ő barátjuk, aki október 15-én szintén engedelmeskedett Horthynak: Kisbarnaki Farkas tábornok. Biztos már ki is végezték – mondják egymás között szomorúan. Aztán amikor később elővezetik őket Sopronkőhidán a tárgyalásra, ki ül az elnöki székben,

4 *A Gömbös-kormány sajtófőnöke.*

mint Kisbarnaki Farkas, aki ítélkezik fölöttük. Ez természetesen nem akadályozta meg a nyugatiakat, hogy 1945 után ezt a Kisbarnaki Farkast támogassák. Szóval egyáltalában nem szabad azt hinni, hogy az életben az egyéni sorsban a történelemben talán morális kategóriák érvényesülnek. Ez egyszerűen kifejezve azt jelenti, hogy az életben nem érdem szerint alakulnak a dolgok. Például én így gondolkozom, és mégis az ellentétes, legellentétesebb politikai iránynak leszek veled szemben a képviselője. Ez, hogy úgy mondjam rugalmasság, karakter kérdése. Sok példát mondhatnék rá ma is, de tautológia lenne. Visszatérve azonban arra, amit bátor tettnek mondottam, ez egy cikksorozat volt, amit eredetileg a MAGYARSÁGba írtam. Összefoglaló címe: *A magyar hitleristák.*

Amit Cserépfalvi Imre aztán ki is adott.

Amit Cserépfalvi egy kis könyvben is kiadott.[5] Amikor a MAGYARSÁG 1934-ben kettészakadt, én természetesen Pethővel tartottam. Az ÚJ MAGYARSÁGot Milotayék alapították meg, Gömbös kezdeményezésére és német pénzzel, számolatlanul. A MAGYARSÁGot – mondta Pethő Sándor, tartsa fönn a magyar nép. A magyar népnek nem volt arra pénze, semmije, hogy egy napilapot fönntartson, így a magyar nagybirtok, személy szerint gróf Sigray Antal, és főleg a nagytőke, Kornfeld Móric csoportja tartotta fenn. Érdekünk Hitlerrel szemben azonos volt. Mondtam is egyszer Chorin Ferencnek: *„Kegyelmes úr, olyanok vagyunk, mint egy hordó, ha a sors leveri a dongákról az abroncsot, Hitlert, akkor a dongák annyi felé fognak esni, ahányan vannak."* Ez nem nagyon tetszett neki, de nem bizonyultam rossz jósnak. Szóval ezért a sorozatért nagyon haragudtak rám, különösen az utolsó fejezet, az *Epilógus* miatt, ahol Tiberius császár halála van leírva úgy, hogy átcsillámol rajta minden diktátornak a pusztulása.[6] Egyébként ifjúságomból – egy epizód, az érdekes –, egyszer csináltam egy szerintem nagyon szép és meleg interjút Concha Győző professzorral. Öregúr volt már, én meg fiatal, és Mussolini akkor állt ki értünk a revízió ügyében. És én talán dicsérő megjegyzést tettem rá, mire az öregúr felkapta a fejét és azt mondja: *„Kedves fiatal barátom, menjen*

5 *A magyar hitleristák című kötet 1936-ban jelent meg a Cserépfalvi Kiadónál. A szerző portrékban, maró gúnnyal figurázza ki a Gömbös-féle reformnemzedék néhány vezető alakját, közöttük Rajniss Ferencet, Milotay Istvánt, Antal Istvánt, Jurcsek Bélát, gróf Festetics Domokost.*
6 *A Capri szigetéről, Tiberius császár egykori palotájának színhelyéről keltezett Epilógus Tacitus nyomán írja le, hogyan fojtották meg saját udvaroncai a zsarnok császárt. Katona Jenő ehhez hozzáfűzte: „Így halt meg Tiberius és így halnak meg mind a zsarnokok!"*

csak be újra az Eötvös Kollégiumba, ott nevelkedett, és keresse ki Hugo Victor Angelóját. Ott elolvashatja, hogy halnak meg a zsarnokok." Szóról-szóra bevált. Ez volt 1931-ben. És hogy halnak meg a zsarnokok? Hát 1945-ben tudjátok, mi lett Mussolininek a vége.

Közbevetőleg az lett volna a kérdésem, hogy 1935-től kezdve egyszerre dolgoztál a Magyarságnál és a Korunk Szavánál?

A KORUNK SZAVA végleges betiltásáig, 1938. december 31-ig. De Teleki adott új lapengedélyt, és 1939. október 1-jén megindult a JELENKOR. KORUNK SZAVA cím alatt nem engedélyezhette, mert a VÖLKISCHER BEOBACHTER azt írta, hogy ennek el kell tűnnie a Duna völgyéből. El kell tűnnie, mint a zsidó lapoknak, mert ez még veszélyesebb. Egyáltalán Széchenyi Györgyre is rettentően haragudtak. Belefojtották a Parlamentben a szót, mikor interpellált Hitler ellen.[7] A KORUNK SZAVA betiltását Széchenyi nem érte meg, mert ő már korábban, 1938-ban meghalt.

Ezen a címen tiltották be, mert ő volt a felelős szerkesztő és kiadó.

Ez teljesen hamis ürügy volt, arra hivatkoztak, hogy nincs végrendelet. De volt egy levele, amelyet Szekfűhöz és hozzám intézett, hogy ránk hagyja a lapot. Vagyontárgy ugyan nem volt, inkább szellemi tulajdon. Szóval akkor jött a JELENKOR, amely megszűnt viszont 1944. március 19-én.

Azt te szerkesztetted?

Azt lényegében én magam csináltam. A címlapon négy név szerepelt: Almásy József, Horváth Sándor, a dominikánus professzor, aztán Molnár Kálmán, a tisztességes jogtanár Pécsett. A negyedik Szekfű Gyula volt.

Most az lenne a kérdésem, hogy arról milyen emlékeid vagy esetleg információid vannak, mikor virtsologi Rupprecht Olivér a Magyarságot átjátszotta a nyilasoknak, és hogy történt aztán a Magyar Nemzet megalapítása és elindítása?

7 Az Országgyűlési Napló tanúsága szerint gróf Széchenyi György képviselő 1938. március 23-án – tehát alig egy héttel az osztrák Anschluss után interpellációt intézett a miniszterelnökhöz A magyar hűség és jóhírnév megőrzése tárgyában. Interpellációjában kifogásolta azt a magatartást, amelyet a magyar rádió és a kormánysajtó Ausztria gleichschaltolása (így minősítette!) alkalmával tanúsított. Az ősi magyar lovagiasságra hivatkozva helytelenítette, hogy nem fejeztük ki szolidaritásunkat az erőszakosan eltávolított osztrák vezetőkkel. Kijelentette: Ausztria függetlenségének elvesztését siratjuk. Széchenyi beszédét állandóan közbeszakították a szélsőjobboldali képviselők közbekiáltásai. Darányi Kálmán miniszterelnök válasza pedig gorombán és kioktatóan elutasító volt.

Miután ott voltam, nagyjából tudom, bár az összes részleteket nem. Virtsologi Rupprecht Olivér vagyonos ember volt, aki a ráeső részt a családi vagyonból befektette a MAGYARSÁGba. Óriási jövedelme volt, a Gellértben lakott. De a harmincas évek végén rájött arra, hogy ez rossz üzlet, ez a Pethő-féle irányzat.

Mi volt a példányszáma a Magyarságnak, körülbelül tudod?

Ezt nagy titokban tartották, pontosan nem merek rá válaszolni. Nagyjából 30–40 ezer körül. Na de aztán a MAGYAR NEMZETnek sokkal több. Erre Rupprecht tárgyalt Szálasi Ferenccel és Hubay Kálmánnal és azon keresztül a németekkel. Végül a németek óriási összeggel megvették. Mert tulajdonképpen meg akarta venni, ugyancsak a nagytőke pénzén Pethő, s a mögötte álló csoport is. Gondolhatod, hogy milyen összeget kaphatott virtsologi Rupprecht a németektől, ha nem is tárgyalt ezekkel. Na és akkor ő csinált egy nyilas lapot a Hubayval. Később a gazemberek: Hubay meg Szálasi összevesztek.

És a Magyar Nemzet megindulása?

Amikor megszűnt a MAGYARSÁG, vagyis átment a nyilasokhoz, az új lap indulása májustól vajúdott egész augusztusig, mégpedig azért, mert Chorin Ferenc kezdetben azt mondogatta, hogy jó lesz egy hetilap is Pethőnek. Erre nagyon dörgedelmes levelet kapott Bethlentől, Eckhardttól, akik akkor már lényegében a mi frontunkon voltak – ez már nem az az Eckhardt volt, aki Gömbössel barátkozott –, akkor már a magyar történeti tudatot képviselték a maguk módján. És akkor Chorin nagy nehezen beleegyezett, de később nagyon jó üzletnek is bizonyult.

Mikor a Magyar Nemzet indult, politikailag mi volt a programja?

A programja volt: függetlenség kifelé; szabadság, önkormányzat befelé. Tehát szöges ellentétben, ahogy akkor mondták, a korszellemmel. Már Kölcsey megírta, hogy ha valami gazságot akarok elkövetni, akkor azt a korszellemre fogom. Mi az, hogy korszellem? Nem a korszellem a döntő, hanem az igazság! Lehet a korszellem az igazság, de nem szükségképpen az.

A te általad szerkesztett Jelenkornak mi volt a politikai profilja?

Egy szóviccel válaszolok. Újkorszellem helyett ókorszellem. Mert mint Babits a szép versében írta, a jobbak elmaradnak, ugye.[8] Nem lehetett egyszerre két frontot nyitni. A nagy, klérus elleni kritikát szegre akasztottam, és kizárólag a Hitler-ellenes frontot vittem. És azt is úgy, ahogy lehetett, mert már az Anschlusson túl voltunk, nem volt arra mód, hogy közvetlen támadások, formájában, hanem csak például az egyházpolitikájukat, arról még lehetett szólni. Nagyon meg kellett fontolni, hogy mihez nyúl az ember és meddig nyúl.

Voltak olyan egyházi körök vagy személyiségek, akik téged ebben a törekvésekben támogattak?

Nagyon kevesen. De nekem az a nézetem, hogy az egész világon, nálam sokkal bátrabbak és különbek is, nem egyházi hivatalos indításra – lásd XII. Pius egész politikáját és magatartását –, hanem lelkiismeretük indítására tették, amit tettek. Annyit azonban meg kell mondanom, hogy amit én írtam, azt Serédi Jusztinián esztergomi érsek soha nem kifogásolta, de már például Almásy Józsefet, aki pedig csillag-távolságra volt a marxizmustól, azt már kifogásolta. Nekem írt: „*Nagyságos szerkesztő úr* – ma már nevetnem kell –, *ha továbbra is ilyen tenorban ír Almásy, akkor el fogom tiltani az írástól.*" Belső intrikák nyomán elterjedt, hogy Almásy cikkei marxista irányzatúak. Erre írtam neki: „*Eminenciád bölcsességéhez appellálok, hogy ha gondosan elolvassa ezeket az írásokat, eldönthesse, hogy ezek nem marxisták, hacsak nem minősítjük marxizmusnak azt, hogy nem támadják a marxizmust. De Magyarországon ma különben is nem a marxizmus a probléma, hanem a hitlerizmus, amely itt van fölöttünk és előbb is ránk szakadhatott volna.*"

Kikből állt a Jelenkor gárdája?

Ha megnézed a lapot, akkor látod: Almásy József, Horváth Sándor, Molnár Kálmán, Szekfű Gyula. A fiatalabbak között: sokat írt például Gogolák Lajos, Szabó Zoltán, Ferdinándy Mihály, Kunszery Gyula.

8 A vers címe: A gazda bekeríti házát. Babits Mihály verse a Jelenkor 1940. december 15-i, karácsonyi számában jelent meg. A versnek az a passzusa, amelyre Katona utal, így hangzik:
Jöhet a vad tánc, tépő, részeg ál-buján / velkőzni csontig a virágokat, jöhet / a vak kacaj ápolt növényeinkre; majd / a fehér csuhás vezeklő, a tél; te csak / maradj a tavaly őre; s ha a jövevény / lenézve így szól „Én vagyok az Új" – feleld: „A régi jobb volt!" Hősi léceid mögött / mint középkori szerzetes dugott a zord / sisakos hordák, korcs nomádok, ostoros / képégetők elől pár könyvet: úgy / dugd magvaid, míg tavasz jöve elesett / léckatonáid helyén élő orgona / hívja illatával a jövő méheit.

Horváth Bélától hoztam verseket is, írást is, míg azt az ominózus ronda cikkét nem írta a VIGILIÁba[9], hogy a zsidó költőket ki kell közösíteni, ugyanúgy, mint a filmeseket. Akkor mondtam: itt többé nem írhatsz. Aztán el is ment, ki a frontra gyorsírónak.

Hol készült a Jelenkor?

Először a Szent István Társulatnál, de az nagyon drága volt, aztán a PESTER LLOYD nyomdájában készült. Onnan aztán kaptam egy felmondó levelet, amikor engem egy röpiratért letartóztattak 48 órára. Utána rendőri fölügyelet alatt voltam 13 hónapig. Minden héten jelentkeztem és tapasztaltam a Mosonyi utcai laktanyában a rendőrség szellemét. Azt mindig odasúgták: testvér, ne féljen, jövünk! Ezek a hülyék nem számítanak. Szóval elég az hozzá, akkor kaptam Ottliktól – Ottlik György a PESTER LLOYD főszerkesztője volt – egy levelet, hogy a PESTER LLOYD-nyomda még a lap nyomdai előállítására sem vállalkozik. Egyszerre ilyen, hogy mondjam csak, leprás lett. Micsoda világ volt az!

Mi volt a példányszám?

Azt meg tudom pontosan mondani. 3500–4400 között, ami szép példányszám volt. Gál István írta nekem, hogy talált Babitsnál egy följegyzést – erre nagyon büszke vagyok, ha igaz, de nem láttam, bár miért írná? – hogy a legjobb magyar folyóirat, természetesen a NYUGAT után, a szellemére értette, nem az irodalmi értékére –, a legjobb magyar folyóirat a JELENKOR. Azt tudom, Babits elküldte nekem mindig a könyvét, meleg dedikációval, azt ő nem csinálta mindenkivel.

A munkatársi gárda elég jelentős része azonos volt azokkal, akik a Magyar Nemzetbe írtak, ugye?

Igen.

Mégis, ha árnyalatilag is, irányzatban, mi tette mássá a Jelenkort, mint a Magyar Nemzetet?

9 [Horváth Béla: Mai magyar költők avagy: az irodalom alvilága. Vigilia., 1942/1. 25–26. p. – A cikk történetéről és hatásáról lásd: Nyerges András: Denunciáns, oltalom alatt. In: uő. Senkiföldje: irodalom. Szúrópróbák. Fekete Sas, Bp., 1999. 174–178. p.]

Nem akart az más lenni. A MAGYAR NEMZET napilap volt, tehát informatív jellegű is, ez pedig mondjuk elméleti hátterét adta meg annak a küzdelemnek, amit barátaim és bajtársaim másutt teljes erővel folytatnak. Egyébként Pethő Sándor is írt többször a JELENKORba.

A Magyar Nemzetet olvasva azt látom, hogy az egész Szellemi Honvédelem című sorozat úgy kezdődött, hogy te Genfből írtál egy tudósítást arról, hogy ott kialakult egy ilyenfajta mozgalom.

Nem is Genfből, hanem Luzernből. *Geistige Landesverteidigung* (Szellemi Országvédelem) volt a neve. Ezt aztán átvette Szabó Zoltán, és derekasan csinálta. Szabó Zoltán is, meg Gogolák is, aztán Kunszery Gyula.

Ez az egész előre megszervezett akció volt, vagyis mikor Te ezt a tudósítást írtad Svájcból, akkor tudtad, hogy ennek itt ilyen folytatása lesz?

Ott tudtam, hogy mi ez a mozgalom: tulajdonképpen a katonai felkészülésnek a szellemi pandantja, mert Svájc is veszélyben volt.

Te nem tudtad akkor még, hogy Szabó Zoltán át fogja venni az ötletet?

Nem, hogy át fogja venni, és csinálni fogja, nem tudtam.

A másik dolog, amit szerettem volna megkérdezni, mi volt tulajdonképpen az a röpcédula, ami miatt letartóztattak?

Ez kérlek szépen, ha emlékszel rá, 1940-ben mi – most nem akarom összezavarni, nem az antikominternhez csatlakoztunk, ahhoz már előbb csatlakoztunk, hanem valami, a németek áltat kezdeményezett paktumhoz...

A háromhatalmi egyezményhez?

Igen, ez aztán közelebb vitt a háborúhoz. A röpcédula ez elleni tiltakozás volt, arról szólt, hogy bele fogunk sodródni a háborúba, amelyben nincs semmi keresnivalónk. Az akkori helyzetben ez volt a maximum, amit mondani lehetett.

Hogy csináltátok?

Úgy, hogy megírtuk. Része volt benne még valakinek, aki most már külföldön él, előzőleg követ is volt.[10] Boldizsár Iván segített neki a technikai kivitelezésben. Szóval elég az hozzá, hogy akkor azt sokszorosítottuk és szétküldtük, minden lehető címre. Természetesen Sombor-Schweinitzer József, az akkori politikai rendőrségnek a feje, hamarosan megkaparintotta a röpcédulát és ki is nyomozta, honnan ered. És akkor azt mondta nekem, hogy nézd, kérlek, ha bejönnek ide a németek, engem ugyanarra a szögre akasztanak, mint téged. Ebben, megjegyzem, igaza volt. Nagyon udvarias is volt. Tudott nem udvarias lenni, mert például tettestársamat, a szegény Erős Jancsit csigára húzták az emberei. Kinyittatta az ajtót, és egy detektív azt mondta: főszerkesztő úr, ez önnel is megtörténhetik. Persze ez a röpcédula nem változtatott a világ során. Akkor különben is nagyon nyomott volt a hangulat. Teleki Pál is azon a nézeten volt, hogy a világháború be van fejezve, miután Franciaország 1940 nyarán elbukott. '40 őszén folyt Anglia bombázása, és Hitler ordította, hogy ki fogjuk radírozni a városaikat. De aztán kiderült, hogy Anglia állta – addig legalábbis – a sarat, amíg felváltotta őt a Szovjetunió.

És akkor? Schweinitzer behívatott?

Schweinitzer nem behívatott, hanem behozatott. És azt mondta nekem: *„Az ország mai helyzetében Katona Jenőnek* – bókolva mondta ezt – *lehetne annyi esze..."* – Mondom: Épp az ország mai helyzetében kell ezt tennünk, ha nem lennénk ilyen helyzetben, akkor nem kellene. Hát természetesen ilyenkor mindig annak van igaza, aki...

... az íróasztal másik oldalán ül.

De azt meg kell mondanom, hogy velem nem volt még udvariatlan sem.

És egyszerűen mint rendőrségi ügyet elintézte?

Ő megkapta az utasítást a belügyminiszter Keresztes-Fischer Ferenctől, aki, merem mondani, ebben lényegében úgy gondolkozott, mint én. Tehát egy paradox helyzet állt elő, rendőri felügyelet alatt voltam, most is megvannak a lebélyegzett papírok, rajta, hogy jelentkeznem kell minden héten, 13 hónapig. Valaki rendőri felügyelet alatt áll, ugyanakkor

10 Erős Jánosról van szó, aki 1948-ban – Magyarország londoni követe volt.

lapja van, és azt szabadon szerkeszti. Formálisan azt csináltuk, hogy az első számot az én lefogatásom után Almásy József jegyezte, egy levelet írt hozzám, hogy ő átveszi. Ténylegesen soha nem vette át. Szóval nem történt semmi.[11] És aztán látták, hogy Teleki Pál... Szóval Teleki azt üzente akkor nekem egy barátommal, aki azóta meghalt, hogy ennyit el kell viselni a hazáért. Én akkor nagyon haragudtam, hogy ezt könnyű mondani, de később bocsánatot kértem tőle magamban. Neki joga volt ezt mondani.

Lehet beszélni arról, hogy a Jelenkorban vagy a Jelenkoron túl, volt haladó katolikus szellemi ellenállás a fasizmussal és a németekkel szemben?

Egyének voltak.

Kikre gondolsz?

Például Kálló Ferenc esperes ilyen volt. Szellemi téren ilyen volt Almásy József. Ilyen volt az, akinek most – szégyellem – a neve nem jut eszembe, akit el is vittek Dachauba, egy papot. Egyszer elég pontosan összeszedte az ÚJ EMBER, de még 1945–46-ban. Elég pontosan összeszedte, aki számba jöhet.[12] De éppen azon bosszankodtam, mert úgy tüntette föl, mintha azok a magyar katolikus egyház szellemét képviselték volna. Nem annak következtében, hanem annak ellenére voltak ellenállók.

A püspöki karban?

A püspöki karban voltak tisztességes emberek. Voltak, akik Hitlert fölülről – ismered ezt a típust, például gróf Zichy Gyula kalocsai érsek – utálta, megvetette. De például Czapik Gyula, mikor veszprémi püspök volt, írt egy cikket az egyházi lapokba, hogy a katolicizmus és a hitlerizmus nagyon jól összeegyeztethető. Erre én egy nagyon gúnyos kis interjúfélét írtam, hogy vajon mit szólnak ehhez Rómában? Nem nekem lett igazam, mert nemsokára, egy évre rá Czapik egri érsek lett, és alap-

11 A dolog pontosan úgy történt, hogy Almásy a Jelenkor 1940. november 15-i számában bejelentette, hogy Katona Jenő kérésére egy időre átveszi a lap szerkesztését. Végül azonban erre a változtatásra sem került sor, mert a Jelenkor következő, 1940. december 1-jei számát is Katona Jenő jegyezte mint felelős szerkesztő és kiadó.
12 Az Új Ember 1945. szeptember 15-i és 23-i számában A magyar katolicizmus az ellenállási mozgalomban címmel felsorolt néhány esetet, amikor katolikus papok vagy szervezetek németellenes tevékenységet fejtettek ki.

jában véve a Pacelli-éra egész politikája ez volt: amennyire csak lehet, kiegyezni Hitlerrel. Más kérdés, hogy nem lehetett kiegyezni, legalábbis nem teljesen. De ő hallgatott, mikor Rómából elvitték a zsidókat. Neki akkor nem lett volna szabad hallgatnia, mint Róma püspökének sem. Érted? De ez nemcsak zsidókérdés volt. Azt mondják most – komoly emberek írják –, azért volt ilyen XII. Pius politikája, hogy a német katolicizmust ne sodorja rettenetes válságba. De szerintem ez nem helytálló, mert a német katolicizmusra már olyan szüksége volt Hitlernek a háború alatt – hisz Németországnak egy nagyon jelentékeny része, most nem tudom pontosan megmondani, de több, mint egyharmada katolikus volt –, hogy úgyse mert volna közvetlenebb módon fellépni. Ő különben is, ahol erőt látott, ott megállt. Mikor például – hogy jót is mondjak végre – a galleni püspök tiltakozott a szószékről az elmebetegek, gyenge idegzetűek, skizofrének stb. kiirtása ellen, és azt mondta a szószéken, hogy a német büntető törvénykönyv a gyilkosságot bünteti. Sőt, gyilkosságért feljelentést tett az ügyészségen, feladta ajánlott levélben, és híveivel közölte, hogy erre nem kapott választ. Amikor a Gestapo el akarta ezt a püspököt hurcolni, rajta volt a mitra és a pásztorbot a kezében. De az egész egyházi gyülekezet, a hívek úgy vették körül, hogy nem mertek hozzányúlni. Hitlerhez fordultak, hogy mit csináljanak? Azt mondta: hagyják békében. Ezt csak példának hozom fel. Na de hát én nem akarok ítélkezni, vannak dolgok, amikben a történelem fog ítélni.

Visszatérve az előbbi kérdéshez: megítélésed szerint volt német- és fasiszta-ellenes haladó áramlat, katolikus színezettel?

Inkább csak szerény méretekben. Nézd, volt sok rendes, tisztességes gondolkozású ember.

És bizonyos mértékben gyűjtőkörük volt a Jelenkor?

Ez is kényes kérdés volt, mert az előfizetők névsorára nagyon kellett vigyázni, hogy a németek kézre ne kerítsék.

Ezenkívül volt-e fóruma ennek az áramlatnak, jelentkezett-e még valamilyen formában?

Erre nem tudok felelni. Nem tudok.

Például kulturális rendezvények vagy efféle?

Nem, azok nem katolikus alapon jöttek létre.

Intézményekben volt ennek nyoma?

Például a keresztényszocialistáknál én többször tartottam előadást, és azok most már nem bal felé hadakoztak, hanem jobb felé. Ugyanakkor voltak jezsuiták, akik a hivatás-rendiséget hirdették, ez ilyen fél-hitlerizmus volt.

Az ifjúsági egyesületeknél meg egyetemi köröknél volt ennek nyoma?

Nézd, a KALOT[13] tisztességesebb volt sokkal, mint az EMSZO[14], és mint a hivatásrendiek.

A KALOT nagy elterjedésnek is örvendett annakidején, de csak a parasztfiatalság körében. Az egyetemi körnek a szelleme jobb volt, és az Emericana az eredeti feudokatolicizmusból fordult azért kicsit helyes irányba. Talán Szekfű befolyása volt. Például ezekben az egyesületekben olvasták a Jelenkort?

Olvasták, igen. Hát nem éjjel-nappal, de olvasták. Abból is gondolom, mert sokszor hívtak előadni, szóval tudtak róla. Nézd, Magyarország nem volt túlzottan olvasó ország, az én szerény megítélésem szerint.

Mégis vissza kell térni a Magyar Nemzetre, mert a Magyar Nemzetben volt egy szellemi vezérkar. Akár Pethő idejében, és az ő halála, illetve leváltása után is.

Akkor azért megváltozott. Pethő távozásával eltávozott a MAGYAR NEMZETnek a leglelke. Nemsokára meg is halt. Hegedűs Gyula nagyon jó szakember volt, akinek sokat köszönhet a lap létrejötte, de vérbeli üzletember is. Egyszer például írtam egy cikket, amelyben felvetettem, hogy az államhatalom miért üt annyira Veres Péterre, akkoriban ütötte, Szálasi ellen meg nem lép fel. Nem mintha Veres Péter prófétám lett volna, de mindenesetre közelebb állt hozzám, mint Szálasi. Hegedűs azt

13 [Katolikus Agrárifjúsági Legényegyletek Országos Testülete – Lásd a mozgalomról Balogh Margit: A KALOT és a katolikus társadalompolitika, 1935–1946. MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1998.]
14 [Egyházközségi Munkásszakosztályok]

mondta: „*Ilyenekért fogják magát felakasztani,* és hozzátette: *vegye tudomásul, hogy én nem vagyok próféta, mint maga, hanem betű- és papírkereskedő vagyok.*" – Mondom: „*Ezt én nagyon jól tudom.*" – De azért ennél valójában Hegedűs jobb volt; volt szavaiban némi önirónia is. És ő azért segítette a lapot Pethő Sándor halála után megmaradni, ez kétségtelen érdeme.[15] Amikor Kállay Miklós elhatározta az elmozdítását – nagy végkielégítést adtak neki –, akkor jött Barankovics, igaz, nem sokáig.[16] Hoztak valakit, akiről a németek nem tudták, hogy kicsoda. Az volt az előnye, hogy nem volt kompromittálva.

És a lapot Pethő távozása után ténylegesen Hegedűs irányította?

Igen.

Szekfűnek mi volt a szerepe?

Szellemi irányító volt. Ám a Hegedűssel való ellentétei miatt kétszer is lemondott, és hosszabb ideig távol maradt. De azért a lapot lényegében Hegedűs vezette, a külpolitikai részt pedig önállóan Frey András csinálta, amíg el nem ment Ankarába.

A ti csoportotok több tekintélyes és neves publicistából állt: Katona Jenő, Gogolák Lajos, Almásy. Szerepetek a Magyar Nemzetnél arra szorítkozott, hogy ezeket a cikkeket írjátok, nem úgy volt, hogy tulajdonképpen egy szellemi agytrösztöt alkottatok?

Nem, kérlek szépen, egy lapot legjobban úgy befolyásolsz, ha írsz bele. Nem volt ott egy ilyen szellemi vezérkar. Míg Pethő élt, talán igen, de Hegedűs alatt már nem. Különben én, amikor lefogtak, és rendőri felügyelet alá kerültem, akkor a MAGYAR NEMZETbe nem írtam körülbelül egy évig.

De előtte és utána is...

Utána írtam. Szekfű jött, írtam, mikor a Szekfű elment, akkor megint nem írtam. Aztán megint írtam.

15 [Lásd Murányi Gábor: A lemondó levél – és háttere. In: uő: Az átkos múlt hetek, 1988–1993. Szerzői kiadás. Bp., 1996. 119–125. p.]
16 [Lásd Murányi Gábor: Egy ismeretlen Szekfű Gyula-levél. Adalékok a Magyar Nemzet 1943-as főszerkesztőváltásához. Kritika, 1999/9. 29–31.p.]

Mi történt 1944. március 19-én?

1944. március 19-én az történt, hogy fölhívott Kunszery Gyula, aki az én volt lakásomban töltötte a kora reggeli órákat, és közölte, hogy ott kerestek engem az SS-ek. Erre én gondoltam, hogy ha ott kerestek, a bejelentőhivatal nyomán majd rájönnek, hogy itt vagyok, tehát innen is elmentem. Helyesen tettem, mert Dinnyés Lajos mondta el egyszer később a politikai bizottságunkban, a Független Kisgazda Pártban, hogy jött le a lépcsőn délben, és vele szemben a németek, és mondták: „*sind Sie Katona!*" – Dinnyésnek könnyű volt bizonyítani, hogy ő nem Katona. Szóval én eltűntem. Tardos, Vágfarkas, Márkus völgye, ott volt egy-egy pap-barátom, tanító-barátom, ide-oda bolyongtam. A csendőrség egypárszor megcsípett, és jelentette, hogy itt vagyok, és mindig azt a választ kapta felső szervektől, hogy azonnal elengedni. Szálasi alatt megváltozott a helyzet. Elfogtak Tardoskedden október 15-e után néhány nappal, egy-két héttel, és akkor elcipeltek. Becsuktak Perczel Béla alispánnal, és ha emlékszel erre a névre: Pór-Bauer bonyhádi plébánossal. Amikor közeledtek a szovjetek, és már nem lehetett a főútvonalon menni, akkor a Csallóközön át hajtottak Győrbe. Útközben légitámadás ért, a lovak elpusztultak, kocsira ültettek, annyira ki voltam merülve, kezem csupa seb. Szóval nagyon rossz állapotban voltam. Egy őrnagy elé vezettek, és azt mondta: ön az a Katona Jenő, aki a KORUNK SZAVÁT szerkesztette? – Igen. – Erre maga elé nézett és azt mondta: Borzasztó. – Találtam rendesebb embereket. Azt mondja: Kérem, holnap reggel gyalog indulunk Sopronkőhidára, ön felteheti az autóra a csomagját. – Mondom: Én képtelen vagyok gyalog menni. Erre azt mondja: Ne mondja ezt, kérem. Ezt ma se értem, de úgy magyarázom, hogy ezt jóindulatból mondta. Erre belöktek ott a fogdába a rendőrök közé. Közülük többen halálra voltak ítélve, mert megtagadták a kiürítést. A mostani Győr megyei könyvtárosnak az apja volt akkor ott a főtörzsőrmester, részeg kancsó, de jó ember, azt mondta: bújjon az ágy alá, ezek a trógerek majd itt fogják felejteni. – Én tényleg az ágy alatt elaludtam, olyan kimerült voltam, lehetett másnap 9–10 óra, amikor felébredtem. Senki sem volt ott, a rendőrök se tudom, hova lettek. Nem voltak ott se a halálra ítéltek, se a nem halálra ítéltek. Teljes volt a bomlás. Szemben volt egy patika, oda bementem, ilyen szakállam volt, és a patikus épp pakolta a gyógyszert. Rettentően megijedt, azt hitte, hogy már egy orosz jön. Azt mondja: ki maga? Mondom: rab. Mire ő: hordja el magát, még itt vannak az SS-ek. Felmentem a püspökvárba, volt ott egy pap-ismerősöm, de szembe jöttek velem az SS-ek, az Apor püspök disznait hajtották el. Ez ma már mulatságosnak tűnik.

Végül is ott maradtál Győrött?

A bencés gimnáziumnak – ma is megvan – óriási óvóhelye volt, ott húzódtam meg, lehetett ott még 300–400 ember.

Te benne éltél abban a korban, és jelentős alakja is voltál. Ezért kérdezem most tőled, megítélésed szerint lehet-e arról beszélni, hogy volt komoly magyar szellemi és kulturális ellenállás a fasizmussal és a németekkel szemben?

Németh kultúrtanácsnoknak – aki városi kultúrtanácsnok volt régen –, volt egy szellemes mondata 1945 után, állítólag derék ember volt, én nem ismertem személyesen. Azt mondta: „*én ellenálló voltam, mert ellenálltam annak, hogy elfogjanak*". Mondta keserű öngúnnyal. Nagyon nagy szervezett ellenállás szerintem nem volt.

Az ország légköre?

Nézd, az ország légköre ilyen is volt, olyan is. Én nem akarom a népemet bántani és kicsinyíteni, de hát azt gondolom, hogy lehetett volna jobb is. Persze, hogy ilyen volt, annak megvan az oka a történeti előzményekben. Hát mire nevelték? Mikor én karpaszományos voltam, az ÚJ MAGYARSÁGot – az ÚJ MAGYARSÁGot! – olvastatták a kaszárnyában. Csak annak volt szabad bejönnie. Horthy saját vesztét készítette elő. Én persze tőle nem is vártam mást.

Neked a háború alatt, az 1945 előtti időkben volt valamifajta szervesebb kapcsolatod a Kisgazda Párttal?

Nem, nem voltam tagja. De volt kapcsolatom, mert Eckhardt Tibor gyakran feljött a laphoz. Sokszor beszéltünk. Érdekes volt, amit ő mondott. Hívott engem is, mikor Amerikába ment, amihez Horthy adatott neki anyagiakat. Én mondtam: „*Kérlek, nem tudok, kegyelmes uram, menni, mert nem tudok olyan jól angolul, csak olvasni tudok, és nem tudok beszélni.*" – Azt mondja: „*Jenő, te fél év alatt megtanulsz, különben is az üléseket magyarul tartjuk majd.*" – Aztán látva a vonakodásomat, elállt a javaslatától, meg ő nem is volt az az ember, akire úgy rá mertem volna magam bízni.

Az irodalmi ellenállással volt-e valamiféle kapcsolata annak a körnek, amibe te is tartoztál?

Nem, csak írtak, Illyés Gyula is írt a JELENKORba. Illyés Gyulától egyébként egyszer kaptam egy levelet. Le van téve az Akadémia levéltárába. Ebben kér Párizsból, hogy szóljak Pethőnek, szeretne a MAGYAR NEMZETbe dolgozni. Nem publikáltam soha, de hát valaha meg fogják találni. Egyáltalán kár, hogy azok a levelek... Ott letettem a felét, a másik felét meg az Országos Széchényi Könyvtárban.

(1980)

Korunk Szava
(1931–1938)

Sajátos sors jutott a magyar politika, a sajtó, a közművelődés történetében a KORUNK SZAVA című katolikus folyóiratnak. Nem részesült kellő figyelemben viszonylag rövid működése során – összesen nyolc évfolyama jelent meg. Elmerült az utókorban is, amikor pedig ugyancsak szorgos tanulmányozás igyekszik a 30-as és 40-es esztendők szellemi ellenállásának minden említésre méltó dokumentumát feltárni és méltatni. Aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a „feledékenység"-nek, a mellőzés okának indítékai azonosak vagy hasonlóak a múltban is, a jelenben is. A hivatalos egyház a múltban fenntartással kísérte a katolikus progresszió útkeresését, visszafogott kritikáját, korai kísérleteit az „aggiornamento"-ra, és csak e múltnak nagyon elhatározott önelemzése, szigorú lelkiismeretvizsgálat eredményezhetné a korabeli tévedések fel- és elismerését. Ha katolikus részről a merev tradicionalizmus akadályozta a KORUNK SZAVA irányzatának kibontakozását, majd történelmi rehabilitációját, a hagyományos baloldal – a liberálisoktól a kommunistákig – általában bizalmatlanul szemlélte a hagyományosan konzervatív magyar katolicizmus kereteit feszítő progresszió első tétova és ellentmondásos lépéseit. Türelmetlenségével inkább fékezte, mint ösztönözte a jó szándékú nekirugaszkodást, vagy közeledésének oly átlátszó volt a taktikai jellege, hogy az a katolikusokat joggal nyugtalanította. Ez a létében fenyegetett baloldali ellenzék ugyan fennen hirdette a hitlerizmussal szembeforduló minden politikai irányzat, áramlat nemzeti egyesítését szemléletre, származásra, osztályra való tekintet nélkül, a vezetőségben azonban még saját táborán belül sem tudta leküzdeni az ideológiai elfogultságokat, nemhogy szövetségesül fogadja a tőle világnézetileg oly távol álló keresztény hívőknek egy önmagát kereső, kialakulatlan, amorf csoportját. A baloldali szektarianizmus rányomta bélyegét a későbbi szemléletre is, s

csak az utóbbi időben tapasztalhatunk tudományos erőfeszítéseket, hogy dokumentárisan feldolgozzuk, tárgyilagosan elemezzük és megértsük a közelmúlt nem marxista, nem egyértelműen baloldali, polgári és egyházi-felekezeti humanista, antifasiszta mozgalmait. A KORUNK SZAVÁé tehát nem egyéni balsors: mint annyi más érték, kihullott az emlékezetből. Utóéletében a sajátos inkább az, hogy valami hallgatólagos egyetértés jegyében sokáig senki sem akart erre a maga idejében jelentős orgánumra emlékezni. A méltatlan feledésnek ebből a homályából szeretnénk kiemelni a folyóiratot, midőn megszületése után több mint félszázaddal a VIGILIA hasábjain emlékezünk meg róla.

A KORUNK SZAVA első száma 1931 júniusában jelent meg, sovány kis füzet formájában. A lap felelős szerkesztője és kiadója gróf Széchenyi György volt. A szerkesztőbizottság tagjai: Aradi Zsolt, Balla Borisz, Katona Jenő, Mihelics Vid. A lapfejen a cím alatt az irányzatot jelző felirat: *„Az ifjú katolicizmus lapja"*. Ez hamarosan (1932 márciusában) *„Aktív, katolikus orgánum"*-má módosul. Az első szám inkább beharangozónak, előzetes felhívásnak tekinthető, amely körvonalazza a folyóirat programját. Ez a folyóirat tulajdonképpeni megindulását szeptemberre, tehát jó két hónappal későbbi időpontra tervezi. Az előkészületek azonban elhúzódtak. Nyilván a lapengedély megszerzése, az anyagiak, az előállítás biztosítása, a politikai tárgyalások bonyolultsága, alapvető szerkesztési és személyi kérdések tisztázása okozták a több mint negyedéves eltolódást.

A második szám október 15-én jelenik meg, rendes időszaki sajtótermék formájában. A felelős kiadó és szerkesztő továbbra is Széchenyi György, főmunkatárs Mihelics Vid, szerkesztő Aradi Zsolt. Az eredeti alapító együttesből tehát kimarad a két legmarkánsabb politikai egyéniség: Balla Borisz és Katona Jenő. Az utóbbi nevével nem is találkozunk sokáig a lap hasábjain. Négy évig tartó teljes távolmaradása tüntető jellegű. Nem így Balla Borisz, aki már a decemberi, karácsonyi szám címlapján Aradi Zsolttal mint szerkesztő szerepel. Majd fokozatosan háttérbe szorul Mihelics Vid; előbb a belső címlapon feltüntetett, megszaporodott – inkább rangos, mint a szerkesztés terén befolyásos – főmunkatársak sorába szorul, Várkonyi Fidél cisztercita és Csávossy Elemér jezsuita páter mellé, hamarosan pedig, 1932 januárjától teljesen kiválik a vezetésből, és csak cikkíróként találkozunk olykor a nevével.

A folyóirat rendszeresen, kéthetenként jelenik meg: ritkán, ünnepi alkalmakból vagy nyáron vonnak össze kettős számokat. A szerkesztőség címe többször megváltozik, de a lap egy helyen, a katolikus, Korda nevű Mária utcai nyomdában készül. Ennek igazgatója Czapik Gyula kanonok, aki egyben a legtekintélyesebb egyházi folyóiratnak, a MAGYAR KULTÚRÁnak felelős szerkesztője. A pap és szerzetes főmunkatársak, szerzők névsora mellett ez az összefüggés is hitelesíti az új lap katolikus jellegét és stílusát. Nem hivatalos, félhivatalos orgánum, nem is az egyház világi szócsöve, hanem a fiatal katolikus publicisták, írók, kutatók egyéni kezdeményezése, amelyet az egyház elfogadott.

1932 tavaszára kialakul a stabil irányító gárda. A fiatal aktivisták mentora és a lap tulajdonosa, persze meg politikai reprezentánsa gróf Széchenyi György. Szerkesztők: a címlapon feltüntetett Aradi Zsolt és Balla Borisz mellett az impresszumban nem szereplő, de az irodalmi és kulturális rovatot ténylegesen irányító Possonyi László. A szerkesztőbizottság szinte állandóan változik, de a vezetés stabilizálódik, és a „négyes fogaton" belül a valóságos szerkesztő a tehetséges, aktív és ambiciózus Balla Borisz.

Nem sajtótörténeti pedantéria mondatta el a kezdet szervezési, megjelenési és személyi zűrzavarait, nem is a pikantéria kedvéért elevenítettük fel azt a groteszk francia négyest, amely az első hónapokat színezte. A botladozó kibontakozás külső megnyilvánulása a belső tisztázatlanságnak, zűrzavarnak, bizonytalanságnak.

Az ifjú katolikusok gróf Széchenyi György keresztény párti politikus oltalma alatt bontogatják szárnyaikat. A gróf történelmi család sarja. Nem idős ember még, alig egy évtized választja el pártfogoltjaitól, de másik nemzedékhez tartozik, osztrák jezsuiták nevelték. Végigharcolta az első világháborút, 1917-ben már Zemplén megye főispánja, majd 1918-ban felsőházi tag. Dunántúli (Fejér megyei) földbirtokos, legitimista, konzervatív, de érzékeny a szociális kérdések iránt, az alkotmányosság, a törvény feltétlen tisztelője és szigorú őre, hívő katolikus, etikus lény. Kissé életidegen, javító szándékú illuzionista, akit neveltetése és nemzedéke arra predesztinál, hogy a felismert, nyomasztó társadalmi problémák, a „földi nyomorúságok" orvoslását metafizikus régiókban, a vallás világában keresse, „az Isten-szeretet legmélyéből táplálkozó emberszeretet"-ben, mint beköszöntő írásában vallja.

Az ifjú katolikusok valamennyien a 20. század gyermekei. Harminc év körüliek. A forradalmak és az ellenforradalom után a 20-as években értek felnőtté. Koruk ellenére már csalódott, megkeseredett, sőt felháborodott fiatalemberek. Kiábrándultak az úgynevezett keresztény-nemzeti kurzusból, a bethleni konszolidáció csődtömegéből, a neobarokkból, sőt az egész polgári társadalomból, a kapitalista rendszerből, amely éppen akkor süllyed létének legsúlyosabb válságába. Bethlen István tíz-

éves uralmát 1931 októberében gúnyosan így kommentálják: „... *kevés történt az alsóbb osztályokért, és a felsőbb osztályok részben mégis tönkrementek.*"[1] Az új miniszterelnök, gróf Károlyi Gyula bemutatkozását pedig szkeptikusan fogadják: „*Minden kormány bemutatkozásának refrainje a kommunizmus óta Magyarországon a beígért keresztény politika.*"[2] De hozzáteszik: az eddigi nemzeti-keresztény kormányok politikájának végső mérlege „*az anyagi és erkölcsi bukás*".

A lapalapítók felhevült, türelmetlen, radikális reformerek. Eltökéltségük követelődző, csak éppen az iránytű hiányzik: merre, hogyan? Mint szalmaszálba kapaszkodnak az egyház gyér és agyonhallgatott társadalmi útmutatásaiba. És ezzel – akarva-akaratlan – az ellenzékiségnek romantikus, a mártíriumnak a dicsfény ígéretével övezett szerepkörére vagy a hit megújítóinak piedesztáljára áhítoznak. „*Minden egyes rendalapító* – írja Széchenyi György beköszöntőjében – *egy nagy reformátor.*"[3] Magát és körét általánosítva „*a környezetével szembekerült katolikusoknak*" minősíti, hogy elkerülje a konfrontációt, a fennálló intézményrendszer nyílt elmarasztalását, de a bíráló szándék nyilvánvaló, amikor „*álmos fásultsággal*", szociális közönnyel, formális kereszténységgel vádolja kora társadalmát.

Széchenyi György publicisztikája emocionális. Retorikája zaklatott, inkább a keresztény lelkiségre apellál, mint a rációra. A program fölvázolása a teoretikus koponyára, Mihelics Vidre hárul. Gondolatmenetének kiindulópontjául XIII. Leó pápa 1891. május 15-én kibocsátott *Rerum Novarum* című körlevelét választja; az alkalom az enciklika megjelenésének negyvenéves jubileuma, amelyről az egyház hivatalosan is megemlékezik társadalmi vonatkozású enciklikájában, a *Quadragesimo Anno*ban. Mihelics elöljáróban megállapítja, hogy „*XIII. Leó két doktrína ellen fordult enciklikájában: az individualista kapitalizmus és a marxi szocializmus ellen*" [4], de tárgyilagos helyzetképpel egészíti ki a felhívás hatását: „*Az első máig sem dőlt meg, az utóbbi pedig hatalmasabb, mint négy évtizeddel ezelőtt.*" További önelemzésében Mihelics még messzebbre megy, elismerve, hogy a *Rerum Novarum*ban foglalt következtetéseket nem a szociális katolicizmus harcolta ki, hanem, többnyire a marxi szocializmus, sőt hozzáteszi: „... *a katolikusok lelkét nem hatotta át a Rerum Novarum, s akkor sem tettek és tesznek semmit a Rerum elveinek érvényesítésére, amikor kezükben volt és van a hatalom.*" Azt is kimondja, hogy az enciklika „*terjesztését és ismertetését, ha a kommunista manifesztumra gondolunk, szégyenletesen gyatrának kell mondanunk*". Kifogásolja a katolikus pártok és politikusok defenzív magatartását, valamint azt, hogy az enciklikának csak a negatívumait hangsúlyozzák: „*A küzdelmet a kapitalizmus úgynevezett visszaélései ellen és a védekezést a marxi szocializmussal szemben.*" Ezért tűnik az egyház a közvélemény szemében „*a rosszul értelmezett konzervativizmus bástyájának*".

1 Az idő sodrában. Utolérte a Bethlen-kormányt is minden organikus szervezet végakkordja. Korunk Szava, 1931. október 15. 3. p.
2 Ugyanott.
3 Széchenyi György gróf: A mi programmunk. Korunk Szava, 1931. október 15. 5. p.
4 Mihelics Vid: A szociális igazságosságról. Korunk Szava, 1931. október 15. 6. p.

A megrendülés mélysége, az önvizsgálat kíméletlensége, az önvád és a bírálat nem hagyhat kételyt a szándékok őszintesége felől. De az ifjú katolikus útkeresők félelmetes akadályokba ütköznek, amikor a kor konkrét politikai és társadalmi kérdéseivel kerülnek szembe. Mihelics Vid is elismeri, hogy a pápai enciklika „*élesen elítéli az osztályharcot azzal, hogy osztályok nélkül rendezett társadalom nem képzelhető el, és hogy szegények mindig lesznek a földön*". Radikális reformer szemében ez bizony bénító tiltás, és sovány pótszernek tűnik, hogy az osztálykülönbségeket „*erkölcsileg megengedett eszközökkel kell megszüntetni, és olyan termelési formákat kell javasolni, amelyekben a munka megszűnik bérmunkának lenni*".[5]

Nem vonzóbb az a korrekció sem, amelyet a szerző a magántulajdonra vonatkozó dogmatikus felfogás korszerűsítésére ajánl: „*A szükséget szenvedők javára kell fordítani a tulajdonosok fölöslegét.*" Ez az alamizsnát prédikáló jámbor óhaj túlhaladottnak tűnt már jó másfél századdal korábban az első komoly racionalista társadalombölcselők szemében, a világválság idején pedig kiábrándítóan üres szólamként hathatott az osztályharcra nevelt munkásokra és a nyomorgó parasztokra. De az egyház tanításainak tilalomfái és a kizsákmányoltak követelései között hányódó katolikus reformerek cselekvési lehetősége szűkre szabott. Ezen bukott meg a múltban és fut zátonyra mindmáig minden mégoly őszinte és becsületes szándékú keresztény-szocialista és keresztény-demokrata újítási szándék. Mihelics érzi érvelésének sebezhető pontját, tisztességgel elismeri: „*Nyilvánvaló, hogy az a reménykedés, amely szerint az anyagi javak élvezői önmaguktól, spontán a szociális kérdés gyökeres megoldására fognak törekedni, nem vált be.*" S itt következik gondolatmenetének az a veszedelmes fordulata, amely később, a megvalósulás folyamatában, nemegyszer súlyosan kompromittálta a katolikus társadalomszemlélet egyes irányait. A szociális igazság megvalósításának feladata – e nézetek szerint – a keresztény államhatalom kötelessége. A katolikus etatizmus, a hatalmat a kereszt jegyében gyakorló állam, az osztályharcot parancsszerűen meg-

5 Ugyanott.

szüntető törvénykönyv, a társadalmi érdekellentéteket, a pluralista társadalmi mechanizmust a rendiség korlátai közé kényszerítő hierarchikus struktúra szükségszerűen és elkerülhetetlenül vezet a tekintélyuralom valamely formájához, amint azt Salazar, Dollfuss példái a gyakorlatban bizonyították. Félreértések elkerülése végett: az ifjú katolikus reformerek tervei nem katolikus diktatúrák létrehozását szolgálták, bár a későbbiekben a KORUNK SZAVA nemegyszer elismerően, sőt lelkendezve említette a portugál és az osztrák katolikus tekintélyuralmat meg a hasonló törekvésű spanyol, francia mozgalmakat, de végül is a marxi szocializmus és a kapitalista liberalizmus (vagyis a nyugati demokráciák példájának) kategorikus elutasítása után más reális alternatíva nem maradt.

Csak a kor összefüggéseinek ismeretében és a társadalmi légkört érzékelve érthetjük meg a fiatal katolikusok helyzetét, gondolkodását és választásaikat. Egyházi iskolákban, szerzetesi gimnáziumokban nevelkedtek, vallásos közösségek tagjai voltak. A katolicizmus, pontosabban saját meghatározásuk szerint: a szociális katolicizmus volt világnézetük alapja. Vallásos lelkiismeretük háborgása, igazságszomjuk ösztönözte reformvágyaikat. De az integrális katolicizmus a vallásos elkötelezettség követelményévé avatja az egyház minden tanításának elfogadását, a feltétlen engedelmességet. Kiváló bölcselők, tudósok, művészek szüntelenül az eretnekség szakadékának szélén egyensúlyozva igyekeztek hitüket, gondolataikat a doktrínákhoz igazítani. Roppant keskeny volt tehát az útkeresők számára járható ösvény, nem csoda, ha botorkáltak, letértek róla és eltévelyedtek. Mert küzdelmes a pályája az új gondolatok úttörőjének is, de a legkeservesebb annak a sorsa, aki a hit új megvilágítására törekszik. A modern gondolkodók és politikusok máig megoldatlan problémája egy új kor kihívásainak beillesztése hitük világába.

A KORUNK SZAVÁnak elindítói tudták, hogy ugarra merészkednek, amikor gyakorlati, szociális reformokat hirdetnek meg a magyar katolicizmus mezsgyéi között. Már a lap harmadik számában, 1931. november 1-jén visszafogott hangnemben, de egyértelműen bírálják a XX. katolikus nagygyűlést, amelyen a világiakkal szembeni bizalmatlanság jutott kifejezésre, és ahol a közönséget *„kirendelt szerzetesek és apácák"* képviselték, ahol hiányzott az ifjúság, és amelyen a lelkesedés nem volt spontán. *„A magyar hierarchia* – írják – *mintha önmagát akarná még ámítani a biztonságról, az erő képzetéről – ami nincs meg már többé."* Az 1933. január 1-jén megjelent számban, az *„Őszintén, de nem tiszteletlenül"* című publicisztikában határozottabb az állásfoglalás: *„... küzdünk azon felfogás ellen, amely a szociális reformok tekintetében Magyarország számára külön helyzetet akar teremteni."* A célzás félreérthetetlen, bár a katolikus orgánumnak óvatosan kellett fogalmaznia. Kényes helyzetében inkább eszméi népszerűsítésére helyezi a súlyt, külföldi példákat idéz, és kerüli a polémiát, különösen katolikus személyiségekkel, intézményekkel, laptársakkal szemben.

A folyóirat profilja egyébként hamarosan kialakult. Nyolc évig majdnem minden szám *Az idő sodrában* gyűjtőcímen aktuális politikai és társadalmi publicisztikával, többnyire névvel nem jegyzett glosszákkal indult. Cikkek, tanulmányok, teológiai értekezések alkották a lap gerincét. Szókimondóak, kemények voltak a szociográfiák, riportok. Szerzői fiatal jobb- és baloldali szociális radikálisok: Oláh György, Fiala Ferenc, Szabó Zoltán, Féja Géza, Boldizsár Iván. Gazdag volt a tájékoztató híranyag, elsősorban a hasonló jellegű reformer külföldi katolikus mozgalmakról. Rendszeresen foglalkoztak kulturális kérdésekkel, közöltek műbírálatot. Szépirodalom ritkán és keveset szerepelt.

A lap életében két korszak különböztethető meg; a cezúra 1935 tavaszára esik. Az első szakaszban Balla Borisz és elvbarátai szerkesztik a folyóiratot, a másodikban Katona Jenő veszi át a szerkesztést. A személyi cserék határozott politikai irányváltozást jelentenek. Katona Jenő szerkesztésében a KORUNK SZAVA fokozatosan, de következetesen balra tolódik. Módosul a lap magatartása az alapvető bel- és külpolitikai kérdésekben. Az első szakaszban a lap rokonszenvet, reményteli várakozást tanúsított a Gömbös-kormány úgynevezett reformprogramja és a miniszterelnök személye iránt. A hitlerizmust ugyan kezdettől fogva bírálta, de a kritika csak a teológia területére meg a nemzetiszocializmus vallásüldözésére szorítkozott. Jellemző erre a beállítottságra egy 1934. március 15-én írott glossza: *„A nemzetiszocializmus is igen hosszú ideig szimpatikus volt sokunk előtt, mert azt hittük, hogy a fascizmus német válfajáról van szó és Mussolini megtalálta az egyházhoz vezető utat. Ehelyett a nemzetiszocializmus minden szociális tettei és ígéretei ellenére a modern kor legnagyobb aposztáziája az akarat világnézete, egy új pogányság jelentkezik."*[6] A hitlerizmus megbélyegzése így összeegyeztethető a fasizmus elvi elfogadásával és ennélfogva a hazai szélsőjobboldali radikalizmus és a keresztény mezben jelentkező tekintélyuralmi törekvések igenlésével. Így történhetett meg, hogy a folyóirat egyik számában megrója Ernszt Sándort, a tekintélyes konzervatív katolikus pap-politikust, mert a nemzetiszocializmussal szemben elnéző cikkét a hitleristák hivatalos lapja, a VÖLKISCHER BEOBACHTER közlésre érdemesnek találta. 1932. júniusi számában viszont

6 Az idő sodrában. A Korunk Szava megindulása óta. Korunk Szava, 1934/6. 103. p.

örömmel üdvözli, hogy Milotay Istvánt, a magyar szélsőjobboldali publicisztika ismert alakját megválasztották képviselővé, majd megünnepli Milotay újságírói pályafutásának 25. évfordulóját is.

Katona Jenő szerkesztői tevékenysége nyomán ez a kettősség fokozatosan felszámolódik. A parancsuralmi rendszerek és módszerek elutasítása egyértelművé válik, még ha fel-felbukkannak is egy „megjavított", „demokratikus és modern" rendi állam nosztalgiái.

A KORUNK SZAVA egyik legnagyobb, példamutató, a magyar sajtóban egyedülálló erénye a nagyfokú nyitottság, a mértéktartás és türelem volt. S ez elsősorban Széchenyi György valóban keresztényi jellemének köszönhető: nagyvonalúságának, toleranciájának s az általa oly gyakran említett caritasnak. Ez a szellem hatotta át a folyóirat szerkesztőit, amikor ankétot rendeztek oly fontos és kényes aktuális kérdésekről, mint a hitlerizmus, a földbirtokpolitika, a szociális problémák, a választójog, s a vitában valóban megszólaltatták a legkülönbözőbb nézetek képviselőit.

Az első ankét 1932. június 1-jén – tehát még Hitler hatalomra jutása előtt – a nemzetiszocializmust tűzte napirendre. Egyetlen hozzászóló, Milotay István fejezte ki rokonszenvét Hitler és eszméi iránt, de különös módon nem volt egyértelműen elmarasztaló több mérsékelt, polgári személyiség – König Antal teológus, Kray István keresztény párti képviselő, Mihelics Vid – állásfoglalása sem. Sőt, az akkor már kisgazdapárti Eckhardt Tibor „nagy ideálok" követőjét látta a majdani Führerben. Valamennyien a kommunizmus elleni védekezés eszközét hitték Hitlerben. A tárgyilagosság kedvéért meg kell említeni, hogy ebben az időben még az európai polgárság jelentős rétegei osztoztak ebben a tévedésben, Benedetto Croce, George Bernard Shaw, sőt Thomas Mann sem ismerte fel eleinte a fasizmusban rejlő iszonyú fenyegetést. Az ankét során csak a szociáldemokrata Kéthly Anna és Ignotus Pál helyezkedett szembe a hitlerizmussal, higgadt, érvelő stílusban, de határozottan. A KORUNK SZAVA fórumként szolgált a termékeny eszmecserére, olvasói előtt ismeretlen és idegen nézetek terjesztésére.

A nyitottságnak, ha nem is ilyen közvetlenül politikus, de annál beszédesebb megnyilvánulása volt Possonyi László *Magyar prózaírók* tanulmánysorozata. A szerző arra vállalkozott, hogy tizennyolc magyar prózaíró szellemi arcképét vázolja fel. Sokatmondó és meglepő a névsor és a csoportosítás: I. Herczeg Ferenc, II. Móricz Zsigmond, III. Molnár Ferenc, IV. Kosztolányi Dezső és Tormay Cecile, V. Komáromi János és Gulácsy Irén, VI. Szomory Dezső, VII. Babits Mihály és Földi Mihály, VIII. Zilahy Lajos, IX. Surányi Miklós és Makkai Sándor, X. Erdős Renée és Csathó Kálmán, XI. Szabó Dezső és Nyírő József, XII. Kassák Lajos. A válogatás szuverén volt: figyelembe vette az írói tehetséget, a rangot és a népszerűséget is. Természetesen vitatható ez a szelekció, de vitathatatlan a törekvés a tárgyilagosságra. Possonyi, a kitűnő tollú, választékos ízlésű, szellemes esszéista bevezetőjében hangsúlyozta: *„Világnézeti meggyőződésünket sohasem fogjuk eltitkolni, de a gyűlölködés és a tehetség el nem ismerése idegen tőlünk."*[7] Jeles fogadalom ez a kiélezett politikai, világnézeti és csoportharcok éveiben. A szerző be is váltotta ígéretét. Finom, a lényegre törő portrék sorozatában tette mérlegre a korabeli magyar próza irodalmát. Észrevehető az igyekezet, hogy a szigort inkább az ideológiailag hozzá közelebb állókon gyakorolja, a távolabbiak irányában pedig megértést tanúsítson. Tervét kisebb módosításokkal végre is hajtja, az arcképcsarnokot a magyar irodalom szeretete, az alkotás iránti tisztelet hatja át. Herczeg Ferencről megállapítja, hogy ő *„a kor hivatalos írója"*.[8] Méltatja mesterségbeli felkészültségét, de megjegyzi, hogy regényeit *„a finom ízlés és a középszerűség"* jellemzi. Molnár Ferencről elismeri, hogy szórakoztató, de elmarasztalja felszínességét, kiemelve művei közül a *Liliomot* és *A Pál utcai fiúkat*. Föltétlen elismeréssel adózik Móricz Zsigmondnak. Az utolsó portré Kassák Lajosé. Possonyi hangsúlyozza az eszmei távolságot, de figyelmeztet, hogy Kassák *„egész emberi beállítottságában az igazságot keresi", és „mint a szociális lelkiismeret ébresztőjét"*[9] ajánlja írásait olvasóinak.

Ez az irodalmi szemlélet bátor intellektuális tett volt olyan korban, amikor gyűlölködés és stigmatizálás állított egymással szembe írókat, irányzatokat, csoportosulásokat. A KORUNK SZAVA az emberek jóhiszeműségében, kölcsönös tiszteletében, a szó erejében bízott, amikor több kísérletet tett a lelkek megbékítésére, hídverésre, szintézis kialakítására a szociális kérdésekben, a kultúrában, a humánum értelmezésében. Pedig egy idő után nyilvánvaló lett, hogy a szemléletbeli ellentétek mellett az egyéni ambíciók, féltékenység és nézeteltérések még a kis szerkesztőségen belül is feszültségeket szítanak, és mélyülő belső válságot idéznek elő. A szakítás 1935 tavaszán következett be. Sajnálatos, látványos és botrányos külsőségek közepette.

Balla Borisz, Aradi Zsolt és Possonyi László ultimátumban követelték Széchenyi Györgytől, hogy adja át nekik teljhatalommal a lap szerkesztését, s mivel a lap tulajdonosa erre nem volt hajlandó, kiléptek a Ko-

7 Possonyi László: Magyar prózaírók. Korunk Szava, 1932/5. 7–8. p.
8 Ugyanott, 8. p.
9 Korunk Szava, 1932/21. 11. p.

RUNK SZAVÁtól, és ÚJ KOR címen új „aktív katolikus orgánum"-ot alapítottak, amelynek első száma 1935. április 20-án jelent meg. Széchenyi gróf elszigetelődött, magára maradt betegen, kézirat, szerkesztők, szerkesztőség és kiadóhivatal nélkül. Lapját átmenetileg meg sem tudta jelentetni 1935. március 15. után. Csak április 15–május 1-jei keltezéssel, tehát másfél hónap múlva jelent meg a következő, hevenyészve összeállított kettős szám Széchenyi szerkesztésében és kiadásában, majd május 15-én jelenik meg a fejlécen az új szerkesztő, Katona Jenő neve.

A szakítást szükségszerűen fűszerezte az ilyen alkalmakkor elkerülhetetlen személyeskedés, kölcsönös vádaskodás, szemrehányás, tisztázatlan anyagi kérdések feszegetése. A polémia abszurd jelleget öltött, amikor Széchenyi György, akit éppen akkor választottak meg képviselőnek kormánypárti támogatással, Balla Borisz szemére hányta Gömbös miniszterelnök iránti vonzalmát. A jobbra sodródó Balla pedig azért korholta Széchenyit, hogy a tokaji nyílt választáson a hatalom terrorját vette igénybe a közismerten liberális pesti baloldali újságíró, Lázár Miklós ellen. Egy évig tartott, amíg egy választott bíróságnak (Szandtner Pál és Szekfű Gyula professzorok és Zimányi Gyula piarista főiskolai igazgató) sikerült elsimítania a nyílt ellenségeskedést. Annyi mindenesetre nyilvánvaló, hogy az ingerült és elfogult szócsata mélyén tényleges, komoly politikai ellentét húzódott. Ez kiderül Balla Borisz írásaiból, nyilatkozataiból is. Még a szakítás előtt a liberális AZ EST-lapok konszernjéhez tartozó MAGYARORSZÁGnak adott nyilatkozatában kijelentette: *„Ma a jó, tiszta erőknek kötelességük odaállni Gömbös Gyula mellé. Ha nem állnának oda, megtörténhet, hogy őket szorítják ki a mindenütt lesben álló hatalmak."*[10] A pártütés tehát ezúttal is az olcsó politikai merkantilizmus „akkor már inkább mi, mint mások" jelszavával történt. Vezércikkében az ÚJ KOR első számában már elvibb magaslatokra emelkedik a dörgedelem a reformok állítólagos akadályozói ellen. *„Ezek azok* – írja Balla –, *akik gáncsolják és gúnyolják a reformpolitikát, ezek azok, akik mindig idézőjelben írnak a »reform nemzedékről«. Ezek azok, akiknek a becsületesen és puritánan keresztény Wolff Károly politikája is gyanús, csupán és egyedül azért, mert nem hajlandó a Gömbös Gyula s a reformpolitika ellen üvöltők kórusába beállani."*[11] A gróf Széchenyi Györgyhöz intézett „Kedves Gyuri Bátyám" megszólítással kezdődő levélben pedig többek között az áll: *„... tudod jól, hogy mi valamennyien igen közel állunk Gömbös Gyulához, és annak legtöbb programpontjá-*

10 Az aktív katolikus ifjúság a reformok mellett. Balla Borisz az Új Kor szerkesztője beszél az új katolikus és az új magyar mentalitásról. Magyarország, 1935. április 25. 15. p.
11 B[alla]. B[orisz].: Olvasóinkhoz. Új Kor, 1935. április 20. 3. p.

val egyetértünk, és tudod jól, hogy ezért voltunk előtted mindig gyanúsak, sőt »hitleristák«-nak is híresztelél bennünket miatta."[12] Vagy másutt: *„Ha te... nyíltan és őszintén Gömbösék mellé álltál volna, hidd el, ma másképp beszélnének rólad az emberek."*

A személyi és aktuálpolitikai vonatkozásokon túllépő elvi alapvetés feladatait ismét a teoretikus Mihelics Vid vállalja, aki az ÚJ KOR második, 1935. május 5-i számában, mintegy visszhangozva négy évvel korábbi, idézett téziseit, most is leszögezi: *„... Mélyenszántó reformok erős központi kormányzást követelnek. Olyan igazság ez, melyet egész Európa fejlődése tanúsít. Ez a kormányzás nem tűrhet meg olyan pártokat, amelyek a nagy célokban is különböznek, s a program és a jóakarat részére nem előlegzik a bizalmat."* 1935 derekán ez egyértelmű állásfoglalás volt a totalitárius rendszerek mellett, és türelmetlen elutasítás a pluralista, parlamentáris demokráciával szemben. Az orientálódás Gömbös Gyula irányába tehát több volt egyszerű taktikánál, tájékozatlanságnál, helyezkedésnél. Az ÚJ KOR azoknak az ifjú katolikus reformereknek kívánt „aktív orgánuma" lenni, akik a reformok megvalósításának biztosítékát a tekintélyuralmi kormányzatban látták, hiszen az az „erős, központi kormányzás", amely nem tűr meg bizonyos (vele egyet nem értő) pártokat, feltartóztathatatlanul diktatúrába torkollik. A pontosság kedvéért hadd említsük meg, hogy „egész Európa fejlődése" nem ezt a folyamatot igazolta. A tárgyilagosság kedvéért azonban azt is meg kell jegyeznünk, hogy az ÚJ KOR ifjú katolikusainak reformeri heve hamarosan lelohadt. Hozzájárult ehhez nyilván a „reformnemzedék" soraiban elhatalmasodó általános kiábrándulás, a szociális demagógia leleplezõdése, Gömbös Gyula váratlan halála. Maga Balla Borisz alig fél év múlva, már 1935 végén megvált a szerkesztőségtől, és a miniszterelnökségre vonult be miniszteri titkárnak, később pedig átnyergelt a diplomáciai pályára.

A KORUNK SZAVA következetesen bírálta a kormánypolitika szolgálatába lépett vetélytárs ballépéseit. Idézte a tekintélyes katolikus személyiségek éles elítélő nyilatkozatait. A MAGYAR KULTÚRA 1935. május 4-i számában Bangha Béla főszerkesztő, jezsuita páter megbélyegzi Balla Boriszék eljárását, szakítását, átállását a kormánypárt táborába, illetve Milotay István védőszárnyai alá. Megállapítja, hogy tettükkel nemcsak Széchenyi Györggyel, hanem a katolikus politikával helyezkedtek szembe, ezért *„helyzetük a katolikus napisajtóban tarthatatlanná*

12 Balla Borisz: Kedves Gyuri Bátyám! In: Nyílt válasz Balla Borisz levelére. Korunk, 1935. április 15–május. 1. 125. p.

vált". Czapik Gyula kanonok az EGYHÁZI LAPOKban megfeddi *„a könnyelmű, meggondolatlan, önhitt fiatalokat"*,[13] akik a reformlelkesedés hevületében nem vizsgálják meg kellő komolysággal a reformok tartalmát és azt, hogy összeegyeztethetőek-e a katolikus hittel. A legszigorúbb Nyisztor Zoltán a NEMZETI ÚJSÁGban, a legtekintélyesebb katolikus napilapban: ő személy szerint Balla Boriszt teszi felelőssé a történtekért, és nyilatkozatát úgy jellemzi, hogy az *„szinte elejétől végéig az utolsó ötven év egész magyar katolikus közéletének és politikai képviseletének arculcsapása és ostorozása"*.[14] Cikkének végén megállapítja: *„Egy túlfűtött ambíciójú s idejét kivárni nem tudó fiatalember most éppen a katolicizmus jelszavával »Krisztus akaratát« emlegetve akarja az egész katolicizmust egy jó szándékú, de reményeit még be nem váltott politikai párt számára szállítani. A katolicizmust senkinek sincs joga szállítani."*[15] A szemrehányásokon olykor érezhetőek a merev ortodoxia, a tradicionalizmus, a szellemi irányítási monopólium féltésének nyomai. Amikor például azt kifogásolják, hogy a szakadárok a katolikus Széchenyi oldaláról a félliberális(!)-félprotestáns Milotayhoz álltak, vagy amikor azt hangsúlyozzák, hogy a katolicizmus nevében „csak az egyházi autoritás beszélhet", vagy az általános viszolygás az újtól, a reformoktól. Kétségtelen azonban, hogy az egyházi tekintélyek erélyes elmarasztalása lefékezte az ÚJ KOR alapítóinak lendületét, és riasztotta olvasóikat. A folyóirat elszürkült, elјelentéktelenedett.

Évtizedek távlatában csak sajnálni lehet, hogy a magyar katolikus megújulás amúgy is kicsiny tábora oly korán megoszlott és meggyengült, és a szellemi ellenállásban nem fejthette ki a hozzá méltó szerepet. Inkább csak egy jelentős szellemi áramlat lehetőségét villantotta fel, amely azonban sajátos hazai körülményeink között nem tudott kibontakozni. A veszteség annál fájdalmasabb, mivel abban az időben a katolikus egyháznak és a katolicizmusnak Magyarországon rendkívüli volt a befolyása. A katolikus egyháznak a kor nagy kérdéseiben a keresztény humanizmus szellemében fogant határozott, bátor, nyílt állásfoglalásainak meghatározóan fontos hatása lehetett volna az egész ország sorsára. Ez azonban sokáig váratott magára. Így csak magányos hívők – Széchenyi György, Szekfű Gyula, Pethő Sándor, Babits Mihály, Apor Vilmos és Márton Áron püspökök és mások – lelkiismeretének hangja szólaltatta meg a katolicizmus aggodalmait és tiltakozását.

13 Figyelő. A „Korunk Szava", az „Új Kor" és az „ifjúkatolikusok". Egyházi Lapok, 1935. április. 116–121. p.
14 Nyisztor Zoltán: Aki szállítani akarja a katolicizmust. Nemzeti Újság, 1935. április 26. 1–2. p.
15 Ugyanott.

Katona Jenő válságos időkben, nehéz körülmények között vette át a KORUNK SZAVA szerkesztését. A fasizmus terjeszkedése fenyegetésből valósággá lett. Európa hadszíntérré kezdett átalakulni. A támadás felkészületlenül érte az antifasizmus erőit, közöttük a katolicizmust is. Defenzívába szorultak. Meggyengült pozícióikban általában inkább keresték a diplomáciai egyezkedés, időhúzás útját, mint hogy vállalják az elkerülhetetlen nyílt kiállást.

A KORUNK SZAVA ebben a nyomasztó légkörben derekasan megállta a helyét. A magyar szellemi ellenállás bátor, következetes szócsövévé fejlődött. S ez elsősorban Széchenyi György és Katona Jenő érdeme. Katona a *Magyar hitleristák* című politikai pamfletjével a kor egyik legbriliánsabb politikai-irodalmi művét alkotta meg.[16] A folyóirat szellemi irányítója ekkor Szekfű Gyula, aki 1937 nyarától állandó tagja a változó összetételű szerkesztőbizottságnak és aktív cikkírója a lapnak. A szerkesztőség körül bátor és következetes munkatársak gárdája alakult ki. Említsük meg Kovács Imre, Szabó Zoltán, Boldizsár Iván, Pallavicini György őrgróf, Nagy Tibor, Lendvai István, Bálint Sándor, Káldor György, Gogolák Lajos, Gyöngyössy István, Kozma Erzsébet és Szabó István nevét. A kulturális rovat állandó munkatársai: Kállai Ernő, Ferdinándy Mihály, Keresztury Dezső. A Vatikánból írta folyamatos tudósításait a Németországból száműzött Friedrich Muckermann jezsuita páter. Állandó cikkíró a francia neokatolicizmus legjelentősebb személyisége: Jacques Maritain filozófus.

A folyóirat most már valóban aktív katolikus orgánum. Állásfoglalásában egyre világosabb és bátrabb. Nem kerüli meg a kényes kérdéseket, nem tompítja hangját. Elkötelezi magát a demokratikus fejlődés, a parlamentarizmus, a keresztény demokrácia mellett. 1936. augusztus 1–15-i kettős számában *Katolikus sajtónk hiteléért* című szerkesztőségi cikke szemrehányás és felelősségre vonás a katolikus sajtó passzivitásáért. *„Akadtak a katolikus sajtónak orgánumai, amelyek hallgatásukkal asszisztáltak a totális állameszme előretörésének."* A cikk fölhánytorgatja, hogy ebben a sajtóban hosszú hónapokig egy tiltakozó hang sem hallatszott a nácizmus gaztetteiről, sőt dicsérő cikkek jelentek meg a nemzetiszocialista Németországról. *„Volt idő, amikor mi voltunk egyedül a magyar katolikus sajtóban"* a következetesen harcos antifasiszták. Ezért vállalták a lapbetiltás és a belső válság veszélyét is.

A KORUNK SZAVA volt az első és egyedüli keresztény sajtóorgánum, amely már az első zsidótörvényt elutasította. *„Katolikus ember ezt a javas-*

16 Katona Jenő: Magyar hitleristák. Cserépfalvi, Bp., 1936.

latot jó lelkiismerettel nem teheti magáévá" – írta gróf Széchenyi György 1938 tavaszán.

A folyóirat 1938. május 15-i száma üdvözli a Márciusi Front debreceni lapját, a TOVÁBBOT. Tiltakozik a falukutató írók ellen indított irodalmi perek ügyében. Február 15-én Endre Lászlónak Pest megye alispánjává történt megválasztása alkalmával ifj. Pallavicini György kipellengérezi az új korszellemet, mely *„üvegházban növekedett ijesztő bogáncskóróvá, a kormányhatalom mindenkori elnézése és többé-kevésbé burkolt támogatása mellett".* A március 16-i keltezésű 1938/6-os szám vastagbetűs szövegben így kommentálja az Anschlusst: *„A keresztény Ausztria elbukta óta a német nemzetiszocialista államrendszer, hatalmi törekvés és világszemlélet a Lajtánál áll. Mi tovább is teljesítjük magyar katolikus kötelességünket hazánk függetlenségéért és a keresztény szabadságért!"* Ritka merész kiállás ez a korabeli magyar sajtóban. Az október 15-i szám lelkesen üdvözli a fiatal Márton Áron kinevezését Erdély apostoli adminisztrátorává. Idézi szavait: *„Végeredményben Erdélyben csak a demokrácia eszméje nem idegen. A szó tiszta és nemes értelmezésében demokratának lenni, ez ősi erdélyi tradíció. Minden más kívülről importált világnézet csak pillanatokra tudja lekötni az erdélyi temperamentumot."* Az 1938. decemberi szám előbb méltatja a Györffy István professzor irányítása alatt megszervezett Táj és Népkutató Központ kiállítását, majd helyteleníti annak bezárását.

A belső vívódás legdrámaibban a spanyol polgárháború megítélésében tükröződik. A KORUNK SZAVA ebben a tekintetben is külön álláspontot képviselt a magyar katolikus sajtón belül. 1938-ban, amikor a harc már eldőlt, tekintélyes külföldi katolikus személyiségek megszólaltatásával igyekezett érzékeltetni ellenvéleményét. Egy angol dominikánus teológus, Jacques Maritain filozófus és François Mauriac publicista-író szavai azt juttatták kifejezésre, hogy Franco tábornokkal a katolicizmus nem azonosulhat, és a polgárháború nem keresztes hadjárat, amelyben a katolikus hívő elkötelezettsége természetes és vitathatatlan.

A KORUNK SZAVA politikai arculatának kritikus pontja a programszerű, merev antimarxizmus. Tagadhatatlan, hogy e téren az amúgy is bizalmatlan hierarchia nem tűrt volna semmiféle nyitási kísérletet, és az is tény, hogy e tekintetben a korabeli katolikus sajtó nem különbözött a legális polgári sajtó egészétől. Ismeretes, hogy a magyar uralkodó elit csak a legutolsó órában kezdett számolni a realitásokkal, és csak akkor igazította politikáját a történelemhez. Említésre méltó és tanulságos azonban egy röpke dialógus-intermezzo, amely 1937-ben zajlott.

A kezdeményezés marxista oldalról indult, ami változást jelentett a korábbi merev dogmatikus állásponthoz képest; hiszen Csömöri József a SZOCIALIZMUS 1935. júniusi számában *Vallási aktivizmus* című cikkében még így intézte el az ifjú katolikusok jelentkezését: *„Az aktív katolicizmus azonban nemcsak reakciós, hanem egyben kapitalista világszemléletű, akkor is, ha írásaiban éles kapitalistaellenes kifakadásokkal találkozunk is. Ha meginog a kapitalista rend, a kapitalizmus védelmében látja a maga hivatását az aktív, szociális katolicizmus éppúgy, mint a konzervatív kapitalizmus."*

Ennél sokkal intelligensebb és meggyőzőbb Fejtő Ferenc érvelése, aki a SZÉP SZÓ 1937. július–augusztusi számában, majd a SZOCIALIZMUS szeptember–októberi számában nyíltan és nagyvonalúan taglalja a kereszténység és a szocializmus viszonyának időszerű kérdéseit. Nem tagadja az alapvető világnézeti ellentétet, de arra figyelmeztet, hogy a fasizmus a megsemmisítés közvetlen fenyegetését jelenti mindkét ideológia számára. A logikus következtetés: szót kell váltaniuk egymással, igyekezniük kellene szót érteni. A KORUNK SZAVA részéről a válasz elutasító volt. Előbb Horváth Béla költő, publicista utasította vissza a kinyújtott kezet, azzal, hogy hívők és hitetlenek között nem lehetséges a megértés; majd Kozma Erzsébet a párbeszéd feltételéül a marxisták eszmei kapitulációját szabta meg. *„Az együttműködés csak akkor lehetséges* – írta –, *ha az illető csoport belátja, hogy abban, amiben eddig eltért a kereszténység álláspontjától, nem volt igaza."*[17] Fejtő érvelő és máig időszerű válaszainak végső konklúziója: *„A marxista, aki a katolikus hívő segítségét kéri a demokrácia védelméért vívott harchoz... egyszerűen felszólítja az Egyházat arra, védje önmaga elemi érdekeit, minthogy a szocializmus is megvédi a magáét."* [18] Nyílt, őszinte és értelmes beszéd. Bármilyen tényleges, tartós együttműködés egyetlen lehetséges alapja az eredeti tanításokban meghirdetett saját és egyben közös értékek őrzése. Hívő és hitetlen között a metafizika területén az ellentét valóban áthidalhatatlan, de az anyagi világban lehetséges; sőt, adott esetben kötelező a szocialista és a keresztény ember együttműködése a természetjogba foglalt elvek védelmében, a zsarnoksággal, az elnyomással, az embertelenséggel szemben. A dialógus feltétele tehát nem az eszmei kapituláció, az alakoskodás, a taktika, a manipuláció, hanem a keresztény és a szocialista eszmében rejlő ősi, eredeti és valódi (immanens) értékek érvényesítése.

17 Kozma Erzsébet: Kereszténység és szocializmus. (Válasz Fejtő Ferencnek). Korunk Szava, 1937. szeptember. 470. p.
18 Fejtő Ferenc: Kereszténység és szocializmus. Szocializmus, 1937/9–10. 398. p.

Az 1938-as esztendő a megpróbáltatások és csapások esztendeje volt a KORUNK SZAVA életében. Meghalt a szerkesztőbizottság két tagja: Biga József, a kiváló szlavista és Grieger Miklós pap-képviselő. Nyáron új szerkesztőbizottságot kellett alakítani, amelynek tagjai: Szekfű Gyula, Horváth Sándor, dominikánus szerzetes, teológus és Molnár Kálmán, a közjog professzora. Augusztusban, hosszú betegeskedés után elhunyt gróf Széchenyi György, a lap alapítója, tulajdonosa és felelős szerkesztője. Az osztrák Anschluss, majd a nyugati polgári demokráciák müncheni kapitulációja Hitler előtt, a fasizmus előretörését jelezte.

A KORUNK SZAVA utolsó, a VIII. évfolyam 24. száma 1938. december 15-én jelent meg. Még búcsúra sem nyílott alkalma, mert nem sejtette, hogy további megjelenése veszélybe került. Pedig az aktív katolikus orgánum ugyanúgy áldozatául esett az 1938-as fasiszta jellegű sajtórevíziónak, mint 135 laptársa, közöttük a SZOCIALIZMUS és a SZÉP SZÓ. A MAGYAR NEMZET már 1939. január 4-i számában megdöbbenésének adott hangot, hogy a KORUNK SZAVA nem jelent meg január 1-jén, és tiltakozott a lapengedély megvonása ellen. Apponyi György gróf január 16-ra interpellációt jegyzett be a képviselőházban a katolikus sajtó üldözése címén, és felszólalásra jelentkezett a KORUNK SZAVA megszüntetése ügyében Dulin Jenő kisgazdapárti képviselő is. A jobboldali többségű parlament botrányba fullasztotta az interpellációkat, a kormánypárti képviselők egy része kivonult a teremből, a szélsőjobboldali gróf Festetics Domokos pedig azt kiabálta: *„A spanyol vörösöket üdvözölte a lap."* De a kereszténységével kérkedő kormánynak mégis kínos volt egy katolikus folyóirat betiltása, különösen miután Serédi Jusztinián hercegprímás Szekfű Gyulához intézett levélben méltatta a lap érdemeit. Imrédy Béla miniszterelnök Kolosváry-Borcsa Mihály sajtófőnökre hárította a felelősséget. Az pedig az MTI-ben megjelentette az „illetékes hely" nyilatkozatát, amely különböző adminisztratív, jogi rendszabályokra hivatkozva indokolta a lapengedély megújításának megtagadását. Katona Jenő a MAGYAR NEMZET 1939. január 24-i számában ezeket a formális indokokat is sorra megcáfolta. Hasztalanul. A KORUNK SZAVA is a sajtórendészet jogtipró intézkedéseinek egyik korai áldozata lett.

1939 őszén, Teleki Pál miniszterelnöksége alatt új katolikus folyóirat kap lapengedélyt: a JELENKOR. Szerkesztője Katona Jenő. A szerkesztőbizottság tagjai: Szekfű Gyula, Horváth Sándor, Molnár Kálmán. A lap a KORUNK SZAVA örökségét veszi át. 1944 márciusában, a német megszállás után Katona Jenő és a lap többi munkatársa illegalitásba kényszerül, a JELENKORt betiltják. A KORUNK SZAVA alapítójának fia, gróf Széchenyi Pál honvédzászlós 1944 decemberében egy SS-járőrrel vívott fegyveres harcban Budapesten hősi halált halt.

(1986)

„Olvassa el a Magyar Nemzet minden sorát!"

Fejezetek a lap múltjából, 1938–1944.

AZ ALAPÍTÁS KORA

1938. augusztus 25-én reggel új magyar politikai napilap jelent meg: a MAGYAR NEMZET. A lapfejen a címet az egykori Landerer és Heckenast Nyomda felnagyított betűiből állították össze. Petőfi *Nemzeti dalát*, a szabad magyar sajtó első termékét, ezekkel a betűkkel nyomták 1848. március 15-én. A szembeötlő grafikai megoldás tudatos politikai utalás volt 1848 eszményeire. A hangulati képzettársítást politikailag alátámasztotta a lapfej tipográfiailag kiemelt másik mozzanata is. Főszerkesztő: Pethő Sándor. Ugyanezt sugallta a felelős szerkesztőnek, Hegedűs Gyulának, s az első szám ismertebb szerzőinek neve is: Nomád (Lendvai István), Katona Jenő, Gogolák Lajos, valamint a lap belső és állandó külső munkatársainak bemutatása. A névsorban szerepelt még többek között: Parragi György, Frey András, Galamb Sándor, Izsáky Margit. Hamarosan felsorakozott melléjük Tombor Jenő, Horváth Zoltán, Szabó Zoltán, Papp Antal, Kovács Imre, Szilágyi Sándor (Szidor), Wesselényi Miklós, Kunszery Gyula és mások. A lap bejelentette, hogy az írók közül Illyés Gyula és Kodolányi János rendszeres közreműködésére számít.

A MAGYAR NEMZETnek indulása pillanatától az volt a hivatása, hogy a veszélyeztetett nemzeti függetlenséget védelmezze a terjeszkedő német imperializmussal szemben. Feladatát becsülettel, színvonalasan és hatékonyan teljesítette. Mindvégig bátor szócsöve volt a német hódí-

tó politika, a nemzeti szocializmus és magyarországi ügynökségei elleni szellemi ellenállásnak. Öt és fél évi küzdelem után fojtották belé a szót: 1944. március 22-én, a németek bevonulását követően végleg betiltották. Addig is többször sújtották megtorlások. Szüntelenül a német hitlerista propaganda és a magyar szélsőjobboldal támadásainak pergőtüzében állt. Munkatársait nemegyszer személyes inzultusok is érték felbérelt nyilas merénylők részéről. Súlyosan megrendítette a MAGYAR NEMZET főszerkesztőjének és szellemi irányítójának, Pethő Sándornak 1940 nyarán bekövetkezett kényszerű távozása, majd tragikus halála. Később belső feszültségek és válságok is gyengítették. Az évek során változott személyi összetétele és politikai vonalvezetése. Fejlődött és tisztult társadalmi szemlélete. Konzervatív ellenzéki lapként indult, és viszonylag rövid idő alatt – társadalmi bázist keresve a nemzeti célkitűzések megvalósításához – eljutott ahhoz a felismeréshez, hogy az ország függetlenségéért és szuverenitásáért csak nagyvonalú, elzárkózástól mentes nemzeti szemlélettel és társadalmi reformprogrammal küzdhet hatékonyan.

A marxista kritika s a baloldali, demokratikus és liberális polgári ellenzék olykor bírálta a MAGYAR NEMZET kül- és belpolitikai koncepciójának tévedéseit, következetlenségeit. A visszaemlékezés elfogódott hangulata sem feledtetheti az indokolt fenntartásokat. Sem illő kegyelet, sem méltányosság nem kívánhat elhallgatást, még kevésbé a valóság eltorzítását. A könyörületesség diktálta effajta korrekciókra egyébként is ott kerül sor, ahol a múlt nem bírja el az utókor tárgyilagos bírálatát.

A MAGYAR NEMZET nem szorul rá erre az utólagos „kíméletre", kozmetikára, hamis mítoszra. Történelmi érdemeket szerzett: az esztendők múlásával a magyar értelmiség egyre jelentősebb rétegeit mozgósította az emberiséget fenyegető legnagyobb veszély, a német fasizmus ellen. Szellemi vezetőinek, elsősorban Pethő Sándornak, majd Szekfű Gyulának, egykori szerkesztőinek és munkatársainak bátorságát, erkölcsi emelkedettségét, tisztánlátását dicséri, hogy olyan időkben kötelezték el magukat a nemzeti függetlenség, az antifasizmus ügye mellett, amikor ez nemcsak egzisztenciájukat, de létüket is veszélyeztette. Jellemszilárdságuk és intellektuális érettségük bizonyítéka, hogy nem inogtak meg a legsúlyosabb válságok, vereségek napjaiban sem. A nemzet ügye iránti elkötelezettségük elsődlegességéről és hitelességéről vall, hogy közülük többen e gondolat jegyében néztek szembe belső konfliktusaikkal, szembesültek saját múltjukkal, kritikusan felülvizsgálták az ellenforradalmi rendszer ideológiájából fakadó, kora ifjúságuk

óta táplált begyökeredzett előítéleteket, és az idők során nemegyszer radikálisan korrigálták tévedéseiket. A nemzeti ügy elkötelezett védelme kitágította látóhatárukat a társadalmi haladás és az emberiség sorsa irányába. Ennek jegyében, viták tüzében formálódott a háború esztendeiben szövetségük a munkásosztállyal és a parasztsággal, illetve a dolgozó osztályok pártjaival.

Négy évtizeddel megindulása után[1] büszkén és jogosan sorolhatjuk a MAGYAR NEMZETet megbecsült nemzeti hagyományaink értéktárába. S az utókor, az olvasó és a sajtó munkása, büszkén, elfogódott tisztelettel emlékezik meg az elődökről, akik a nagy történelmi viharok idején megállták helyüket emberként, magyar újságíróként egyaránt.

Bennfentesek tudják, milyen bonyolult és sokrétű feladat a lapindítás, az első szám megjelenésének eszmei, politikai, technikai és személyi előkészítése. Hát még, ha az alapítás olyan zaklatott időkre esik, mint 1938 nyara. A MAGYAR NEMZET megszületésének előzményeire rányomta bélyegét a kor.

Hogyan történhetett, hogy 1938 nyarán, amikor a Harmadik Birodalom külpolitikai sikerei nyomán Európa-szerte támadásba lendült a szélsőjobboldal, éppen az ellenforradalmi Magyarországon útjára indulhatott egy új lap, amely programatikusan német- és Hitler-ellenes volt? Mi indíthatta az Imrédy-kormányt arra, hogy engedélyt adjon a MAGYAR NEMZET megjelenésére, és új szószéket biztosítson Pethő Sándornak, akit alig három hónappal korábban a nyilasok, éppen a kormányzat sajtószerveinek aktív közreműködésével, forgattak ki a MAGYARSÁG főszerkesztői állásából? Minek tulajdonítható, hogy a MAGYAR NEMZET engedélyezésével „mutatkozott be" a megszigorítást jelző új sajtórendelet? A 4950/1938. ME sz. rendelet 1938. július 17-én lépett életbe, amely miniszterelnöki engedélyhez kötötte az „időszaki lapok és hírlaptudósító újságok" alapítását és további megjelentetését? (És amelynek alapján 136 lap további megjelenését tiltották be.)

Egy rövid, átmeneti időszak sajátosságában kereshető a magyarázat. 1938 május közepe és augusztus vége között bizonyos mozgolódás, cseppfolyósság jellemezte a magyar belpolitikai életet, ami a kormány orientálódási bizonytalanságából rövid, átmeneti jellegű átcsoportosítási tapogatódzásból és tétova kísérleteiből fakad. Ez az efemer belpolitikai közjáték kínált lehetőséget a MAGYAR NEMZET megindítására is.

1 *[Vásárhelyi Miklós tanulmányának első – részleges – megjelenése 1978, innen számítható – vissza – az időmegjelölés]*

Ezt a magyar belső zajlást az Anschluss idézte elő. A terjeszkedő német birodalom közvetlen szomszédunk lett. Ez vegyes és ellentétes reakciókat váltott ki az uralkodóosztályon belül is. Az ellenforradalmi koalíción belül 1919 óta lappangó és fel-felvillanó ellentétek kiéleződtek. Politikai, gazdasági és nemzedéki konfliktus volt ez. A náci Németország sikerei felvillanyozták az ellenforradalmi rendszer második garnitúráját alkotó, a vezető politikai és gazdasági hatalmi pozícióktól elzárt, jobboldali „segédhadakat". Új erőre kaptak azok az elemek, amelyek kezdettől fitymálták a látszatalkotmányosságot, a korlátozott parlamentarizmust és ehelyett a totális, nyílt, olasz-, német típusú diktatúrák bevezetését szorgalmazták. Radikális, fasiszta programjaikat támogatták az „őrségváltást" követelő kirekesztettek, a szamárlétrán megakadt törzstisztek, a németrajongó főtisztek, államhivatalnokok, a háborús konjunktúrából részüket követelő polgári, kispolgári és középbirtokos rétegek, a karrierlehetőségektől felajzott kispolgárok. Fokozta a fasiszta mozgolódások veszélyességét, hogy erőteljesen törekedtek tömegbázisuk kiszélesítésére és szociális demagógiájuk – kiaknázva az ország társadalmi, gazdasági elmaradottságát, a szociális igazságtalanságot és feszültségeket, a falusi és városi nincstelenek elmaradott, félrevezethető rétegeire appellált.

Az uralkodó elitet nyugtalanították a nemzetközi változások és a nyomukban kibontakozó belpolitikai fejlemények. Alapvető politikai célkitűzése az ellenforradalmi rendszer fenntartása és a revíziós külpolitika sorsát a revansista hitleri Németországhoz kötötték. De a magyar finánctőke, a nagybirtokosok, az arisztokrácia, a közélet és a kormánypárt, az állami bürokrácia vezető pozícióiban meggyökerezett „öreg csáklyások" éppen hatalmuk csorbítását féltették a német túlsúlytól és különösen a nácik közvetlen szolgálatába szegődött szélsőjobboldal agresszív mohóságától. Megérezve az idők szelét, hajlamosak voltak engedményekre, átcsoportosításokra, bizonyos uralmi pozíciók átengedésére, a háborús konjunktúra gyümölcsének megosztására, de ragaszkodtak hegemóniájukhoz. Kompromisszumot kerestek a jobboldal keretein belül és e feladat megoldására a legalkalmasabbnak Imrédy Béla látszott.[2]

Imrédy nem volt pártpolitikus. Konzervatív gazdasági szakemberként tekintélyt szerzett külföldön is, különösen angol bankkörökben. Múltjánál, neveltetésénél fogva bírta a konzervatív körök, a nagytőke és a klérus bizalmát. De homályos, zavaros megfogalmazású, gömbösi ihletésű „reformeszméi", a kleriko-fasiszta hivatásrendűség szellemében fogant társadalmi elképzelései várakozásokat ébresztettek a „homo novus" iránt a szélsőjobboldalon is. Koncepciója az volt, hogy nemzeti, keresztény programmal, a törvényesség alapján, a „gentleman-szellem" jegyében tömöríti egy táborba az úri jobboldal összes erőit és a széles körű politikai koalíció élét a hatalmat ostromló nyilasok ellen fordítja.[3]

2 Sipos Péter: Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja. Akadémiai, Bp., 1970. 36. p.
3 Ugyanott: 38. p.

Miután elődje, Darányi Kálmán miniszterelnök abba bukott bele, hogy hasztalan próbálta „szalonképessé" tenni a nyilasokat, bevonva őket az „alkotmány bástyái" közé, Imrédy kezdetben a nyilasmozgalmak elszigetelésére és megbénítására törekedett. Váltakozva alkalmazott politikai és adminisztratív módszereket. Szigorú kiegészítő törvényeket fogadtatott el a nyilas izgatás, felforgatás és titkos szervezkedés megtorlására. Rendeletileg megtiltotta, hogy közalkalmazott tagja lehessen a nyilas pártnak. 1938. július 6-án a budapesti ítélőtábla Szálasi Ferencet három évi fegyházzal sújtotta. Ugyanakkor állásokkal, nagyobb befolyással kecsegtette pártja szélsőjobboldali korifeusait, és az úri középosztályt azzal igyekezett szembeállítani a nyilasokkal, hogy azok – mint programbeszédében kijelentette – „magyartalan magyarok", „fanatizált fantaszták", akik „ködös maszlaggal" uszítják az elégedetlenkedőket.

Saját helyzete megszilárdítására Imrédy elsősorban a kormánypárt centrumát a harmincas években összekovácsolódott fejbólintó derékhadat igyekezett erősíteni, de támogatást keresett különböző konzervatív, legitimista, keresztényszocialista magyar fajvédő egyházi körökben is, sőt óvatos gesztusok tett még a polgári ellenzék (a Független Kisgazdapárt és Rassay Károly Polgári Demokrata Pártja) felé is. Kormányzata első hónapjaiban átmenetileg hallgatólagos egyezség teremtődött a kormánypárt és az ellenzéki pártok között – a szélsőjobb visszaszorítására.[4]

Ebben a sajátos helyzetben született meg a MAGYAR NEMZET. Eredeti funkciója az lett volna, hogy lojális ellenzéki fórumként erőteljesen támogassa a kormány nyilasellenes hadjáratát és taktikusan, burkoltan élesztgesse a németekkel szembeni bizalmatlanságot, tartózkodást. A sors iróniája azonban úgy akarta, hogy az induló számban a legnagyobb teret a Horthy Miklós kormányzó és Imrédy (1938. augusztus 20–29. közötti) németországi látogatásáról szóló beszámoló foglalja el. Igaz, az augusztus 25-i MAGYAR NEMZET azt is méltatta, hogy a Kúria jogerősre emelte a Szálasit sújtó táblai ítéletet, de ez csak kései visszhangja volt egy valójában már lezárult szakasznak. A németországi látogatás fordulatot hozott a magyar belpolitikában. A hatalomsóvár Imrédy, miután úgy ítélte, hogy eredeti koncepciója megvalósíthatatlan, hirtelen irányt változtatott. A fenntartás nélküli németbarátságnak lett a szószólója, és az ország gyors ütemű fasizálását készítette elő.[5] A kérészéletű Treuga Dei felborult, és röviddel indulása után, kora ősztől, a MAGYAR NEMZET is élesen szembefordult az Imrédy-kormánnyal.

4 Ugyanott: 45. p.
5 [Azóta erről lásd még: Imrédy Béla a vádlottak padján. Bevezető tanulmány: Sipos Péter. Osiris–Budapest Főváros Levéltára, Bp., 1999. 17–28. p.]

VIHAROS ELŐZMÉNYEK

Előzetes tapogatódzások után a konkrét tárgyalások 1938 júniusában kezdődtek az új lap megindításáról. A közvélemény augusztus elején szerzett előzetes híradást megjelenéséről. Budapest és a nagyobb városok utcáin nagybetűs plakátok tűntek fel, szövegük így szólt: *„A Magyar Nemzet küzd, hogy Magyarország magyar ország maradjon."* A hirdetmény frappáns tömörséggel ragadta meg az új napilap politikai programjának lényegét. Mindenki megérthette a célzást 1938 nyarán, amikor a német propaganda már szemérmetlenül hangoztatta a Süd-Ost Raumra támasztott igényeit, Magyarországot létében csak egyetlen helyről érhette közvetlen veszély, az országot magyar voltában csak a német imperializmus fenyegette. Az Anschluss előzményei és a szaporodó csehországi provokációk arra intettek, hogy Hitler szívesen próbálkozik, főként nemzetközi, diplomáciai meggondolások alapján, a sima „gleichschaltolás" módszerével. Vagyis a hódításnak azt a módját részesíti előnyben, amely nem igényli a német haderő közvetlen, brutális bevetését, hanem a hatalom megragadását, a „piszkos munkát" inkább a Birodalom ügynökségeire, segédhadaira, „ötödik hadoszlopára" bízza, maga megelégedvén a záróaktus végrehajtásával, a „rendcsinálással", a „stabilizálással". Elkerülhető az ország szuverenitásának, területi integritásának nyílt, megbotránkoztató megsértése, ha az „ötödik hadoszlop" tálcán szállítja látszat szerint épen és érintetlenül a teljes zsákmányt.

Magyarországon a nagy többségében a Volksbundba szervezett hazai németség és a különböző németbarát szélsőjobboldali mozgalmak kínálkoztak erre a szerepre. A nyilasok nem is csináltak titkot abból 1938 tavaszán és nyarán, hogy diverzió, összeesküvés, puccs árán kezükbe akarják kaparintani a hatalmat. A jelszó éle tehát elsősorban ellenük irányult. Vitathatatlan, hogy az akkori idők akusztikájában tapadt ehhez a felhíváshoz bizonyos, a kor frazeológiáját idéző fajvédő mellékzönge is, amely általában az „idegenfajúak", a svábok, a zsidók, stb. befolyásától féltette az ország magyar jellegét. A fogalom általános faji utalásának hordereje azonban elhalványult a konkrét, aktuális politikai jelentés mellett. A magyar országot 1938 nyarán nem általában az „idegenfajúak" veszélyeztették, hanem azok a különböző eredetű és nemzetiségű elemek, akik idegen érdekek szolgálatában, idegen uralom alá akarták hajtani az országot és idegen rendszert kívántak rákényszeríteni. A céltábla a német imperializmus volt, a nemzetiszocializmus és annak magyarországi ügynökei, hívei és majmolói.

A plakát nemcsak az új napilap politikai profilját érzékeltette. Ízelítőt adott abból a módszerből, technikából is, amelyet a MAGYAR NEMZET szerkesztői és újságírói valósággal iskolává fejlesztettek a második világháború évei alatt. Az elkötelezettség nemcsak az elszántságot acélozza

meg, kibontakoztatja a tehetséget, megsokszorozza a találékonyságot is. Ki emelhet szót a „nemzeti és keresztény" Magyarországon azon célkitűzések ellen, hogy Magyarország magyar maradjon? A követelés jogilag, formálisan megtámadhatatlan és értelmileg is kikezdhetetlen – az önleleplezés kockázata nélkül. Az persze „a levegőben van", hogy az adott helyzetben ez a jelszó nem egyezik a kormányzat hivatalosan hangoztatott németbarát politikájával, és magára vonja a hitleri Németország haragját. De nem véletlen, hogy a kérdés firtatását nem tartotta célszerűnek a szélsőjobboldali sajtó sem. Inkább elhallgatták.

Ez a kétértelműséggel leplezett egyértelműség, a szavak mögé rejtőző jelentés, a sorok közül kipislantó jelzés a képzelet asszociatív készségének serkentésére lett a MAGYAR NEMZET egyik jellemzője. A cenzúra szigorodásával jelentősége nőttön-nőtt. Különösen a külpolitika információk és címek tálalásában meg a publicisztikában nyilvánult meg, majd később a hadijelentések tolmácsolásában. Kiapadhatatlan újságírói lelemény és vállalkozószellem formálta az új stílust. A gúzsba kötött szabadságvágy kifürkészte a hajszálrepedéseket is, a szellemi „elsötétítésre" kárhoztatott közvéleménynek kifinomultak az érzékszervei. A napi szerkesztés mindennapos kockázatot jelentett. Fenyítések, levélváltások, szigorítások és betiltások torolták meg az elszámításokat. De az újságíró és az olvasó közötti páratlan intimitás és a cinkos összekacsintás jegyében kovácsolódott ki a MAGYAR NEMZET sajátos stílusa.

A kép teljességéhez tartozik, hogy ezt az újságírást művelői kezdettől csak a kormány hallgatólagos elnézésével, tűrésével űzhették. Korai és halvány tünete volt ez, már a második világháború előestéjén, a magyar uralkodó osztály egy része által később határozottabban gyakorolt hintapolitikájának. A hatóságok és a sajtó ilyen irányú kollaborációjában azonban a felelősség – konkrét esetekben – szinte kizárólag a szerkesztőségre, illetve az újságíróra háríttatott.

Volt a MAGYAR NEMZET megszületésének egy másik, a korra nem kevésbé jellemző előzménye. Kivételes eset a sajtó történetében, hogy egy újságot támadás érjen – megindulás előtt. Most ez történt, méghozzá durva külső beavatkozás formájában, természetesen párosulva „hazai" denunciálással. A nyilasokkal rokonszenvező, szélsőjobboldali hétfői hecclap, a VIRRADAT, 1938. augusztus 16-án a 3. oldalon szembeszökő tálalásban idézte egy bécsi újságnak, a WIENER NEUESTE NACHRICHTEN-nek „megbízható helyről" szerzett értesülését. A kor légkörét és a politikai erkölcs gátlástalanságát érzékelteti már a kéthasábos cím is: *„Feltűnő német hír egy új magyar lap megalapításáról."* A német forrásból szárma-

zó magyar belpolitikai információ pedig ekképpen szólt: „*A Magyar Hírlap és a szintén zsidó Nemzet kimúlása egy új lapalapítás érdekében történt. A két megszűnt lap helyett e hó 25-én Budapesten új lap fog megjelenni Pethő Sándor szerkesztésében. Hosszabb tárgyalások előzték meg a lapalapítást. Pethő Sándor új lapjához a Gyosz és a Tébe adja az anyagi támogatást éspedig úgy, hogy a jövőben Pethő Sándor lapja kapja meg azt a szubvenciót, amelyet eddig a két megszűnt lap élvezett. Az új lap 275 ezer pengős alaptőkével indul.*"

A VIRRADAT a továbbiakban, a bécsi lapot idézve közölte, hogy Pethő közismerten „*legitimista és németellenes irányzata*" folytán az új lap megindítása „*a németellenes áramlat megerősítését jelenti*". A WIENER NEUESTE NACHRICHTEN még hozzátette, különösnek találja, hogy ilyen politikai célra még ma is könnyen lehet Magyarországon pénzt kapni. A német napilap és a szélsőjobboldali hetilap összehangolt manővere alig burkolt fenyegetést tartalmazott, és már eleve diszkreditálni igyekezett a meginduló lapot.

A WIENER NEUESTE NACHRICHTEN, amely ebben az időben a hitlerista propaganda Magyarország irányába előretolt német őrállásának szerepét töltötte be, ezúttal is a koholmánygyártás módszerét követte. Tudatosan félrevezető információit úgy igyekezett szavahihetőség látszatával felruházni, hogy evidenciákat, konkrét tényeket, eseményeket font körül a hazugság és rágalmazás szövedékével. 1938 augusztusában valóban megszűnt az említett két napilap. A nagymúltú polgári radikális MAGYAR HÍRLAP augusztus 7-én mondott végleges búcsút olvasóinak. Anyagiak hiányában szüntette be megjelenését és munkatársai bejelentették, hogy átadják a tollat az „Újság"-nak. Közülük Várkonyi Titusz, Babay József és Szentimrei Jenő nevével találkozunk majd a MAGYAR NEMZET hasábjain. A másik megszűnő – „szintén zsidó" – lap a NEMZET, ha nem is hivatalos orgánuma a Független Kisgazda Pártnak, közel állt hozzá. Cikkírói, publicistái sorában az FKGP prominens politikusai, képviselői, Dinnyés Lajos, Tildy Zoltán, Sulyok Dezső szerepelnek. Augusztus 5-én jelenik meg utoljára. Hirtelen, értesítés nélküli elmúlásának körülményei ugyanolyan sajátságosak, mint létrejötte. Alig másfél évvel korábban, 1937. március 6-án jelent meg független, ellenzéki napilapként a NEMZET első, bemutatkozó száma. Címlapján a jelzés I. évfolyam I. szám. A napilap második száma április 4-i, a harmadik május 4-i dátumot hordoz, s miként a június 5-én megjelent negyedik számból kiderül, a különös, havonként megjelenő napilap addigi kiadásai mindegyikét betiltották, példányait elkobozták.

A sajátságos eset mögött sajtótörténeti érdekesség húzódik meg. A miniszterelnökség ugyanis előzetes lapengedélyhez kötötte bármely időszakos sajtóorgánumnak megjelenését. A NEMZET ezt az engedélyt nem kapta meg, mire kiadója törvényesség panasszal fordult a Közigazgatási bizottsághoz. Ez június 4-i ítéletében kimondta, hogy „*a Nemzet című napilap a Magyar Királyi Miniszterelnökség előzetes engedélye nélkül is megindítható*". A miniszterelnökség ugyanis – mint a konkrét panasz kapcsán kiderült – az 1914. XIV. törvénycikknek a háborús kivételes hatalomról szóló rendelkezésére építette közel két évtizedes törvénytelen engedélyezési gyakorlatát, amelyet csak később, utólag szentesített az 1938-as sajtótörvény.

A célzás a két lap megszűnése és a MAGYAR NEMZET indulása közötti állítólagos összefüggésre a náci-nyilas propaganda mesterkedése volt. Antiszemita hangulatkeltéssel eleve diszkreditálni akarta a MAGYAR NEMZETet, azt állítván, hogy az újonnan meginduló napilapnak is a (természetesen: zsidó) nagytőke lesz a gazdája. Az anyagi finanszírozás kérdéskomplexumára visszatérünk még. Alaptalan és megtévesztő volt azonban az az állítás is, hogy a MAGYAR NEMZET az ellenzéki baloldali MAGYAR HÍRLAP és a NEMZET helyébe lép. A szélsőjobboldali propagandának viszont éppen az volt a manipulációja, hogy a húszéves ellenforradalmi propaganda által többségében jobbra hangolt országban eleve a „baloldaliság" és a „zsidóbérencség" gyanújába keverjen és elszigeteljen mindenkit, aki keresztezi a német nagyhatalmi politika elképzeléseit. Ennek érdekében teremtettek összefüggést a megszűnt baloldali, zsidónak minősített lapok és a még meg sem indult, nem baloldali programot hirdető, de várható németellenessége miatt máris denunciált MAGYAR NEMZET között.

Volt azonban a MAGYAR NEMZET megszületésének közvetlen sajtópolitikai előzménye is. 1938 májusában váratlan drámai fordulat következett be a MAGYARSÁG című napilap vezetésében és irányvonalában. A lapot konzervatív, ellenzéki újságként tartották számon. Főszerkesztője 1934 óta Pethő Sándor, a felelős szerkesztője Hegedűs Gyula és csak az utolsó oldalon, az impresszumban húzódott meg szerényen a felelős kiadó, ifj. virtsologi Rupprecht Olivér neve. Május 20-án még régi köntösben, megszokott mondanivalójával jelent meg a lap. Május 21-én, szombaton reggel azonban a gyanútlan olvasó meglepő változásra ébredt. Egy nap alatt a MAGYARSÁGból csak a címe maradt meg. A lapfejen szokatlan címorgia. Elnök-vezérigazgató, főszerkesztő és felelős kiadó: ifj. virtsologi Rupprecht Olivér dr. Ám ez sem elég. A teljes oldalt betöltő vezércikk címe: „Jobbra". Alatta a szerző neve, újfent ifj. virtsologi Rupprecht Olivér dr. Grasszált a dilettantizmus és az ízléstelenség.

Szokatlan hangnemben indult a vezércikk is. Első mondata így szólt: „*Az utóbbi időben a legkülönbözőbb formákban híresztelték, hogy a Magyarságot ennek vagy annak, ilyen, vagy olyan összegért eladtam.*" S mint a továbbiakban a vezércikkből – minden cáfolat és mosakodás ellenére – kiderül, valóban ez történt. Virtsologi Rupprecht, mint a MAGYARSÁG tulajdono-

sa, bejelenti, hogy megváltoztatta a lap politikai irányvonalát, és az újságot a „nemzeti jobboldal" szolgálatába állítja. A lap eddigi irányítóinak azt vetette szemére, hogy meg nem értést tanúsítottak a hitleri Németország és a magyar nemzeti szocialista mozgalmak iránt.

Pethő Sándor azonnal eltávozott a MAGYARSÁGtól. Követte Hegedűs Gyula és a munkatársi gárda jelentős része, sőt valamivel később a kiadóhivatalnak és az adminisztrációnak is mintegy a fele. A kiváltaknak ez a csoportja alkotta az augusztusban megszerveződő MAGYAR NEMZET magvát. A MAGYARSÁG vezérkarába pedig már egy hét múlva, május 29-én, felelős szerkesztőként Hubay Kálmán nyilaskeresztes képviselő, a Hungarista Mozgalom vezetője került. Ezzel a manőverrel a nyilas szélsőjobboldal napilaphoz jutott.

Egyébként – az üzleti tranzakció jellege folytán ugyan nem dokumentálhatóan, de – szavahihető kortanúk egyöntetű állítása szerint azonban a MAGYARSÁGot a nyilaskeresztesek német pénzen vásárolták meg. Az átjátszás anyagi mozgatóira mutatott rá a SOPRONVÁRMEGYÉben akkori felelős szerkesztőjének, Parragi Györgynek 1938. május 22-én megjelent vezércikke is. Állításainak érdekességét növeli, hogy Rupprecht miattuk sajtópert indított a szerző ellen, melyet 1939 februárjában azonban elveszített. Pedig a felmentett Parragi nem kevesebbet állított, mint hogy virtsologi Rupprecht *„zsebének nógatására... gleichschaltolta a magyar keresztény középosztálynak ezt a lapját"*, hogy *„elmozdította lapja éléről azt az embert, aki a magyarság útján mert járni"*. Megírja, hogy olyan időket élünk, amikor a Pethő Sándorok kezéből *„üzleti szempontból ki tudják ütni a tollat"*...

A sajtóper tárgyalásán egyébként egy kurzuslovag jellegzetes pályaképe rajzolódott ki. Rupprecht Olivér fiatal huszárhadnagy volt, amikor 1921 októberében a balul végződött második királypuccs alkalmával IV. Károly és Zita a földbirtokos család nyugat-magyarországi kastélyában töltötte az első éjszakát. Szolgálatai elismeréséül gróf Sigray Antal, a magyar legitimista mozgalom egyik vezére az ifjú Rupprechtet elhelyezte a MAGYARSÁG kiadóvállalatánál. Az évek során a vállalat gazdasági vezetője lett, és fokozatosan megkaparintotta a részvények többségét, majd egy adott pillanatban, mint láthattuk, a lapot átjátszotta a nyilasok kezére.

A MAGYARSÁG „átállításában" persze benne volt a hivatalos sajtópolitika keze is. A kormánypárt egyik jelentős csoportja arra törekedett, hogy a szélsőjobboldalt integrálja a rendszerbe. Darányi Kálmán miniszterelnök megbízásából közvetlen tárgyalások is indultak Szálasiékkal erről a kérdésről. A kormánypárt ezzel párhuzamosan szorgalmazta, hogy a szélsőjobboldali mozgalmon belül a „fantaszta", túlságosan „radikális" fasiszta, a szociális demagógia tüzével játszó Szálasival szemben megtámogassa a szalonképesebb, hivatásos politikai kökereket. Erre a szerepre kínálkozott egy más szerencselovag, Hubay Kálmán, aki pályáját liberális újságíróként kezdte Miskolcon,

majd 1937 végéig a kormánypárti FÜGGETLENSÉGnek volt a főszerkesztője, aztán átevezett a szélsőjobbra, és hamarosan csatlakozott a Magyar Nemzeti Szocialista Párthoz. 1938. márciusban a lovasberényi kerületben megválasztották országgyűlési képviselőnek. Jellemző, hogy a kormánypárt csak formálisan állított ellenjelöltet és Hubay lényegében Darányi hozzájárulásával az egész jobb- és szélsőjobb közös jelöltjeként került a parlamentbe. Ezután a rendőri felügyelet alá helyezett Szálasi áldásával a betiltott és feloszlatott Magyar Nemzeti Szocialista Párt helyett Hubay megalapította a Nemzeti Szocialista Magyar Párt–Hungarista Mozgalom elnevezésű nyilas tömörülést. Ennek megbízásából bonyolítja le a MAGYARSÁG-ügyletet, és május végén már ő lesz a párt lapjának felelős szerkesztője, politikai irányítója.

VÁLSÁGOS ESZTENDŐK

Az általános jobbratolódás egyik tünete volt, hogy 1938 tavaszán és nyarán a magyar sajtó olyan országos politikai napilapokkal – a Pethő Sándor vezette MAGYARSÁGgal, a NEMZETtel és a MAGYAR HÍRLAPpal – lett szegényebb, amelyek szemben álltak a német nagyhatalmi politikával és a nemzetiszocializmussal, napilaphoz jutott viszont a nyilasmozgalom. A Fővárosi Cégbíróság irattárának tanúsága szerint, 1938. augusztus 8-án, *„dr. Pethő Sándor hírlapíró és képviselő a Magyar Nemzet napilap kiadásának finanszírozására korlátolt felelősségű társaságot alapított. A társaság székhelye: Budapest, VI. Aradi u. 8. Törzstőkéje: 10 000 P., amelyet a két alapító tag 50-50 %-os arányban fizetett be."* Jenei Károly levéltári kutatásai alapján tudjuk, hogy az augusztus 18-án kelt 5857/1938-as miniszterelnökségi okirat engedélyezte MAGYAR NEMZET néven *„időszaki napilap alapítását, hétköznap 16, vasárnap 32 oldal terjedelemben"*. [6]

A kft. egyik alapító tagjaként szereplő Ángyán Béla országgyűlési képviselő Bethlen István egyik bizalmasa volt. Mellette kezdte pályafutását 1919-ben, a bécsi ellenforradalmi komitében. 1922-től Bethlen kormányzása alatt öt évig volt a miniszterelnökség sajtóosztályának vezetője, majd igazságügyi államtitkár a Bethlen-kormány 1931-ben történt lemondásáig. Alapító tagsága az uralkodó osztály egyik csoportjának befolyását jelezte. Bethlen volt a feje annak az irányzatnak, amely a harmincas évek közepétől egyre világosabban látta, hogy az ország önál-

6 Fővárosi Cégbíróság Irattára. Cg. 40362. [Ugyanezen okirat szerint a társaság ügyvezetői Hegedüs Gyula és Pethő Sándor lettek]

lóságát súlyosan fenyegeti a hitleri politika. Az ellenforradalmi rendszer stabilizációjának megalkotója veszélyeztetve látta egész konstrukcióját. Külpolitikai koncepciójának tengelyében kezdettől a területi revízió állt. Ezért orientálódott az olasz fasizmusra és a német nacionalizmusra, amelyek kikezdték az első világháború utáni európai elrendeződést. Hitler hatalomra jutása után Bethlen azonban ráeszmélt, hogy a náci nagyhatalmi politikának magyar vonatkozásban csak mellékes mozzanata, átmeneti taktikája bizonyos revíziós, területi igények részleges támogatása. Valójában ez a politika stratégiailag létében fenyegette a megmaradt, trianoni Magyarországot is. Az egyoldalú német elkötelezettség alternatívájaként Bethlen részben az olasz barátság elmélyítését, részben a nyugati nagyhatalmakra való orientálódást szorgalmazta. Módosult külpolitikai elképzeléseinek, szemlélete realitásának azonban alapvető gyengesége volt, hogy sem akkor, de még sokkal később sem ismerte fel a világban végbemenő változásokat. Ez a vitathatatlanul széles látókörű, a taktikázáshoz kiválóan értő konzervatív politikus – ellentétben több külföldi kortársával – sohasem tudott túllépni osztályelfogultsága korlátain. Érezte a történelmi vihar közeledtét, de a lehetetlent áhítva abban bízott, hogy a sorsfordulón érintetlenül mentheti át a félfeudális magyar társadalom elavult struktúráját.

A MAGYAR NEMZET Lapkiadó Kft., hivatalosan jegyzett alaptőkéje 10 ezer pengő volt, napilap megindításához azonban ennek sokszorosa kellett. Bankhitel és bankgarancia, a nyomdaszámla, a papír, a szerkesztőség és a beharangozás, terjesztés költségeinek fedezésére. Ennek eredetére célzott a WIENER NEUESTE NACHRICHTEN előzetes információja és a MAGYAR NEMZETet pályáján végigkísérte a gyanúsítás, hogy gazdája a Gyáriparosok Országos Szövetsége (Gyosz) és a Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete (Tébe). Még jóhiszemű, a lappal rokonszenvező megfigyelők is készpénznek vették ezt. A hazugság legtapadósabb válfaja a féligazság. Közismert tény ugyanis, hogy a tőkés társadalomban a polgári sajtót a nagytőke finanszírozza. Közvetlenül vagy különböző intézmények, esetenként állami szervek közbeiktatásával. A gyáripar, a finánctőke és kisebb részben a nagybirtokos arisztokrácia anyagi támogatása biztosította az egész magyar polgári sajtó létét a szélsőjobboldali fasisztától a baloldali polgári ellenzéki orgánumokig. Tehát közöttük a MAGYAR NEMZETét is. Annak sugalmazása azonban, mintha a Gyosz és a Tébe támogatása a MAGYAR NEMZET egyedi jellemzője, kiváltsága vagy egyenesen monopóliuma lenne, célzatos porhintés volt. Később, 1940 februárjában bizonyos Kovách Andor a Turul Szövetség lapjában, a MAGYAR ÉLETben *Levél a „Néma Rovat" szerkesztőjéhez* címmel annak az állításának alátámasztására, hogy *„a lapot nagyrészben zsidó pénzen, zsidó érdekek védelmében alapították"*, megkockáztatta azt a kacsát is, hogy *„a lap egyik főcenzora, Fenyő Miksa, a Gyosz Maxija, az ő kézjegye nélkül jelentősebb cikk ki nem szedhető"* [7]. A légből kapott hangzatos valótlanságot nagy garral kapta fel az ÚJ MAGYARSÁG 1940. február 8-i száma. Amikor azonban a MAGYAR NEMZET már vasárnapi válaszában közönséges rágalomnak bélyegezte ezt a nevetséges állítást, és gyanúsítása bizonyítására szólította fel a szélsőjobboldali propagandát, a válasz – mélységes hallgatás volt.

Ilyenfajta ellenőrzést, természetesen, senki sem gyakorolt és nem is gyakorolhatott Pethő Sándor lapja fölött. Ugyanakkor tény, hogy a MAGYAR NEMZET alapításában és finanszírozásában valóban kezdeményező szerepet vállalt a magyarországi gyáriparnak és banktőkének az a szektora, amelyet nemcsak érdekeiben, de létében is fenyegetett a német terjeszkedés veszélye, az ország önállóságának megsemmisítése. A valóság eltorzítása viszont annak a szélsőjobboldali propagandának volt tudatos, elterelő manővere, amely anyagi tartalékai javát valóban nem a magyar tőkés köröktől, hanem német, vagy azokkal összefonódott erőforrásokból merítette.

Újabban került egyébként a nyilvánosság elé egy rendkívül érdekes dokumentum, amely – többek között – sokat tár fel arról, hogy miként alakult a Gyosz és a MAGYAR NEMZET viszonya. Vida István történész publikálta a SZÁZADOK című folyóiratba azt a levelet, amelyet Chorin Ferenc írt 1944. október 27-én a portugáliai Curiából Eckhardt Tibornak, a Független Kisgazdapártnak, egykori, Horthyék hozzájárulásával 1939-ben Amerikába emigrált elnökének.[8] A levélben a MAGYAR NEMZETről ez olvasható:

„Bizonyára érdekelni fog téged a Magyar Nemzet sorsa, mint tudod Kornfeld [Móric] sógorommal együtt alapítottunk és tartottunk fenn a W[eiss] M[anfréd] család többi tagjának pénzügyi segítségével, és ahol Te, Bethlen, Sigray [Antal] és Szekfű voltatok annak idején a vezérlő bizottság tagjai. Pethő halála nagy csapás volt az országra, mindannyiunkra, de elsősorban a lapra. Azt a megoldást találtuk, hogy Szekfű vegye át a szellemi vezetést és Hegedűs Gyula legyen a felelős szerkesztő. Amit előre láttunk, bekövetkezett, kettejük között a viszony tarthatatlanná vált, Szekfű lassanként visszavonult. A németek ezalatt állandóan kifogásolták a lap irányzatát, éles németellenes beállítottságát, és ismételten követelték a lap betiltását. Sikerült ezt Kállaynál több ízben megakadályoznunk, de időnként tompítani kellett a lap hangján. Hegedűs helyzete eközben tarthatatlanná vált. Szekfű, kinek neve sokat jelentett, egyáltalában nem volt hajlandó a lapba írni. [Bethlen] Istvánnak sem tetszett Hegedűs szereplése, úgyhogy kénytelenek voltunk Hegedűstől megválni, és Barankovicsot tettük meg

7 Kovách Andor: Levél a „Néma Rovat" szerkesztőjéhez. Magyar Élet, 1940. február. 10–13. p., valamint 1940. március. 13–14. p.
8 Vida István: Három Chorin-levél. Századok, 1977/2. 362–380. p.

szerkesztőnek, aki azelőtt Dessewffy Gyula lapjának volt szerkesztője, finomtollú író, erős németellenes beállítottsággal. Szellemileg ez friss lökést adott a lapnak, de anyagilag Hegedűs távozása növelte terheinket.[9] *Frey András kiutazását Istambulba is mi tettük lehetővé, hogy ott politikailag képviselje a lap irányzatát. Azt hiszem, a Magyar Nemzet, melyet egész idő alatt mi irányítottunk, jó szolgálatokat tett a magyarság anynyira kompromittált ügyének.*

A keresztény sajtót ismételten kellett a W[eiss] M[anfréd] család segítségével támogatnunk és habár ennek irányzata gyakran nem fedte véleményünket, mégis kétségtelenül fékként hatott bizonyos törekvésekkel szemben."

A levél írója, Chorin Ferenc vitathatatlanul a két világháború közötti magyar finánctőke legjelentősebb alakja volt. 1930-ban huszonkét bank és ipari vállalat igazgatósági tanácsának tagja, felsőházi tag, a Kereskedelmi Bank ügyvezető igazgatója. 1932-től a Gyosz elnöke. 1942-ben lemondott felsőházi tagságáról, de Horthy 1943-ban nagy feltűnést keltve és kiváltva a németek tiltakozását újra kinevezte a főrendiház tagjává. Sógora volt Chorinnak Kornfeld Móric (mindketten Weiss-lányt vettek feleségül). Ugyancsak felsőházi tag, a Gyosz igazgatósági tagja és a Ganz Danubius Villamossági Gyár Rt. vezérigazgatója. Chorin levele dokumentáltan alátámasztja, hogy a MAGYAR NEMZET finanszírozásában milyen döntő szerepet vállalt a Gyosz, elsősorban a német imperializmus által közvetlenül fenyegetett zsidó finánctőke. Kiderül az okmányból az is, hogy az anyagi támogatás kiterjedt az egész polgári (a szélsőjobboldali kivételével) sajtóra.

A levélben említett „vezérlőbizottság" összetétele jelzi, hogy a Gyosz részéről a MAGYAR NEMZET szellemi irányítását a németellenes konzervatív (Horthyhoz közelálló, angolszász orientációjú) tábor vezérkarára bízták. A közismert Eckhardt Tiborra, gróf Bethlen Istvánra és Szekfű Gyulára s gróf Sigray Antalra, aki a magyar legitimizmusnak volt egyik vezető személyisége.

Néhány szóval ki kell térni a Hegedűs Gyula-kérdésre, amelyet Chorin hosszabban taglal. Azért érdemel figyelmet, mert több, mint személyi ügy, fényt vet a lap irányításának és szerkesztésének mechanizmusára is. Pethő Sándor a MAGYAR NEMZETet, a „vezérlőbizottság" általános, elvi irányvonalával egyetértésben szuverénül vezette. Szellemi és politikai irányítója, teljhatalmú szerkesztője volt lapjának. Kényszerű távozása után Hegedűs Gyula követte mint felelős szerkesztő és kiadó. Tehetséges, ötletes szerkesztő, kitűnő szervező s – miként erre Chorin levele is utal – különösen rátermett gazdasági szakember volt. A kezdetben veszteséges vállalkozást felvirágoztatta, ezzel is növelvén a lap önállóságát. Személyiségének tekintélye, politikai súlya azonban meg sem közelítette a Pethő Sándorét. A MAGYAR NEMZETben egyáltalában

9[Az 1943-as főszerkesztőcsere történetéről részletesebben lásd: Murányi Gábor: Egy ismeretlen Szekfű Gyula-levél. Kritika, 1999/9. 29–31. p.]

nem is szerepelt mint publicista. Ezért bízták a lap közvetlen szellemi irányítását Szekfű Gyulára. A másodhegedűs szerepét azonban Hegedűs nem volt hajlandó elfogadni, és Szekfű szerepét lényegében publicisztikájára igyekezett korlátozni, és a szerkesztés mindennapi folyamatából gyakorlatilag kirekesztette az egyébként is sokirányú elfoglaltságú, a zsurnalizmusban kevésbé jártas professzort. Az áldatlan személyi harc majd három évig tartott. Hegedűs helyzetét erősítette, hogy felelős szerkesztői tevékenysége éveiben a lap – természetesen a kedvező körülmények lehetőségeit is kiaknázva – nagyot fejlődött: politikailag és anyagilag egyaránt. Azonkívül nem is sikerült megfelelő utódra találni, aki elfogadva ugyan Szekfű szellemi vezetését Hegedűs szerkesztői rátermettségével rendelkezik, vagy egyszemélyben egyesíti – mint Pethő – a két vezető képességeit. Andorka Rudolf naplójából[10] kiderül, hogy ebben az ügyben többször tárgyaltak vele is, Dessewffy Gyulával, a KIS ÚJSÁG főszerkesztőjével is, de eredménytelenül.

Végül is egy különös esemény gyorsította a megoldást. A MAGYAR NEMZETben Hegedűs Gyula 1943. február 7-én – nem utolsó sorban anyagi meggondolásoktól vezettetve – az alábbi kéthasábos közleményt tette közzé: *„Előfizetőink figyelmébe. – Előfizetőink táborának nagyarányú növekedése miatt kiadóhivatalunk szükségét látja annak, hogy eddigi nyilvántartási rendszerét nyugati mintára az újabb követelményeknek megfelelően megváltoztassa. Az új rendszer előfizetőinknek állandó nyilvántartási számmal való megjelölését teszi szükségessé. A nyilvántartási számot egy kis kartonlapon közöljük Előfizetőinkkel, amely egyben igazolja, hogy tulajdonosa a Magyar Nemzet előfizetője. A nyilvántartási számot tartalmazó kis igazolványt előfizetőink február végéig kézhez kapják."*

Így született meg a kis nemzetiszínű keretbe foglalt MAGYAR NEMZET előfizetési igazolvány. Februárban a közlemény még néhányszor megjelent. A kihívásra természetesen a jobboldal élesen reagált, és a németek erélyesen tiltakoztak. Teljesen nyilvánvaló volt, hogy az előfizetési igazolvány milyen jövőbeli „ellenállási" dokumentum illúzióját keltheti. A kortársak visszaemlékezése szerint Kállay miniszterelnök Hegedűs Gyulát *„magához rendelte és leszidta"*.[11] Hegedűs túllőtt a célon és Bethlenék megragadták az alkalmat, hogy megszabaduljanak tőle. Május 20-án Hegedűs Gyula távozott a felelős szerkesztői állásból, és helyét Barankovics István, a KIS ÚJSÁG addigi szerkesztője vette át. Hegedűs a délelőtti órákban megjelenő MAI NAP szerkesztését vette át, és vele együtt ment el a MAGYAR NEMZETtől Parragi György, Lendvai István és Kunszery Gyula.

10 Andorka Rudolf: A madridi követségtől Mauthausenig. Kossuth, Bp., 1978. 265–266. p. [A Szekfű–Hegedűs konfliktusról lásd még: Martin József: Szekfű, a szellemi irányító. (Interjú Kosáry Domokossal) In: Magyar Nemzet. 50 év. Jubileumi emlékkönyv. Pallas, Bp., 1988. 179. p., valamint: Murányi Gábor: Egy ismeretlen Szekfű Gyula-levél. Kritika, 1999/9. 29–31. p.]
11 Kunszery Gyula szóbeli közlése.

Megmaradt a lap törzsgárdája – belső és külső munkatársak egyaránt –, és természetesen nem változott a MAGYAR NEMZET politikai iránya sem. Egy szerkesztőségi cikk[12] hangsúlyozta is, hogy a lap nem szakadt ketté és felsorolta a huszonegy belső munkatárs nevét, közöttük Arató Andrást, Balla Ödönt, Bártfai Erzsébetet, Bisztray Kálmánt, Drippey Kiss Gyulát, Frey Andrást, Geleji Dezsőt, Gogolák Lajost, Horváth Zoltánt, Izsáky Margitot, Magyar Imrét, Mikszáth Antalt, Papp Antalt, Szabó Istvánt, Szabó Zoltánt, Szilágyi Istvánt, Tombor Jenőt, Várkonyi Tituszt, Vécsey Leót, Wesselényi Miklóst. Az állandó külső munkatárs-írók között megemlíti Almásy Józsefet, Andorka Rudolfot, Bajcsy-Zsilinszky Endrét, Bernáth Aurélt, Bóka Lászlót, Devecseri Gábort, Fodor Józsefet, Galamb Sándort, Baráti Huszár Aladárt, Kovács Imrét, Krenner Miklóst (Spectator), Szekfű Gyulát, Szentkuthy Pált, Tildy Zoltánt és másokat. Bemutatkozó cikkében *A magunk útján* cím alatt május 23-án Barankovics István hangsúlyozta, hogy Pethő Sándor szellemében kívánja szerkeszteni a lapot, amely *„a szabad, független magyarok szócsöve"* marad. Ígéretét a lap maradéktalanul beváltotta.

A MAGYAR NEMZETet mint szellemi műhelyt sokfajta hatás érte. A már említett konzervatív és tőkés befolyás mellett itt kerestek és találtak fórumra németellenes fajvédők, progresszív katolikusok, polgári humanisták, népi írók, a NYUGAT köréhez tartozók, haladó hazafias értelmiségiek, később szociáldemokraták. Markos György személyében volt a szerkesztőségnek kommunista munkatársa is. Gyűjtőhelye volt a lap a németellenes szellemi ellenállás minden színárnyalatának. Szélsőségesen ellentétes álláspontokat hozott közös nevezőre az ország függetlenségének ügye. Ma már méltatásnak tűnik az a gyalázkodásnak szánt denunciálás, amely az ÚJ MAGYARSÁG 1940. július 19-i számában jelent meg. A szélsőjobboldali napilap leközölte a Turul Szövetségnek a MAGYAR NEMZET betiltását követelő röpiratát, amely többek között ilyen kitételeket tartalmazott: *„A zsidó sajtó romjai felett egy minden eddiginél hatalmasabb és rafináltabb sajtókolosszus támadt: a Magyar Nemzet... ez a lap rövid néhány hónap alatt és soha nem látott fejlett technikával »keresztény« és »törzsökös magyar« álcázásban terjesztette Chorin–Éber–Kornfeld–Vida–Aschner, s a vénhedt habsburgi kripta kísérteteinek szellemét... Itt húzódik meg sokszor a fehér-sárga kereszténység színeiben az orvul ma is dolgozó szabadkőműves humanizmus...".*

A betiltás konkrét indoklására a röpirat azzal vádolja a MAGYAR NEMZETet, hogy *„a lap szolgálója minden ellenséges irányzatnak... A lakájlegitimizmustól a Conti utcai szocializmusig"*, hogy *„aggódással kísérte a nyugati front*

12 Kik szerkesztik és kik írják a „Magyar Nemzet"-et. Magyar Nemzet, 1943. május 21. 5.p.

sorsát" és *„féktelen német és olaszgyűlöletével igyekezett meghamisítani tízmillió magyar véleményét!"*[13] Korhű tanúbizonysága ez a dokumentum annak, hogy a MAGYAR NEMZET valóban hatékonyan mozgósította a legkülönbözőbb Hitler-ellenes erőket.

A sokrétű és gyakran egymást keresztező hatások közepette azonban a MAGYAR NEMZET politikai arculatát és szakmai színvonalát Pethő Sándor határozta meg. *„Egy Victor Hugo-hos a Balzac-figurák idején"*– így jellemezte egy alkalommal a kor egyik legcsillogóbb publicistája, Zsolt Béla a harmincas évek elején a hatalmas politikai fordulatot végrehajtott Bajcsy-Zsilinszky Endrét, és hőse jellemzéséül hozzátette: *„aki fokozatosan, nagy krízisek, tusakodások, tapasztalatok és csalódások árán fejlődött valamivé, annak a fejlődés eredményei vérévé váltak, s maga is az eredmények uralma alá került."*[14]

Nincs talán az akkori kornak egyetlen közéleti személyisége, aki annyira hasonlítana Bajcsy-Zsilinszky Endréhez, mint Pethő Sándor. Pályájában, sorsában és jellemében is. Igazi romantikus Victor Hugo-i alkat volt ő is. Szertelen, szélsőséges, rettenthetetlenül bátor és megalkuvást nem ismerő. Ugyancsak Zsolt Béla írja Bajcsy-Zsilinszkyről, összehasonlítva pályafutását az egykori „fajvédő trió" másik két tagjával: „Gömbös Gyula azóta revideálta álláspontját, Eckhardt Tibor megtanult a reálpolitika útján járni, Zsilinszky nem revideált semmit és nem tanult meg semmit, Zsilinszky Endre lelkileg és szellemileg fejlődött.[15]

Pethő Sándor pályájának követésében hasonlóan kínálkozik az összehasonlítás a kor egy másik befolyásos publicistájáéval, Milotay Istvánéval. Szinte egyszerre kezdték a tízes évek végén újságírói pályafutásukat a 30 milliós magyarság ábrándját kergető Rákosi Jenő lapjánál, a nacionalista BUDAPESTI HÍRLAPnál. Mivel azonban ennek sovinizmusa nem elégítette ki, Milotay 1914-ben ÚJ NEMZEDÉK címen új hetilapot alapított. A történésznek induló Pethő Sándor is az új lap munkatársa lett. 1920-ban együtt indították meg a MAGYARSÁGot. Pethő főmunkatársa volt az új napilapnak, amely legitimista alapról és szélsőséges fajvédők szócsöveként jobbról bírálta az ellenforradalmi konszolidáció kormányait.

A vízválasztó Hitler hatalomra jutása volt. Milotay, a frázishazafi, konjunktúralovag lelkendezve zengte az előretörő német fasizmus dicséretét, és a magyar fasizálódási folyamat, Gömbös úgynevezett reformpolitikája szolgálatába szegődött. 1934-ben kivált a MAGYARSÁGtól, és ÚJ MAGYARSÁG címen szélsőjobboldali, kormánypárti napilapot

13 [„A Magyar Fajvédő Forradalom 21. évében" kiadott röplap felelős kiadója Fitos Vilmos volt – a röplap születésével és történetével kapcsolatos utókori vitáról lásd: Szerdahelyi István interjúja Fitos Vilmossal. Új Fórum, 1989. december 22. 9–10. p.; Murányi Gábor: Ki mikor szakított? Magyar Nemzet, 1990. február 26. In: uő: Az átkos múlt hetek. Szerzői kiadás, Bp., 1996. 64–68. p.; Fitos Vilmos: Nem volt mivel szakítanom! Új Fórum 1990/5. 34. p.; Murányi Gábor: Ki kit leplez le? Magyar Nemzet, 1990. március 19. In: uő: Az átkos múlt hetek. 69–73. p.]

14 Zsolt Béla: Zsilinszky Endre. Az Újság, 1933. július 9. 7. p.

15 Ugyanott.

alapított.[16] Az ÚJ MAGYARSÁG a második világháború végéig a németbarát, fasiszta szélsőjobboldalnak volt legbefolyásosabb szócsöve. Milotay neve méltán került az a népellenes, háborús uszítók listájára.

Pethő Sándort politikai műveltsége, történelmi fölkészültsége és ízlése fordította szembe a fasizmussal. A húszas évek végére a fiatalkori felhevülést kijózanodás követte, s az elfogultságot higgadtabb tárgyilagosság. S miközben valójában teljes politikai fordulatot hajtott végre, élete végéig hitt benne, hogy nem ő távolodott el egykori eszméitől, hanem azok torzultak el, váltak hozzá hűtlenné. Lelki és szellemi fejlődésének kiteljesedése volt annak vállalása, hogy a „nemzeti" valóban hazája függetlenségének áldozatos védelmét, a „keresztény" pedig emberséget jelent, bár aligha jutott el annak kritikai felismeréséig, hogy a „nemzeti-keresztény" program, amelynek egykor hirdetője volt, kezdettől rosszhiszemű politikai demagógia, valójában nemzetietlen és barbár szemlélet volt. Egyénisége és műveltsége nemcsak lendítője volt fejlődésének, hanem olykor késleltetője is. Szellemi érettségre és lelki bátorságra vall, hogy – megelőzve sok kortársát – idejében felismerte: a vízválasztó a német fasizmushoz való viszony. S ebben a tekintetben nem ismert megingást. De az első reakciót nem a logika parancsa, hanem az érzelmi kötődés irányította. Hosszú kitérővel, évek során érlelődött meg benne a – szubjektíve megrázó – felismerés, hogy a fasizmussal szemben nem lehet hatékonyan folytatni a harcot – jobboldali programmal.

A Pethő-portré hűségéhez azonban hozzátartozik, hogy egyetlen hozzá hasonlóan „messziről indult" politikus sem realizálta olyan gyorsan és olyan radikálisan nemzeti elkötelezettségének következményeit. Valóban nem fogalmazható ez meg találóbban, mint Zsolt Béla tette Zsilinszky portréjában: *„saját szellemi és lelki fejlődése eredményeinek uralma alá került"*.[17] Pethőnek is megvolt az erkölcsi bátorsága, tisztánlátása, hogy ezt az „uralmat" vállalja. Egyénisége és emberi fejlődése nemcsak saját rendkívül termékeny publicisztikájában tükröződött (csak a megindulást követő fél esztendőben, 1938 decemberéig 41 vezércikket írt), hanem meghatározta a MAGYAR NEMZET útját is.

A NEMZETI EGYSÉG SZOLGÁLATÁBAN – A PROGRESSZIÓ IRÁNYÁBAN

A korábbiakban utaltunk már arra, hogy a MAGYAR NEMZET viszonylag rövid idő alatt nagy politikai átalakuláson, fejlődésen ment át. Mi volt a MAGYAR NEMZET politikai platformja a lap indulásakor? Létezett-e egyáltalán egységes koncepció, hiszen a szerkesztőség munkatársai sok,

16 [Az Új Magyarság alapításáról, illetve a Budapesti Hírlappal való 1936-os fuzionálásáról. Milotay szerepéről lásd: Murányi Gábor: Sajtó présben. HVG, 2000. március 18. 81–84. p.]
17 Zsolt Béla. Idézett mű.

gyakran egymástól elütő színárnyalatot képviseltek a politikai palettán, és személyükön keresztül ellentétes szellemi hatások, befolyások érvényesültek. A lap politikai profilját kétséget kizáróan Pethő Sándor határozta meg. Az alapkérdésekben az újság az ő nézeteit tükrözte. Szuverén úr volt a szerkesztőségen belül. A MAGYAR NEMZET ennyiben folytatta a magyar polgári sajtónak azt a hagyományát, hogy a jelentősebb orgánumokra egy-egy személyiség nyomta rá a bélyegét, és így joggal tartották a MAGYAR NEMZETet számon úgy, mint Pethő Sándor lapját.

Az Imrédy-kormány fentebb vázolt „pályamódosítása" folytán – a MAGYAR NEMZET paradox módon már indulása pillanatában sem volt, lehetett az, aminek eredetileg szánták. Pethő Sándor eredendő elképzelése szerint a lapnak az akkori politikai színképben a kormánypárt konzervatív, mérsékelt szárnya, az Egyesült Kereszténypárt és a Független Kisgazdapárt közötti együttműködés útját kellett volna egyengetnie, egy ilyen jellegű koalíció szócsövévé válnia. Mint láttuk, közvetlenül a lap megindulása idején ezt a kombinációt már túlhaladták az események. 1938 őszén ugyan rövid időre újra felcsillant egy ilyen alternatíva lehetősége, a kormánypárt válsága napjaiban. 62 képviselő ugyanis kilépett a kormányzó Nemzeti Egység Pártjából, és november 23-án a „disszidensek", a kisgazdák, a szociáldemokraták, egyes kereszténypárti és pártonkívüli képviselők (közöttük Bethlen István) a demokrata-liberális ellenzékkel leszavazták a parlamentben az Imrédy-kormányt (115:94 arányban). Négy nap alatt azonban szertefoszlott a reménykedés. Horthy nem fogadta el Imrédy lemondását és ezzel gyakorlatilag megszűnt egy olyan nyitás lehetősége, amely elhatárolva a kormánypolitikát a szélsőjobboldaltól, a súlypontot a jobbközépre helyezte volna át. Az ilyenfajta kombinációk realitásának végső kudarcát az 1939. május végén tartott választások jelentették. A jobboldali földcsuszamlás, a szélsőjobb előretörése, a mérsékelt, konzervatív erők megsemmisítő veresége idézte elő az első fordulatot a MAGYAR NEMZET történetében. A politikai realitás kérlelhetetlen logikája korrigálta az indulási koncepció tévedéseit. Le kellett számolni azzal az ábránddal, hogy jobboldali, „nemzeti-keresztény" programmal hatékonyan és eredményesen lehet harcolni a nemzeti függetlenségért és a fasizmus ellen. A lap hasábjain a későbbiekben is találkozunk még – bár gyérülő előfordulással – olyan fogadkozó állításokkal, hogy a MAGYAR NEMZET az „igazi jobboldal", a valódi „nemzeti-keresztény" szellem egyetlen hiteles képviselője, de ez inkább már csak frazeológia, taktikai fogás. Valójában a lap 1939 nyarától már más irányban keresi a kibontakozást és a szövetségeseket. Ebből a szempontból a leglényegesebbek az első tapogatódzó kísérletek a szervezett munkásság, a szociáldemokraták irányában, melyek erre az időre nyúlnak vissza. S még egy év sem telt el azóta, hogy a

MAGYAR NEMZET kétfrontos harcot hirdetett a nyilasok valamint 1918–1919 szellemének élesztői ellen...

Kétségtelen, hogy a lap eredeti programjának, hangnemének meghatározásában kezdettől fogva szerepet játszottak taktikai meggondolások is. Vétenénk a történetiség ellen, ha ezt elhallgatnánk. Nyilvánvaló, hogy alapítói nem azt a funkciót szánták a MAGYAR NEMZETnek, hogy megjelentetésével szaporítsák a defenzívába szorult, zsugorodó baloldali olvasóközönség sajtóorgánumainak számát. A lapnak elsősorban a két évtizedes ellenforradalmi propaganda által fertőzött, félrevezetett, de szubjektíve becsületes szándékú, nemzeti érzelmű értelmiségiek és középosztálybeliek soraiból, az ország függetlenségi harca számára megnyerhető hazafias érzelműek soraiból kellett tábort alakítani. Ez magyarázza azt a kísérletet, hogy e rétegeket jobbról közelítsék meg, és saját eszmerendszerükön belül állítsák át őket németellenes függetlenségi politikára. Történelmileg ez a koncepció korántsem minősíthető eleve irreálisnak és kilátástalannak. Hiszen a második világháborúban számos példát láthattunk, hogy egyes országok konzervatív, jobboldali rétegei, szembefordulva a német imperializmussal, elfogadták a baloldal szövetségét, sőt átmenetileg akcióegységre léptek a kommunistákkal is. Csakhogy nálunk ennek a kibontakozásnak útjában állt a magyar fejlődés sajátossága. Az ellenforradalmi rendszerben a jobboldaliság nemcsak a belső, a társadalmi, politikai, gazdasági kérdések jobboldali megítélését feltételezte, de – s ebben rejlik a specifikum – megmásíthatatlanul megkötötte az ország külpolitikáját is. Az elvesztett háború, a levert forradalom és a Trianon jegyében megszülető ellenforradalmi rendszer szembeállította egymással a nemzeti és szociális kategóriákat, az előbbinek biztosítva az elsőbbséget.[18] A nemzeti lét központi, minden mást háttérbe szorító kérdésévé a területi revíziót, a békeszerződés által az országra rákényszerített határok megváltoztatását tette, a magyar szupremácia helyreállítását. A nacionalista retorikának ezúttal is az volt a rendeltetése, hogy elterelje a figyelmet a konkrét társadalmi problémákról. Ezt a „nemzeti politikát" a jobboldal a kizárólagosság igényével sajátította ki, s mivel minimálisnak látszott annak reálpolitikai lehetősége, hogy ezt a revíziót az első világháború után kialakult rend keretein belül lehessen elérni, az ellenforradalmi politika eleve felkínálta az országot minden törekvésnek, amely az európai status quo megváltoztatását célozta. Így került a szűk látókörű, megmerevedett magyar külpolitika törvényszerűen előbb az olasz, majd a német fasizmus járszalagjára. A hivatalos revíziós retorika ugyanakkor hangulatilag szembefordította a közvéleményt a revízióától elzárkózó nyugati polgári demokráciákkal.

18 *Márkus László: Az ellenforradalmi rendszer sajtójáról. Kézirat.*

Az uralkodó elit legintelligensebb elemei már a 30-as évek elején kezdték felismerni, hogy ez az ideológiailag determinált, irracionális, egyoldalúan elkötelezett külpolitika nemcsak perspektívátlan, hanem létében fenyegeti az országot. A mindennapi gyakorlat egyre sürgetőbben figyelmeztetett a veszélyre. A tapasztalat azonban ezúttal is megelőzte az eszmei tisztázást. Az ideológiai ballaszt ránehezedett a tudatra. Sokan már régen tisztában voltak a német szövetség várható katasztrofális következményeivel, amikor még csak nagyon kevesen merték levonni a felismerés következményeit. A konzervatív, jobboldali indítású politikusoknak, gondolkodóknak, publicistáknak csupán egy töredéke jutott el odáig, hogy Magyarországon a függetlenségi, nemzeti harcot csak a baloldallal szövetkezve lehet eredményesen megvívni, és ehhez felül kell vizsgálni az ellenforradalmi államrezon, az úgynevezett nemzeti-keresztény ideológia alapjait. Pethő Sándor e kevesekhez tartozott, s egyike volt a legkövetkezetesebbeknek, a legbátrabbaknak. A MAGYAR NEMZET hasábjain az elvi tisztázás már 1938–1939 telén megindult. A határozott balra orientálódás pedig 1939 nyarán kezdődött meg.

Mint annyiszor a nagy vállalkozások és nemes célkitűzések esetében, a MAGYAR NEMZET megalapításában is az objektív adottságok szövevényében szubjektív motívumok: a felelősségérzet, a felháborodás és a tettvágy szülték az elszánást. Bátor, felelősségteljes és tehetséges újságírók maroknyi csoportja keresett szócsövet gondolatainak, lelkiismerete hangjának. Céljuk azonos volt a többi németellenes, antifasiszta ellenállási gócéval, de ők mást akartak mondani és főleg másként. A fejlődés törvényszerűségének, a harc kérlelhetetlen logikájának következménye, hogy miközben elmosódott határvonalú, amorf gondolatvilágukból mind határozottabban bontakozott ki valójában egyéni, saját mondanivalójuk, úgy igazodtak balra – természetes fegyvertársaikhoz. Az induláskor legtöbben aligha gondolták – s ha megsejtik, talán vissza is riadnak –, hogy viszonylag rövid idő múltán, már 1942-re a MAGYAR NEMZET a kommunisták kezdeményezésére létrejött Történelmi Emlékbizottság, a nemzeti egységfront-politika szervének orgánumává lesz. Pethő Sándor pedig már 1940 elején, február 26-án a Szociáldemokrata Párt rendezésében Miskolcon összehívott gyűlésen a szervezett munkások előtt tart előadást a szellemi és szociális honvédelem összefüggéséről. Az esztendők folyamán egyre sűrűbben találkozunk a lap hasábjain ismert baloldali személyiségek, köztük kommunisták cikkeivel, hozzászólásai-

val, és a MAGYAR NEMZET a nemzeti összefogás politikájának lesz szócsöve, ugyanakkor a demokratikus alternatíva sok fontos elvi problémája tisztázásának szolgál vitafórumként. Közben megtalálja egyéni profilját, sajátos stílust, arculatot alakít ki, egyedülálló jelenséggé fejlődik, és különösen a külpolitikai információ és publicisztika terén olyan színvonalat ér el, amilyennel előtte csak a múlt század 40-es éveiben találkozhattunk a magyar sajtó történetében. Mindezt a szerkesztők és munkatársak mostoha körülmények között valósították meg, állandó veszélyek közepette, fejük felett szüntelenül a betiltás és felelősségrevonás fenyegetésével. Bátran mondhatjuk, hogy a második világháború alatt a MAGYAR NEMZET volt – a NÉPSZAVA mellett – a legális magyar sajtó leghatékonyabb antifasiszta szócsöve.

Számok és adatok jelzik a MAGYAR NEMZET befolyásának, népszerűségének növekedését. Szerényen indult. Napi 20 ezer példánnyal. Az akkori sajtóviszonyok érzékeltetésére említsük meg, hogy 1938 tavaszán, amikor Pethő Sándort eltávolították a MAGYARSÁG éléről, ez a lap 15 ezer példányban jelent meg és nagy teljesítménynek minősítették, hogy a nyilas hatalomátvétel után a MAGYARSÁG példányszáma megkétszereződött, hétköznap átlagosan 30 ezerre emelkedett. Ez abban az időben politikai napilap esetében igen magas tirázsnak számított. Lényegesen többet csak a dömpingáron vesztegetett kormánypárti FÜGGETLENSÉG ért el (ára hétköznap 4 fillér, a MAGYAR NEMZETé 10 fillér, a PESTI NAPLÓé, a NEMZETI ÚJSÁGé 16 fillér), de már a kormánypárt szélsőjobbja szócsövének, az ÚJ MAGYARSÁGnak példányszáma sem haladta meg a 30 ezret.

Ezt a példányszám-álomhatárt a MAGYAR NEMZET 1939 őszén, a második világháború kirobbanása után érte el. Ettől kezdve szüntelen emelkedik a példányszám grafikonvonala, amely érzékenyen követi a háborús események lázgörbéjét. Adataink sajnos hiányosak, de egy, 1943 végén összeállított revizori jelentés szerint az ugrás 1942-re fordulva következik be. Az év nyarán a lap már rekordot ér el az átlagos hétköznapi 50 ezer nyomtatott példánnyal, ez 1943 elején 55 ezerre, tavasszal pedig 60 ezerre emelkedik. A vasárnapi lap példányszáma ekkor meghaladja a 100 ezret.

A MAGYAR NEMZET Kft. üzleti mérlege már 1942-ben nyereséges: 154 360 pengő tiszta nyereséget mutat és 1943-ban ez a nyereség tovább nő, az első félévben meghaladja a 260 ezer pengőt. A lap sikeres felfutásával párhuzamosan növelte anyagi önállóságát is. Sokatmondó adat, hogy az 1942-es bevételek élén 748 ezer pengővel a hirdetések állnak. A budapesti lapeladásból 622 ezer pengő, a vidékiből 379 ezer pengő folyt be. A kezdeti anyagi támogatás mértékét érzékelteti a kiadásrovat néhány adata. E szerint 1942-ben a MAGYAR NEMZETnél 335 ezer pengőt tett ki a papírfogyasztás, 424 ezret a nyomdaköltség és 552 ezer pengőt a lapszerkesztés költsége.[19] Ezen adatok ismeretében elfogadhatónak tűnik a kortanúknak az a nagyjából egybehangzó becslése, hogy Chorinék egymillió pengő körüli összeggel alapozták meg a MAGYAR NEMZET indulását.

A BECSEMPÉSZETT MELLÉKMONDATOK

A továbbiakban figyelmünket a MAGYAR NEMZET sajátos stílusának, szerkesztési technikájának kérdéseire kívánjuk összpontosítani. Itt meg kell jegyeznünk, hogy a MAGYAR NEMZET nem egyedül és nem is elsőnek élt a virágnyelv kiaknázásának lehetőségével a jelenkori magyar sajtó történetében. Az ellenforradalmi rendszernek a szabadságot korlátozó uralmi gyakorlata 1919-től arra kényszerítette a legális, baloldali, demokratikus szellemű sajtót – nemcsak a munkássajtót, hanem az ellenzéki polgári lapokat is –, hogy fontos kérdésekben indirekt módon juttassák el üzenetüket az olvasóhoz. Erre utalt Zsolt Béla, amikor 1938 tavaszán az új sajtótörvény parlamenti vitáját kommentálva azt írta: *„Most, hogy a parlamentben tárgyalják a sajtótörvényt, leplezzük le végre nyíltan a titkot. A független, önálló, meggyőződéséhez hű magyar újságíró egy emberöltőn keresztül kolumnákat fecsegett egy-egy becsempészett őszinte mellékmondat kedvéért, mellébeszélt, szellemi és erkölcsi öncsonkítással tengette életét."*[20]

Voltak tehát már korábban újságírók, akik a „becsempészett őszinte mellékmondatok" kedvéért írtak, és akadt hírlap, folyóirat, mely helyt adott írásaiknak. A MAGYAR NEMZET mégis minőségi változást hozott. Az első újság volt, amelyet teljes mértékben ebben a szellemben szerkesztettek. Ez a kétértelműség jellemezte a vezércikktől a sportrovatig, a külpolitikai információtól a szerkesztői üzenetekig. Az irányzat, természetesen, nem érvényesült egyenletesen. Megnyilvánulásai barométerként jelezték a politikai konjunktúrát, de ha átfogóan szemléljük az 1938 és 1944 közötti korszakot, megállapíthatjuk, hogy egyetlen idősza-

19 *Magyar Országos Levéltár, Chorin Ferenc iratai, Z 221–248. fond*
20 *Zsolt Béla: A végzetes toll. Újság, 1938. május 1. 1. p.*

ki sajtótermékben sem jelentkezett olyan következetesen, egyetemesen és sokrétűen, mint ebben a lapban. A szerkesztőség erre a sajátos erényre terelte az olvasó figyelmét, amikor 1939. szeptember 10-én (tíz nappal a második világháború kirobbanása után!) belső hirdetésben először ajánlotta azt: *„Olvassa el a Magyar Nemzet minden sorát."* A nap mint nap más-más tipográfiai leleménnyel megismétlődő „önreklám" első pillantásra banálisnak tűnhet, és formailag megint csak kikezdhetetlen egy szerkesztőségnek az a jámbor óhaja, hogy a nyájas olvasó böngéssze végig tüzetesen az újságot. A kor atmoszférájában azonban kihívó és ötletes politikai eligazítás erejével hatott e „használati utasítás". A „minden sor" elolvasására buzdító felhívás ugyanis nemcsak, sőt nem is elsősorban a lapban megjelenő közlemények figyelmes tanulmányozására intett, inkább arra, hogy az olvasó a MAGYAR NEMZET sorainak „feldolgozása" közben serkentse asszociáló készségét és kutassa a sorok között „rejtőző" összefüggéseket.

Nyilvánvaló, hogy a MAGYAR NEMZET – mint már említettük – csak hivatalos hozzájárulással, sőt bizonyos mértékben a kormányzat intenciójára születhetett meg és létezhetett – akárcsak a többi legális ellenzéki sajtótermék – az ország német megszállásáig. Politikai arculata, tevékenysége és módszerei szervesen beleilleszkedtek a Horthy-rendszer nemzetközi taktikájába, lényeges elemei voltak az úgynevezett hintapolitikának, már a kezdetektől. A hatóságok nemegyszer meg is védték a lapot a német nyomással és a szélsőjobboldal támadásaival, betiltási követelésével szemben.[21]

A kormány által kiadott működési engedély azonban csupán a létfeltételeket biztosította. Ahhoz, hogy a MAGYAR NEMZET kitörölhetetlenül bevésse nevét a magyar sajtó történetébe, újságírók kellettek. Tehetséges, művelt, ötletes szerkesztőkre, munkatársakra, és mindenekfelett bátor, kockázatot vállaló újságírókra volt szükség. Magas rendű hivatástudatra és elkötelezettségre vallott, hogy ha valaki 1938 és 1944 között vállalkozott arra, hogy szembeszegüljön a német expanziós törekvésekkel és a fasizmussal, sőt harcához speciális, furfangos fegyvert is kovácsoljon. Nemcsak egzisztenciáját, életét tette kockára az az újságíró, aki a MAGYAR NEMZEThez kötötte sorsát. A németek bosszújának első áldozata Pethő Sándor volt. Neki 1940 júliusában kellett távoznia a főszerkesztői székből (egy hónap múlva autószerencsétlenség áldozata lett), 1943-ban Szekfű Gyula visszavonul a lap közvetlen szellemi irányításától, de befolyása azért mindvégig érezhető. A német megszállás után Parragi Györgyöt Mauthausenbe deportálták, Lendvai Istvánt (Nomádot) meggyilkolták, Markos Györgyöt bebörtönözték és elhurcolták, a

21 *[Lásd Vásárhelyi Miklós cenzúráról szóló tanulmányát e kötetben.]*

munkatársak jelentős része illegalitásba, bujkálásra kényszerült. Az elkötelezettség, a politikai szenvedély, az elszántság ösztönözte a tehetséget. Kiapadhatatlan volt a szerkesztőség találékonysága, kezdeményező, kísérletező kedve, harci készsége. Így lett a MAGYAR NEMZET nemcsak egyike a korszak legbátrabb újságjainak, hanem a legszínvonalasabb polgári napilap is.

A sajátos összjáték harmadik nélkülözhetetlen „partnere" az olvasó volt. Pontosabban: az olvasók tömege. Mert hiábavalónak bizonyult volna a lapengedéllyel rendelkező szerkesztők minden igyekezete, ötletessége, ha szavuk nem talál értő fülre, ha nincs kivel „összekacsintani". De Magyarországon már 1938-ban sokan voltak és később egyre szaporodott azoknak száma, akik szorongva, idegenkedve, sőt kifejezett ellenszenvvel kísérték a délkelet-európai „élettér" megvalósítására irányuló nagynémet politikai erőfeszítéseket. Az ellenforradalmi rendszer körülményei között nem bontakozhatott ki olyan következetes nemzeti és demokratikus politikai szervezet, amely a német- és a fasisztaellenes erőket hatékony ellenállási fronttá fejlessze. A megfelelő szervezeti formák hiánya azonban csak növelte az emberek politikai „légszomját". A külföldi rádiók (főleg London és Moszkva) és az illegális propaganda mellett elsősorban a megtűrt legális ellenzéki sajtó elégítette ki ezt az érdeklődést. A politikai tájékozódás igénye és az információéhség volt az egyoldalú, szürke hivatalos propaganda sanyarú kenyerére kárhoztatott olvasó vonzalmának első rendű mozgatója.

Voltak azonban az ellenzéki sajtó népszerűségének más, nem lebecsülendő lélektani motívumai is. Imponált a virtus: egyes újságírók nap mint nap borsot törtek a hatalmasok és az ellenfelek orra alá. Ezzel a magatartással nem egyszer merőben ellentétes felfogású emberek tiszteletét is kivívták. A MAGYAR NEMZET, a NÉPSZAVA és más ellenzéki lapok előfizetésével, vásárlásával az olvasó egy kicsit magát is az ellenzéki szervezkedés részesének érezte. Évtizedek távlatából különösnek tűnhet, de ezekben az esztendőkben egy ellenzéki újság puszta olvasása is politikai állásfoglalás számba ment. A gyári személyzeti kartotékokon a munkás megbízhatatlanságának jelzőjeként szerepelt az észrevétel: NÉPSZAVÁt olvas. Vagy idézzük Nagybaczoni Nagy Vilmost, egykori honvédelmi minisztert: *„A tiszti étkezdében csak a jobboldali lapok voltak láthatók, s az úgynevezett baloldali újságok olvasása egyszerűen bűn volt. A Magyarság, Új Magyarság, Függetlenség, Virradat, Esti Újság, Magyar Futár és a többi jobboldali újság forgott a tisztek kezében. Más újságot olvasni nem volt hazafias cselekedet! És aki mégis volt olyan bátor (sic!), vagy olyan kíváncsi, hogy az ellenkező oldal sajtóvéleményére is felfigyelt és baloldali újságot járatott vagy olvasott, az felkészülhetett rá, hogy parancsnoka fogja*

felelősségre vonni."[22] Lényegében ugyanez vonatkozott minden közalkalmazottra is. Nevetséges volna ily csekélységet túlbecsülni és „ellenállási érdemmé" emelni, de kedvenc lapja lapozgatása közben az olvasó joggal érezhette, hogy nemcsak tájékozódik, hanem szembenállását is tanúsítja.

Végül meg kell említeni a MAGYAR NEMZET népszerűségének még egy sajátos okát is. A szerkesztőség kiaknázta a virágnyelvben rejlő irónia és humor minden lehetőségét. Nemcsak a cikkek tartalmával, hanem azok tálalásával, tördelésével, a címadással, témaválasztással. Felhasználták a szerkesztői és tipográfiai lelemény minden változatát, hogy színleg igazodva az ellenőrzés formális előírásaihoz, túljárjanak a cenzúra eszén, a sorok közé becsempésszék „titkos" üzenetüket és visszájára fordítsák a propaganda szándékait. A politikai szatíra és kabaré meg az élclapok légkörében nevelkedett, értő értelmiségi közönség pedig külön méltányolta a politikai morbid humornak ezt a válfaját, amelynek művelői az oroszlán torkában vágták a – nem ritkán – hátborzongató fintorokat. A sajátos stílus – mint már említettük – jellemezte a MAGYAR NEMZET egészét, minden egyes rovatát. Mégis különböző hatásfokon jelentkezett ez. A lap jellegét a publicisztika és a külpolitikai tájékoztatás határozta meg. Vizsgálódásunk szempontjából ezeken kívül lényeges a kulturális rovat, valamint a rövid életű Szellemi Honvédelem. Időnként azonban az aesopusi beszéd alkalmazásának szellemes és briliáns példáival is találkozhatunk más rovatokban is. Mielőtt rátérnénk az egyes zsurnalisztikai műfajok részletes elemzésére, vessünk egy pillantást a MAGYAR NEMZET egy-egy számára, hogy megmutathassuk, szerkesztőik miként „komponálták" meg a napi partitúrát a politikai kétértelműség jegyében.

IDEGEN ISTENEK VÁMMENTES BEHOZATALA

Kezdjük az első számmal, a bemutatkozással. A MAGYAR NEMZETnek be kellett törnie az országos napilapokkal viszonylag túlterhelt közvéleménybe. Ehhez nemcsak új mondanivaló kellett, hanem új hangvétel, stílus, megközelítés. Sőt, ez utóbbiak – mint majd észlelhetjük – lényegesen nagyobb szerepet játszottak. Az új lap politikai programja, a „nemzeti keresztény" ellenforradalmi ideológiára alapított németellenesség ugyanis éppen belső ellentmondásai következtében hamarosan tarthatatlannak bizonyult, ala-

22 Nagybaczoni Nagy Vilmos: Végzetes esztendők 1938–1945. Körmendy, Bp., 1947. [Átdolgozott, második kiadás: Gondolat, Bp., 1986. 317p.]

pos korrekcióra szorult. Megragadta viszont az olvasót már az első számban is a szerkesztés ötletessége és a publicisztikai színvonal szellemessége. Elöljáróban meg kell még jegyeznünk, hogy a MAGYAR NEMZETet indulásakor az ideológiai ballaszton és az első jelentkezés konvencionális kötelező feladatain túl megterhelte a Horthy kormányzó berlini látogatásával kapcsolatos protokolláris „musz" anyag is. A külpolitikai információ is kezdetben sokkal soványabb (összesen egy oldal a tizenhatból) mint később, főleg a második világháború kirobbanása után. A tendenciák mégis világosan kirajzolódnak.

A magyar társadalomhoz című beköszöntő kolumnás vezércikkében Pethő Sándor felvillantja publicisztikai tehetségének erényeit. Anélkül, hogy terjedelmes írásában egyszer is név szerint említené a németeket, a nyilasokat, a fasizmust vagy a szélsőjobboldalt, cikke egyértelmű, harcos állásfoglalás a nemzeti függetlenség és az alkotmányosság mellett. Igaz, konzervatív alapról, általában élesen elítél mindenfajta forradalmat, és zengzetes pátosszal határolja el magát Dózsa Györgytől és 1919 márciusától (ez nem csupán taktikai lépése a szerzőnek, hanem meggyőződése is), de gondolatmenetének végső és aktuális politikai kicsengése egyértelmű: „*... Az antik Róma is az idegen istenek vámmentes behozatalába pusztult el, amikor Jupiter Stator helyett a keleti kultuszok idegen bálványait hurcolták a Capitolium csarnokába. Szeretnők, ha külföldi barátaink és érdektársaink megértenék és méltányolnák a szabad intézmények mellett való kitartásunk indokoltságát és hősiességét...*"[23]

A lap megindításának objektív és lelkiismereti indokait a főszerkesztő így foglalja össze: „*Azt tartom, hogy azokban a zord, válságos és nem csekély veszélyekkel járó időkben, mint aminőkben élünk, semmire sincs égetőbb és nagyobb szüksége ennek a szegény, meghajszolt, megzavart, elgyávult magyar társadalomnak, mint a független lelkiismeret bátor és bátorító hangjára, mely nem retten meg a múló indulatok őrületétől, amely nem logikán és értelmen túli térségeken tébolyog, mely nem hagyja magát túlüvölteni egy irracionális lelki számum morajlásától és amely nem fut életbiztosításért valamely divatos szekta főnökéhez a maga vakrémületében.*"[24] Nem kellett vájtfülűnek lenni, hogy a a ma már kissé dagályosnak tűnő, de akkor dívó megfogalmazások mögött bárki felismerje a náci ideológia megbélyegzését.

A nemzeti függetlenség gondolata egyébiránt állandóan visszatérő motívuma Pethő Sándor vezércikkeinek. Nem hallgatható el: ő elvileg egyetért a zsidókat sújtó diszkriminációs politikával is, mely az „államnép" számára biztosítja a közélet vezető pozícióit, de tiltakozik az ellen, hogy a zsidókérdés „*baziliszkusz-szeme igézze vagy igázza le egész nemzedékek szemléletét, eszmélkedését és akcióképességét.*" „*Mert* – írja – *tudjuk meg, hogy nemcsak a zsidó imperializmus fenyegeti a magyarság létérdekeit.*"

23 Magyar Nemzet, 1938. augusztus 25. 1.p.
24 Ugyanott.

Végül a revíziós politika helyeslésének is ez a refrénje: *„Most a reintegráció gondolatának szakadatlan munkálása mellett, itt áll előttünk az állami és nemzeti függetlenségért való helytállás kegyetlen kötelessége is."*

S a cikk záró mondata: *„Úgy segéljen bennünket a jó Isten, ahogy hívek maradunk ahhoz a fogadalomhoz, amelyet ünnepélyesen vállaltunk e nemzetmentő küzdelem szerény katonái gyanánt."*

A programot hirdető vezércikket eszmeileg érheti kritika, és bírálható stílusa is, de nem vitatható, hogy 1938-ban ilyen határozott és félreérthetetlen, formailag mégis kikezdhetetlen állásfoglalás nem hangzott el a legális polgári sajtóban.

A vezércikkben felvetett témák a belső publicisztikában is visszhangzanak. A 4. oldalon négy cikk olvasható. *Nomád levele az eligényelt Szent Istvánról* című glosszájában Lendvai István az augusztus 20-i ünnepségekre visszatérve azokkal a szélsőjobboldali ideológusokkal polemizál, akik azt állítják: *„Ők egyenesen Szent Istvánnak követői akkor, amikor idegen eszmék igájába akarják hajtani a magyarságot, hiszen Szent István is idegen eszmeáramlatnak vetette alá magát és országát akkor, amikor külföldi államok példájára felvette és elterjesztette a kereszténységet."* Nomád elutasítja a történelmietlen, primitív összehasonlítást a kereszténység és a modern eszmeáramlatok között (közben elhelyez egy oldalvágást a Károlyi-forradalom „hírhedt izraelita ideológusai" felé is, akik szerinte annak idején ugyanezzel kísérleteztek), majd egyes „reálpolitikusok" történelmi analógiáit cáfolva kijelenti: *„Akkor valóban csupa keresztény állam vette körül a pogány Magyarországot. Ma azonban nem csupa újpogány állam fogja körül a keresztény csonka-Magyarországot, sőt ellenkezőleg."* Azzal az egyszerű fogással, hogy polémikus állítását tagadó mondat formájába öltöztette, Nomád elkerülte a kényszert, hogy a valójában egyetlen „újpogány" (a korabeli katolikus egyházi meghatározása a nemzeti szocialista eszméknek) szomszédos államot azonosítsa és megnevezze.

Kölcsey Ferenc halálának százéves évfordulójára Katona Jenő írt visszaemlékezést[25] a *Himnusz* sorait idézi: *„Bújt az üldözött s felé / Kard nyúlt barlangjában, Szerte nézett s nem lelé / Honját e hazában."* S hozzáteszi: *„Ami mostanig irodalom volt benne számunkra, költői ábránd, eszmény vagy élvezet, ami csak tanulság, ma már véres, nyíltszemű valóság..."*

Gogolák Lajos a német kultúra előtt tiszteleg Adalbert Chamisso halála századik és Theodor Körner százhuszonötödik évfordulója alkalmából.[26] A budapesti német követségnek azonban nem sok öröme telhetett ebben a megemlékezésben, amely az *„örök német szellemiség"* és *„az egyetemes emberiesség"* Németországának hódolt. A szembeállítás ebben az ártatlannak vélhető kulturális témájú eszmefuttatásban a legnyíltabb, legközvetlenebb: *„S ha a mai Németország elsősorban minél nagyobb politikai kiterjedésre törekszik, miért ne emlékezzünk meg az örök Németország szellemeiről is, akiknek mindnyájan kész hódolói vagyunk? Ezekben az időkben még jobban kiemelkedik a szellemi Németország minden politikán felülálló emberi jelentősége."* Ez már nem is virágnyelv. A cikk szerzője alighanem elterelő manővernek szánta a német múlt előtti tisztelgést, de a dicsőséges hagyomány tükrében még kirívóbb és ellenszenvesebb a (német) jelen nyomasztó sivársága, embertelensége.

25 Katona Jenő: Kölcsey 1938-ban. Magyar Nemzet, 1938. augusztus 25. 4. p.
26 Gogolák Lajos: Két német költő. Magyar Nemzet, 1938. augusztus 25. 4. p.

A publicisztikai oldalon a negyedik közlemény rövid, aláírás nélküli szerkesztőségi cikk, állásfoglalás:. A *„keresztény magyarság józan és megfélemlíthetetlen judiciumának bizonyságát látja abban, hogy a Kúria jogerőre emelte Szálasi Ferenc háromévi fegyházbüntetését."*[27]

Figyelemreméltó koncentrációval jelentkezik az indirekt propaganda a népszerű tudományos ismeretterjesztésben. A vezető írás az angol televíziós adások megindulásának második évfordulóját méltatja.[28] A következő, a *Megvan a tökéletes fényképezőgép!* című ismertetésből pedig az olvasó azt tudja meg, hogy Pemberton-Billing angol mérnök a német Leica és Contax gépeknél is tökéletesebb fényképezőgépet szerkesztett. A harmadik cikk *Egységesítés a francia repülőgépgyártásban* címmel bíztató képet nyújt a francia aviatika fejlettségéről. Abban az időben, amikor a német propaganda egyik leghatásosabb ütőkártyája a német technikai fölényről szóló legenda táplálása volt, bizonyos ellensúlyozó szerepet vállalt az effajta tárgyilagos hangvételű, konkrét adatokra épülő természettudományos ismeretterjesztés. Az első szám áttekintésekor befejezésül említsünk még meg egy kis színes kulturális hírbe bújtatott fullánkot. Angliában nagy sikert aratott Vaugham Vilkins *And so Victoria* című történelmi regénye. Az angol közvélemény izgatottan leste, mit szól hozzá a királyi család, amelynek őseiről a szerző alaposan leszedte a keresztvizet. De nem történt semmi, mert *„az igazság megírása ellen Angliában* még az uralkodó család sem *[kiemelés* a szerkesztőségtől] *emelhet kifogást."*[29]

A KIMONDOTT SZÓ ELREPÜL

Vessünk ezek után egy pillantást egy hétköznapi számra. 1943. január 26., kedd. A sztálingrádi válság már hetek óta tart, a németeket katasztrófa fenyegeti. A mellékhadszíntéren is fontos események zajlanak: Tripolisz bevételével elesett az afrikai olasz gyarmatbirodalom utolsó erődje. Az észak-afrikai hadjárat a végső kifejletéhez közeledik. A közvéle-

27 A Szálasi-ítélet. Magyar Nemzet, 1938. augusztus 25. 4. p.
28 Angol jelentés a televízió fejlődéséről. Magyar Nemzet, 1938. augusztus 25. 15. p.
29 Az angol királyi család nem lépett fel panaszosként Vaugham Vilkins: „And so Vic oria" című könyve ellen. Magyar Nemzet, 1938. augusztus 25. 15. p.

mény – a külföldi rádió hírszolgálata és a magyar sajtó bújtatott információi alapján – tudja, hogy a tengelyhatalmak feltartozhatatlanul sodródnak a háború eddigi legsúlyosabb katonai veresége felé. A hivatalos propaganda azonban mellébeszél, köntörfalaz, igyekszik csökkenteni a sztálingrádi és az észak-afrikai események jelentőségét. Kállay Miklós miniszterelnök és Nagy Vilmos honvédelmi miniszter a kormánypárt klubestjén január 23-án – a hivatalos jelentés szerint – tájékoztatta ugyan a Magyar Élet Pártja képviselőit a voronyezsi áttörés következményeiről, és általában a keleti front riasztó helyzetéről, de a miniszterelnök – adatok közlése nélkül – hangsúlyozta, hogy *„a veszteségek távol állnak azoktól a számoktól, amelyeket az ellenséges híradások közölnek".* A nyilatkozatokból kiderül, a kormány felmérte, hogy „az ellenséges híradások" milyen hatékonyan befolyásolják az országot, hiszen Kállay saját kormányzó pártjának összejövetelén is ellenük fordította a polémia élét. Másrészt nyilvánvaló az a törekvés is, hogy a hivatalos propaganda a súlyos események horderejének minimalizálásával próbálja megnyugtatni a közvéleményt, megőrizni a belső rendet.

Hogyan informálja ebben a helyzetben olvasóit a MAGYAR NEMZET? A feladat bonyolult, mert a hadihelyzetről csak a hivatalos hadijelentések vagy a tengelyhatalmak sajtójának kommentárjai alapján tudósíthat. A semleges sajtóból csak politikai információkat meríthet. Az évek során kialakult és bevált technika az, hogy, a minden gyanú felett álló, központilag terjesztett hivatalos és félhivatalos szövegekből kiemelnek egy mondatot, bekezdést, mely – ha nem is tárja fel a való tényeket – közvetve vagy hangulatilag érzékelteti a valóságot.

A január 26-i szám első oldalán, legfelül az öthasábos, egész oldalon átfutó kétsoros főcím sokatmondó: *„Sztálingrád hős védői – folytatják önfeláldozó küzdelmüket a túlerő ellen".* Az összehasonlítás kedvéért nézzük meg ugyanezen a napon az elsőoldalas főcímeket a jobboldali sajtóban. A kormány hivatalos reggeli lapjában, a FÜGGETLENSÉGben, az első oldalon az öthasábos cím: *„A keleti arcvonalon tovább tart az elhárító csata".* Alatta: *„Hősiesen védi állásait Sztálingrádban a hatodik német hadsereg".* Az ugyancsak kormánypárti, de erősen szélsőjobboldali árnyalatú ÚJ MAGYARSÁG első-oldalas öthasábos főcíme: *„Voronyezstől délre a németek ismét visszaverték a szovjet széles arcvonalon indított támadásait".* Csak a harmadik oldalon olvasható a hadi információk összefoglaló címeként: *„Német hadijelentések a szovjet front elhárító csatáiról".* Nem nélkülözi a humort, hogy a MAGYARSÁGnak, a Magyar Nemzeti Szocialista Mozgalom hivatalos lapjának elsőoldalas főcíme ezen a napon: *„A német tengeralattjárók borzasztó kényszerhelyzetbe juttatták az angolszász-szovjet hadvezetést".* Alatta: *„A Don partján elérte kitűzött célját a német ellentámadás".* Csak a második oldalon eldugva, jelentéktelen, kis egyhasábos címben

szerepel a történelmi vereség színhelyének lidérces neve, így: *„Német tudósítók a sztálingrádi német csapatok hősi küzdelméről".*

Visszatérve immár a MAGYAR NEMZETre: a szóban forgó szám első oldalán a főcím alatt a külpolitikai összefoglaló a Nemzeti Szocialista Párt hivatalos lapjának, a VÖLKISCHER BEOBACHTERnek vezércikkéből Weiss őrnagynak azt a megállapítását idézi, hogy: *„Ezt a csatát meg kell nyerni és meg fogjuk nyerni, mert a vereség örök időkre eldöntené a német birodalom sorsát."* A bombasztikus frázisfogadkozás szívderítően hathatott az olvasóra, aki már teljesen bizonyos volt a sztálingrádi csata kimenetelében. Visszájára fordult Pavolini olasz propagandaminiszter okfejtése is. Pavolini azt hangoztatta Tripolisz elvesztésén meditálva, hogy a területi elem nem döntő tényező és egy-egy csata sorsa nem dönti el a háborút. *„Világos, hogy ez a megállapítás szintén helyes* – dupláz rá az összefoglaló –, *ezt a háborút nem egyes események döntik el, hanem megváltoztathatatlan alaptények."* Azt ebben az időben a laikus is tudta, hogy az állandó tényezők a szövetséges hatalmak javára munkálnak.

A tízoldalas lapterjedelemből négyet foglal el a külpolitikai és hadi információ. Hadd idézzünk még néhány címet: *„A német vezetés az okosság követelményei szerint cselekszik"* – idézi a háromhasábos cím a Német Távirati Iroda haditudósítója helyzetjelentésének egyik mondatát. Alatta viszont, kéthasábosan: *„Német haditudósító a sztálingrádi pokolról".* Szemben, a harmadik oldalon, háromhasábos idézet a BERLINER LOKALANZEIGERből: *„Az elkövetkező napokban erősszívű emberekre van szükség".* S még ugyanezen az oldalon: *„Új, nagyvonalú állásokat építenek ki a németek"*, valamint egy berlini információ: *„Montgomery lemondott az üldözésről"*, mely címből elég világosan kiderül, hogy az angolok egyszerűen nem bírják a menekülő német-olasz seregek által diktált tempót.

Jellemző a kor légkörére a Belügyminisztérium levéltárában talált egyik akta.[30] A címzett a *„Nagyméltóságú M. Kir. Belügyminiszter".* A hivatalos feljegyzés aláírója egy olvashatatlan nevű rendőrfőtanácsos, aki a kolozsvári rendőrkapitány helyetteseként küldte el feljelentését *„Szigorúan bizalmas"* és *„Sajátkezű felbontásra"* jelzéssel. Tárgy: *„A Magyar Nemzet című lap tengelyellenes cikke."* S a közlendő: *„Tisztelettel jelentem, hogy a Magyar Nemzet című Budapesten megjelenő politikai napilap 1943. január 17-iki, VI. évf. 13-ik számában, a lap második oldalán, »Háború« címmel a hadihelyzetről egy összefoglalást közöl Tombor Jenő tollából, amelynek utolsó bekezdésében gúnyos hangon aposztrofálja Rommelnek az afrikai fronton esetleg tovább folytatandó »elszakadó hadműveleteit«, a »tengely sajtójának újbóli ünneplése közben!« A kérdéses lap egy*

30 MOL. BM. res. K 149, 1943–10–2054.

eredeti példányát, illetve az aggályos szöveg-rész hivatalos másolatát tisztelettel felterjesztem. Jelentésemet a m. kir. Belügyminisztérium Közbiztonsági Osztályához, a m. kir. Belügyminisztérium Államvédelmi Központhoz, a m. kir. rendőrség Vidéki Főkapitányához egyidejűleg tisztelettel felterjesztem. Kolozsvár, 1943 évi január hó 18-án." A denunciáló jelentés mellékleteként a rendőrfőtanácsos csatolta a MAGYAR NEMZET szóban forgó számának 2. oldalát, s az inkriminált cikkben piros ceruzával megjelölve a kifogásolt utolsó mondatot, amely így hangzott: *„Rövid időn belül el fog dőlni, hogy Rommel döntő küzdelembe bocsátkozik-e – amit nem tartunk valószínűnek – vagy tovább folytatja elszakadó hadműveletét a tengely sajtójának újbóli ünneplése közben."*

A frázisok közé bújtatott beismerések, a homályos, általános utalások a német propagandában azt a célt szolgálták, hogy előkészítsék a közvéleményt a rossz hírekre, amelyek közlését már nem sokáig lehetett elodázni. Azonkívül meg kellett teremteni a lélektani feltételeket a közelgő „totális mozgósítás"-ra is, amely súlyos terheket rótt a polgári lakosságra. A MAGYAR NEMZET szerkesztői és munkatársai viszont a hivatalos propagandából kiemelt foszlányokkal igyekeztek érzékeltetni a való helyzetet, és megerősíteni azok hitét, akik elkerülhetetlennek ítélték a tengelyhatalmak katonai vereségét. Mint az fentebb már kiderült, a MAGYAR NEMZETben olvasható valamennyi információ elszórva megtalálható az 1943. január 26-i jobboldali sajtóban is. Csak éppen ugyanannak a nyersanyagnak merőben ellentétes feldolgozása és tálalása okozza az alapvető eltérést. Természetesen tartalmi jelentősége és propagandisztikus következménye volt annak is, hogy a MAGYAR NEMZET ebben az időben a jobboldali lapokhoz viszonyítva terjedelmileg mintegy kétszeresét szánta a külpolitikának és a hadieseményeknek.

A konkrét információk és a 3. oldalon közölt térképek tükrében szinte provokatívan hat Tombor Jenőnek a második oldalt bevezető katonai kommentárja: *„Ha ismerjük a német hadvezetés nagyvonalúságát* – írja a górcső alá vett napon, 1943. január 26-án a katonai szakíró –, *akkor tudnunk kell, hogy az a sok új fogalom, amelyről mostanában hallunk, úgymint a sündisznóállások, a szigetek, mozgó és rugalmas elhárítás, gumiszalag, fogaskerék, csupán harcászati segédeszközök. A német hadvezetés ellenintézkedései, melyeknek hatása sok helyen sikeresen érvényesül már, egybekötve az arcvonal-rövidítésekkel is, még nem meríthetik ki a német hadvezetés lényegét, amelynek nagyszabású intézkedései még hátra vannak. Tavaly ugyan a németek a tél folyamán nem indítottak nagyszabású ellentámadást, de akkor a szovjet sem vetett olyan hatalmas erőket harcba, mint a most folyó télen. Természetesnek vehetjük tehát, hogy most a német ellenhatás is még nagyobb arányokban fog megnyilatkozni."* Jövendőmondó még nem volt olyan biztos jóslata kudarcában, mint Tombor. Senki sem gondolhatta komolyan január végén, hogy a megtépázott német hadsereg még képes lenne komoly téli ellenoffenzívára. Formailag a cikkíró megadja a tiszteletet a német hadvezetésnek, sőt, mintha maga is bizalmat

nyilvánítana a jövőbeni „ellentámadások" hatékonyságának. Valójában ironizál a vereségeket leplezni hivatott stílusfordulatokon, és a tényleges erőviszonyokat ismerő olvasóban megerősíti azt az értékelést, hogy Sztálingrád nem csupán epizód, hanem olyan fordulat, amely megpecsételi a német hadsereg sorsát.

A kép teljességéhez tartozik két hirdetés a 2. oldalon. Legfelül, Tombor publicisztikájának háromhasábos címével egy magasságban, kis egyhasábos hirdetés (fekete alapon fehér betű): *Ferenc József keserűvíz.* A hirdetést a MAGYAR NEMZET egy ideje rendszeresen a háborús információk oldalain közölte. Az olvasó találgatta, hogy a „keserűvíz"-en mosolyogjon-e vagy a meghajtottak nagy futásaira célzó utaláson? Az oldal alján kéthasábos rajzos hirdetés. Egy műsort szóró antenna és mellette a szöveg: *A kimondott szó elrepül, de írásban adja Önnek a Magyar Nemzet.* Vagyis: egészítsd ki a külföldi „ellenséges" rádiókból szerzett információidat a MAGYAR NEMZET tanulmányozásával.

A lapban a szöveg közé tördelve még egy politikai tartalmú felhívással is találkozunk: *„Olvassuk Petőfit."* A Petőfi jelszó 1943-ban állandó, visszatérő mottója a MAGYAR NEMZETnek. Hol a fenti szöveggel, hol csak annyi: „Petőfi", vagy „csak" a költő arcképe. Az emlékeztetés jelentőségére a „Petőfi-kampány" bevezetésekor Parragi György hívta fel a figyelmet 1943. január 22-i *„Olvassuk Petőfit"* című belső publicisztikájában. Azt ajánlja, hogy úgy olvassuk Petőfit, mint a Bibliát, s *„ha sor kerül rá, még az óvóhelyre is vigyük le"*, mert: *„ha Petőfivel társalkodunk nap nap után, az a praktikus előnyünk is származik, hogy napjaink sok minden olyan kérdésére, fejtörésére, problémájára választ kapunk és világos értelmezést, amelyekről a mai könyvek, folyóiratok, újságok – a Magyar Nemzet sem – nem nyújtanak felvilágosítást."* A cikk természetesen Petőfi haza- és szabadságszeretetére irányítja az olvasó figyelmét, éreztetve, hogy mindazt, amit az önkényről és a németekről a jelen helyzetben magyar író és újságíró nem mondhat ki, az megtalálható a költő műveiben.

A Petőfi-jelszó meghirdetésének előzményei egyébként még egy évvel korábbra nyúlnak vissza. 1942. február 1-jén jelent meg Szekfű Gyula cikke: *Petőfi útján.* A publicisztikai írás váratlanul érte a közvéleményt, és nagy feltűnést keltett. Meglepő volt, hogy a legtekintélyesebb konzervatív történész a magyar múlt hagyományaiból, sőt még a szabadságharc vezető alakjai közül is éppen a forradalmár, a népi radikális Petőfiben találja meg a nemzeti függetlenségi harc jelképét. A választás mindenesetre meggyőzően bizonyítja a balratolódást, hiszen a MAGYAR NEMZET indulásakor még nem győzte hangsúlyozni távolállását mindenfajta forradalmi eszmétől. Az igazi Petőfi pedig – márpe-

dig mint látni fogjuk, Szekfű ezt az igazi Petőfit vállalta – szellemi örököse volt Dózsának, és azoknak a paraszti forradalmároknak, akiktől a MAGYAR NEMZET olvasótáborának jelentős része annyira viszolygott. Csakhogy Szekfű Gyula nemcsak tekintélyes tudós, hanem az uralkodó osztálynak politikailag legérettebb egyénisége és előrelátó taktikus is volt. Petőfinek szentelt cikkében abból a gondolatból indult ki, hogy *„Az új világháború méhében, sok más ismeretlen dolog mellett, kétségtelenül ott nyugszik, a háború végével feltámadást várva, a szegény nép öntudatos politizálódása, s ezzel együtt megnövekedett nemzeti szerepe...”* Szekfű tehát már 1942 elején, a németek első nagy katonai kudarca, a moszkvai csata után felismerte a realitást, hogy a háború nemcsak a nemzetközi erőviszonyokban teremt új helyzetet, hanem kihat Magyarország belső társadalmi struktúrájára is, a „szegény nép” javára. Leszámolt azzal az illúzióval, hogy a Horthy-rendszer átmenthető a háború utáni korszakra. Ebből a felismerésből fakadt Petőfi átértékelése is, amely fontos politikai elhatározás következménye volt. A cikk megírására közvetlen indítékul feltehetően a Történelmi Emlékbizottság március 15-re tervezett demonstrációjának előkészítése szolgált, amely szintén a költő jegyében fogant.

Szekfű valójában saját követőit, az uralkodó osztály gondolkodó, realistább hajlandóságú köreit akarta meggyőzni arról, hogy a hivatalos, 1867 óta fokozatosan meghamisított, „önképzőköri” költő helyett, az igazi Petőfit kell vállalnia. Az egyéniségére annyira jellemző taktikus alkattal azonban a visszájáról közelítette meg a kérdést. Cikkében ugyanis azt az aggodalmát fejezte ki, hogy a történelmi szerepre hivatott nép csak a társadalmi forradalmár Petőfit vállalná és nem a nemzeti függetlenség fároszát, pedig – hangsúlyozza Szekfű – a költő *„társadalmi kritikája bármily erős volt is, egyéni hajlamai bármi távol tartották is a nemesi nemzettől, soha nem habozott és nem tagadta, hogy ő is ennek a fegyverben felnőtt, ezer éve kardot forgató, a szabadságáért vérét áldozó nemzetnek a tagja.”*

A cikkére érkezett hozzászólásokra, kifogásokra válaszolva Szekfű február 15-i *Megint Petőfi útja* című polemikus írásában még világosabban fogalmazza meg problémáját: *„... az anyagiakban és szellemiekben önállósuló ipari és agrárszegénységnek egykoron magáévá kell tennie az egész magyar kultúrát és történelmet”*. Közben vitába száll azzal a meg nem nevezett „ifjúmunkás levelezővel”, aki *„Petőfi osztályöntudatának elsikkasztásával és azzal vádol, hogy az én osztályérzésem érdekében festem át nemzeti színűre”*. A vitából kicsendül az aggodalom a munkásmozgalomban még ható dogmatikus szemlélettel és a nemzeti tényező jelentőségét lebecsülő nézetekkel szemben. Közvetetten azonban erőteljesen szól a figyelmeztetés

saját táborának: irreális mindenfajta kísérlet egy saját igényeihez igazított, egyoldalú Petőfi kisajátítására.

A polémia előkészítettségét érzékelteti egyébként, hogy ugyanebben a február 15-i számban Kovács Imre a népi írók szószólójaként mutat rá az aggályok indokolatlanságára. *A jelszó: Petőfi* című cikkében konkrét példákkal bizonyítja, hogy éppen a szervezett munkásság az, amely legtevékenyebben vállalja a nemzeti hagyományok ápolását (kulturális rendezvények, szavaló estek, műkedvelő színielőadások). Szekfű Gyula 1942. március 15-i ünnepi vezércikkében adta meg a vita szintézisét, és állította az egész nemzet elé példaképpen a haza- és szabadságszerető, „rehabilitált” Petőfit. Ez volt tehát a Petőfi-jelszó meghirdetésének szellemi előkészítése.

S még mindig visszatérve az 1943. január 26-i számhoz: a szerkesztői találékonyság a 4. oldalon is plasztikusan tetten érhető. A külpolitikai és háborús információk végén váratlan helyen meglepő, látszólag oda nem illő címmel találkozunk: *„A képmutatásnak dicséreti...”* A cikk Fráter Illés minden aktualizálást elkerülő, közvetlen célzásokat nélkülöző, elvont valláserkölcsi eszmefuttatása a képmutatásról, a farizeusokról és a szadduceusokról. Az írás kissé erőtlen és iskolásan pedáns. Ha azonban meggondoljuk, hogy „történetesen” éppen a hazugságoktól, a hipokrita fecsegéstől hemzsegő hadijelentések és propagandamaszlag végére tördelték, akkor ez az önmagában ártalmatlan kis dolgozat is sajátos értelmezést nyerhetett.

Említésre méltó még e számban Kunszery Gyula rövid, polemikus glosszája. FORRÁS címen új, konzervatív beállítottságú irodalmi lap indult, amely vezető helyen Tormay Cecile-nek egy olyan régebbi írását reprodukálta, amely azzal vádolja a magyar irodalmat, hogy az első világháborúban cserbenhagyta a nemzetet, és „idegen szellem” (értsd: a NYUGAT) hatása alá került. Kunszery mértéktartóan, de határozottan cáfolja Tormay Cecile állítását, Ady, Juhász Gyula, Babits Mihály néhány versét idézve. A polémia kultúrpolitikai jelentősége abban rejlett, hogy a MAGYAR NEMZET programja megvalósításában erőteljesen támaszkodott irodalmunk – és ezen belül éppen a Tormayék által még be nem fogadott „nyugatosok” – nemzeti és demokratikus hagyományaira.

Lapszemlénk befejezéséül említsünk még meg egy eldugott, inkább száraz színtelenségében kihívó informatív szakmai cikkecskét a közgazdasági rovatból. Címe: *A magyar textilipar a háború után*. Önmagában már az is figyelemreméltó, hogy a lapban a háború utáni tervekről esik szó a könnyűipar egyik ágazatával kapcsolatban, miközben a német birodalmi propagandagépezet éppen a totális háborúra készíti fel a közvéleményt. Még elgondolkodtatóbb azonban, hogy a szakinformáció a magyar

textilipar jövendőbeli fellendülésének bizonyosságát a hagyományos nyersanyagforrások és piac visszaszerzéséhez köti. Ezek pedig valamennyien a szövetséges hatalmak területén vagy érdekszféráján belül terültek el. A két vezető tengelynagyhatalom, Németország és Olaszország nevét a közlemény meg sem említi... A jobboldalt természetesen nyugtalanították és ingerelték ezek a szakcikkek köntösébe bújtatott jövőbeni tervezések. Az EGYEDÜL VAGYUNK már 1942. december 4-i számában denunciáló glosszában támadta meg a MAGYAR NEMZET-nek egy hasonló jellegű, az aranyvaluta jövőjéről szóló fejtegetését.[31]

A BILINCSEKBE VERT BESZÉD

A MAGYAR NEMZET jellegét a publicisztika határozta meg. Ez a műfaj pedig elválaszthatatlan Pethő Sándor egyéniségétől. Nemcsak főszerkesztője, szellemi irányítója volt a lapnak, hanem vezető publicistája is. Működésének két esztendeje alatt a vezércikk fogalma úgyszólván azonosult a nevével. Az indulástól számított első fél évben 40 vezércikket írt. Kezdetben gyakorlatilag az volt a helyzet, hogy ha ő nem írt, akkor nem is jelent meg vezércikk. Később is alig módosult a helyzet. Így például aktív írói működésének utolsó negyedévében, 1940 januárjától március végéig, Pethő Sándor 13 vezércikket írt és csak egyet-egyet Kornis Gyula, Szekfű Gyula, Eckhardt Tibor (külső munkatársak), valamint a külpolitikus Frey András.

A publicisztika függvénye volt a politikai helyzetnek. Számszerűen is tekintélyesebb, tartalmában is aktívabb kedvező széljárás idején, és pangó a válságok, súlyos fenyegetettség napjaiban. Az első két esztendő egyenes vonalú fellendülése után (az 1939-es májusi választáson bekövetkezett szélsőjobboldali előretörés csak rövid, átmeneti megtorpanást okozott) 1940 nyarán, a németeknek a nyugati fronton aratott látványos győzelme után következett be a mélypont a MAGYAR NEMZET életében. A szélsőjobboldal és a németek a lap megszüntetését követelték, június 12-től 26-ig 14 napra betiltották, ráadásul Pethő Sándor is távozni kényszerült a lap éléről, az újság létéért küzdött, de nem tántorodott meg. Csendesen vegetált, de sohasem állt be a németek fegyvereinek dicsőségét zengők – ez időben sajnálatosan terebélyesedő – táborába. A publicisztika elsorvadt, a polémia teljesen eltűnt a lap hasábjairól. Pethő Sándor már eltávolítása előtt abbahagyta vezércikkírói tevékenységét. Jellemző a lap tartózkodására, hogy 1940. július 25-i számában egyetlen sor kommentár nélkül közli főszerkesztője lemondó levelét[32], és a MAGYAR NEMZET-ben nem is találkozunk Pethő Sándorral augusztus 27-ig, amikor név nélküli, formális gyászjelentés számol be tragikus haláláról. Csak szeptember 1-jén jelenik meg Szekfű Gyula emelkedett hangú, méltató búcsúzása, amely azonban meg sem említi Pethőnek a MAGYAR NEMZET megalapításában és irányításában szerzett érdemeit, politikai jellemzőit, hanem az „önálló tanár, független történész" emberi kiválóságait dicséri.[33]

Nem foglal állást a MAGYAR NEMZET még a nyilasokat sújtó törvényes ítéletek kapcsán sem. Kommentár nélkül közli tudósítását július 23-án arról, hogy Hubay Kálmán és Vágó Pál nyilas képviselőket az országgyűlés megfosztotta mandátumától a magyar államrend megbontását célzó nemzetiségi törvényjavaslatuk miatt. Még saját dolgában sem ejthet szót a lap. Így 1940. július 20-i számában, a Turul Szövetségnek a MAGYAR NEMZET végleges betiltását követelő, és az ÚJ MAGYARSÁG július 19-i számában megjelent – fentebb már elemzett – gyalázatos röpiratára sem válaszol érdemben, csupán azt közli, hogy az abban foglalt rágalmazás és becsületsértés miatt feljelentést tett az ügyészségen. Ritka még az olyan próbálkozás is, mint Hegedüs Géza *Magyar belpolitika a tatárjárás előestéjén* című népszerű történelmi ismeretterjesztése, mely évszázadokkal visszanyúlva a magyar történelembe igyekszik elgondolkodtatni az olvasót.

Csak a külpolitikai rovat őrzi a nyomait a néhány hónappal korábbi MAGYAR NEMZET-nek. Ezt sem önálló állásfoglalásaiban, hanem abban, hogy közli az angol hadijelentéseket is, és semleges forrásokból származó információkkal igyekszik mérsékelni a német propaganda diadalmámorát. A teljes depolitizáltság okozta szürkeségen a szerkesztőség nagy irodalmi nevek felvonultatásával igyekszik enyhíteni. Ebben az időben találkozunk rendszeresen Márai Sándor, Szabó Dezső, Kassák Lajos írásaival. Közülük csak a Kassákkal létesített kapcsolat bizonyult tartósnak.[34] A korábbi módszer következetes folytatására csak Markos György bravúros gazdaságpolitikai és gazdaságföldrajzi cikkeiből ismerhetünk rá. A magyar sajtóban eleddig ismeretlen

31 [Sz. J.: A Magyar Nemzet és az aranyvaluta. Egyedül Vagyunk, 1942. december 4. 5. p.]

32 [Lásd erről bővebben: Murányi Gábor: A lemondólevél és háttere. Magyar Nemzet, 1990. augusztus 25. In: uő: Az átkos múlt hetek. 119–124. p.]

33 Szekfű Gyula: Pethő Sándor. Magyar Nemzet, 1940. szeptember 1. 5–6. p.

34 [Az írók és a Magyar Nemzet viszonyának feldolgozása az irodalomtörténetírásnak változatlan adóssága; a kivételek: Budai Balogh Sándor: Szabó Dezső a Magyar Nemzetben. Amit a cenzúra nem engedélyezett. Literatura, 1986/3–4. 309–332.p., valamint Szabó Zoltán Összegyűjtött munkái. Szellemi Honvédelem. Héttorony, Bp., é. n.]

ábrázolótechnikával illusztrált cikkeiben tárgyal világgazdasági problémákat, főleg a nyersanyagok elosztását. A statisztikákból, összehasonlításokból, grafikonokból mindenki számára nyilvánvaló, hogy a tengelyhatalmakra még igen nehéz idők várnak, ha csak – nem sikerül a háborút nagyon rövid idő alatt befejezni.

Ez volt a sorsdöntő kérdés. Megkísérlik-e a németek még az őszi rossz idő beállta előtt Anglia invázióját, illetve sikerül-e addig kivívniok a légifölényt a La Manche csatorna fölött? A MAGYAR NEMZET információs szolgálata csak azzal tudja táplálni egy ideig a pislákoló reménykedést, hogy kiemelve közli azokat a híreket, amelyek Nagy-Britannia kitartásáról, Hitler különféle békejavaslatainak kudarcáról és a fokozódó amerikai támogatásról számolnak be. Aztán az idő múlásával a lap lassan rátalál újra „régi" hangjára. 1940. szeptember 21-én az első oldalt betöltő öthasábos cím: *„A tengely nem vár Anglia legyőzéséig Európa és Afrika újjárendezésével".* Első pillantásra földrészekre kiterjedő uralmi igényt sejtet a hetvenkedés, de e szövegből kiolvasható a rejtett közlés is, hogy Anglia elözönlése lekerült a napirendről. Mivel pedig az információ forrása egy meg nem nevezett madridi lap (!) berlini tudósítója, megalapozott az a gyanúnk, hogy a hír valójában az Aradi utcában született. Nagyon jó volt-e a szerkesztők tájékozottsága, vagy csak szimatjuk finomult ki rendkívüli mértékben – eldönthetetlen; tény – mint a háború után nyilvánosságra került dokumentumokból kiderül –, hogy a német hadvezetőség ezekben a napokban határozta el az úgynevezett Oroszlánfóka (ez volt az Anglia elleni invázió fedőneve) hadművelet elhalasztását – meghatározatlan időre.

Több mint féléves fellendülés után újabb sokkot okozott a Szovjetunió megtámadása és az első hónapok hadieseményei a keleti fronton. De már november elején mutatkoztak jelei a német hadigépezet kifulladásának, majd amikor december elején Moszkva alatt kibontakozott a szovjet ellentámadás, a MAGYAR NEMZET összegyűjtött minden lehetséges információt, hogy képet adjon a helyzet alakulásáról. 1940. december 25-én, a karácsonyi számban pedig már ismét ráismerünk a „régi" Tombor Jenő hangjára: *„A keleti hadszíntéren a német hadijelentések szerint a téli pihenőállások elfoglalása folyik, ami a német állások kiegyenesítésével, megrövidítésével, kijavításával van egybekötve. Ilyesmi kevés veszteséggel és biztonsággal csak úgy történhet, ha az állásokat hátra irányuló mozdulatokkal javítják. Ezzel a még nem tökéletesen kiépített utánpótlási vonalakhoz is közelebb jutnak. A szovjet ezeket a német hadmozdulatokat nagy győzelmeknek fújja fel, és igyekszik a németeket a téli állások elfoglalásában megakadályozni. Szovjet győzelemről csak abban az esetben lehetne szó, ha a német haderő a tél folyamán sehol sem tudna megállni, ezt azonban Sztálin maga sem hiszi el."*

A német hadijelentések zsargonjába bújtatott kommentárból kiderül, hogy Hitler seregei válságos helyzetbe jutottak, és már az is eredménynek számít, ha valahol meg tudnak kapaszkodni. A katonai szakíró parafrázisa közben az élcek valóságos pergőtüzével szórakoztatja olvasóit: a német hadsereg, *„hátra irányuló mozdulatokkal"* fog-

lal el állásokat; tetézi a sikert, hogy így közelebb jutnak a *„nem tökéletesen kiépített"* utánpótláshoz; a szovjetnek nem sikerül ezt meggátolni, és felfújja sikereit, pedig hol van még az, hiszen még Sztálin sem hiszi, hogy ez már a végső győzelem.

1941 telétől a német megszállásig tehát ismét jó széllel halad a MAGYAR NEMZET. A hadihelyzet alakulása nyomán különösen a külpolitikai és a katonai rovat csillog. A publicisztika azonban sohasem tudta elérni az első két év színvonalát. Pethő Sándor kiesése pótolhatatlan veszteségnek bizonyult. Nemcsak a kegyelet diktálta köteles szerénység mondatta Szekfűvel, mily szorongást érzett, *„mikor e lap alapítójának halála után megkeseredett szívvel vállalnia kellett a cikkírónak tőle annyira idegen feladatot, s pótolni a pótolhatatlant."*[35] Szekfű Gyula mint a lap szellemi irányítója, valóban csak arra törekedett, hogy a Pethő által toborzott gárdával az ő művét folytassa. A cikkírásban pedig nem is gondolt arra, hogy elődje zsurnalisztikai erényeivel vetélkedjék. Komoly, elemző esszéket írt, tanított a lap hasábjain. Írásai időtállóak voltak, később tanulmánykötetté álltak össze. Közvetlen hatékonyságukban azonban nem versenyezhettek Pethőiével. A reá annyira jellemző önironiával Szekfű éppen fentebb idézett cikkében azt is fejtegette, hogy az ő írásai csak azoknak szólnak, akik amúgy is egyetértenek vele.

Pethő és Szekfű különbözőségét talán leginkább a történelemhez való viszonyukkal jellemezhetjük. A professzor a történettudományt sokkal magasztosabb diszciplínának tartotta, semhogy azt bármilyen aktualitás szolgálatába állítsa, „lealacsonyítsa", elkótyavetyélje. Pethő Sándor tolla számára a történelem csak eszköz volt: illusztráció, allegória, parabola, szabadon kezelhető irodalmi nyersanyag. Kodolányi János *Julianus barát* című regényéről írt méltatásában[36] így fogalmazza meg a történelmi visszatekintés funkcióját az egykorú irodalomban:

„Miért bujdosik a magyar szellem elitje a múltba most, mikor a hősi helytállásnak, virrasztásnak, ébresztésnek és vigasztalásnak oly megható kötelessége várna reá? Azért talán, mert már csak a múlt emlékeztetésein és figyelmeztetésein, párhuzamain és példáin keresztül mer fölneszelni a mának fojtogató légkörében s mert fölborzolt idegpályáinak fájdalmait nem tudja másképp szétkiáltani a világba? Vagy talán azért merül el a történelem elcsöndesült hullámai alá, hogy – mint egykor Rogerius kanonok, a tatárüldözés elől, megpihenjen az embernemlátta zsombékok és lápok között, hogy alábukván egész testével a hínáros vízben, nádszálon keresztül vegyen lélegzetet, amíg elviharzik fölötte a »vas fiai-

35 *Szekfű Gyula: Megint Petőfi útja. Magyar Nemzet, 1942. február 15. 5. p.*
36 *Pethő Sándor: Julianus. Magyar Nemzet, 1939. január 6. 1. p.*

nak« valamelyik fergeteges különítménye? Ott tartunk-e, hogy nem lehet többé hangosan, egyszerűen és értelmesen szólani legszörnyűbb kérdéseinkről, leginkább pedig népfajközi helyzetünk ezeréves drámájának legizzóbb és legkínzóbb jelenetéről, miként az ötvenes években? Akkor íróink, költőink, publicistáink, élükön Arany Jánossal (szegény Vörösmarty elnémult!) visszahúzódtak a múltba, amely – Illyés Gyula gyönyörű hasonlata szerint – amennyire korlátoz, anynyira véd is a környezettől, s ott dalolni kezd, mint a megvakított madár, részegülten, önmagának, és betölti a magányt.

A bilincsekbe vert beszéd ugyanis rettentő beszéd. A halk célzásnak vagy utalásnak, egy hasonlatnak vagy allegóriának rettentő akusztikát ad a fojtott csend frenezise, az emberszívek hangosabb verése, a ki nem mondható érzések elviselhetetlen feszültsége, valahányszor a sápadtság és a rémület istenei uralkodnak egy közvélemény fölött. Az írónak tudnia kell, hogy ebből a némaságból valami titokzatos fluidum árad és szövődik át a gondolkodásba. Ércré tömörül benne a hangtalan kalapácsütések láthatatlan üllőjén. Az író tudja, hogy a nyomás félelme mondatainak átmérőjét megrövidíti, de ugyanakkor értelmének fénylő árnyékát meg is hosszabbítja szinte a végtelenségig."

Pethő sorai Zsolt Béla – már idézett – gondolataira rímelnek. Míg azonban azok visszapillantva, két évtized gyakorlatát, a becsempészett igaz mondatokért vívott küzdelmet összegezték, Pethő szónoki kérdéseivel, a Rogeriusra utaló hasonlattal, a Bach-korszak emlékének felidézésével, a „fölneszelés" konkrét lehetőségeinek felsorolásával nemcsak mesterségbeli hitvallást tesz, hanem „céhtársainak" is átadja a szakma fogásait és értésre oktatja olvasóit. Nemcsak Pethő Sándornak, hanem a MAGYAR NEMZET egész publicisztikájának is, a múlt ezen aktivizálásában rejlik legfőbb sajátossága és vonzereje. Nem véletlen, hogy a főszerkesztő közvetlen környezetében annyi a történész, a filosz esszéista. Gogolák Lajos, Katona Jenő, Ferdinandy Mihály, Kunszery Gyula, Wesselényi Miklós, Szabó Zoltán, Szabó István, akik mesterük példáját követik annak korai távozása után. A bilincsbe vert beszéd szorítását ők feszegetik tovább, míg végképp némaságra nem kényszerülnek.

EGY TÖRTÉNELMI MINIATŰR

Pethő Sándor és követői írásaiból vég nélkül idézhetnénk az érdekesnél érdekesebb példák hosszú sorát. Ez azonban most nem lehet feladatunk. Csupán még egy vezércikk emlékét elevenítjük fel, amely a publicisztika e sajátos változatának alighanem legsikerültebb, remekmívű alkotása.

Egy történelmi miniatűr cím alatt jelent meg Pethő Sándor vezércikke 1939. augusztus 27-én, vasárnap, öt nappal a második világháború kirobbanása előtt. A leírt esemény színhelye egy drezdai palota. Időpontja. 1813. június 28. Főszereplői Napóleon és Metternich. A francia császár új hadjáratra készül. A kancellár el akarja téríteni szándékától. Katonai, politikai, gazdasági realitások fölsorakoztatásával igyekezik meggyőzni a császárt vállalkozásának kilátástalanságáról. Gondolatmenete világos, racionális; érvei ésszerűek, megcáfolhatatlanok. Súlyuk alatt mintha Napóleon is megtorpanna egy pillanatra: Metternich nem kívánja megalázni a dicsőségében megtépázott uralkodót, békét ajánl és biztonságot, ha Franciaország visszavonul történelmi határai mögé és lemond más népek elnyomásáról. *„Becsületes és okos kompromisszumot hozok Önnek"* – mondja a császárnak. Napóleon elgondolkozik, aztán felcsattan: *„Nem Metternich! Amit Ön előad, elismerem, csupa bölcsesség és talán jótanács is. Talán, ha már győztem volna a koalíción, megfontolnám az Ön szempontjait. De most minden recseg-ropog körülöttem. Ha én most megingok, egyszerre összeomlik minden... Ha engedek, végem van! ... Lássa be, kedves Metternich, hogy nem állhatok meg. Számomra a megállás a vég."*

Ezekkel a szavakkal zárult a két történelmi figura párbeszéde Pethő miniatűrjében. Az utókori olvasó viszont azt is tudta, amiről az írás nem szólt: e „párbeszéd" után három és fél hónappal Napóleon a „népek csatájában" Lipcse mellett teljes vereséget szenvedett, egy esztendő múltán pedig már Elba szigetének volt a foglya. A címválasztással Pethő írása jellegét kívánta érzékeltetni. Amikor egy politikai napilap vasárnapi számában ilyen időkben az első oldalt betöltő vezércikk e feltűnő műfaji meghatározás jegyében indult, akkor szerzője önkéntelenül is a tudományos „történelmi" minősítésről a művészi szférát sejtető „miniatűr" felé terelte az olvasó figyelmét. A miniatűr nem történelmi tanulmánynak, hanem irodalmi életképnek készült. Ezen belül a műfaji megjelölés elsősorban a méretekre utal. Nem annyira a fogalomnak a 17. századi flamand kismesterek gyakorlatában meghonosodott értelmezésében, amely a legapróbb részletek szépségével gyönyörködtet, hanem inkább a 19. századi romantikus ábrázolásra, amely a nagy történelmi tabló egyetlen, parányi mozzanatának színpompás, mozgalmas megelevenítésével ragadja magával a nézőt.

Az *Egy történelmi miniatűrnek* nincs dokumentáris előzménye. Nem találjuk nyomát sem egykorú írásokban, sem történelemkönyvben. Pethő nem is hivatkozik forrásra. Történelmileg igaz, hogy Metternich ebben az időben valóban béketárgyalásokat kezdeményezett s közben előkészítette Ausztria csatlakozását a koalícióhoz, ami Napóleon elutasító válasza után be is következett. Az idézett párbeszéd Pethő képzeletének szülötte. Ennyiben emlékeztet az akkoriban nagyon elterjedt történelmi regények egy-egy költött szituációjára. A legtöbbjénél azonban sokkal meggyőzőbben hatott. S ezt főképpen – bár első hallásra talán különösnek tűnhet az állítás – hitelességének köszönhette. A szituáció ugyan kitalált, és a párbeszéd minden mondata Pethő Sán-

dor tollának műve, a miniatűr mégis igaz. Egyetlen elképzelt jelenetbe sűríti a kor politikai problematikáját, a hősök jellemét, belső konfliktusukat. Nemcsak Napóleonét, aki hőn áhítja az európai és ezzel saját helyzete stabilizálását, de a „megállás"-tól még jobban retteg. Hanem a Metternichét is, aki éppen az általa szorgalmazott európai egyensúly érdekében maga sem tudja mit kívánjon inkább: Napóleon megmentését-e vagy elveszejtését. S ha vitájuk a valóságban soha nem hangzott is el, érveik és ellenérveik, aggályaik és reménységeik pontosan tükrözték a kor politikai légkörét, az ellentmondó hatalmi törekvések szövevényét.

Bonyolult és sokrétű volt az a világ is, amelyhez a miniatűr szólt. Pethő Sándor „tanmeséjé"-nek morálja egyértelmű: meghatározott történelmi helyzetekben bizonyos főszereplők feltartóztathatatlanul rohannak a katasztrófába, illetve saját baljós végzetük beteljesülése felé. A hangsúly ez utóbbira tevődött. Igaz, az író és olvasói felmérték egy új világháború kirobbanásának várható iszonyatát, de a müncheni kapituláns politika tapasztalatain okulva, még jobban iszonyodtak attól a gondolattól, hogy a nyugati szövetségesek újabb engedményeket tesznek, ezúttal Lengyelországot hagyják cserben, Hitler ismét „békésen" eléri célját, újból eltolódik a vég kezdete, a leszámolás órája. Nekik szólt Pethő üzenete: a jelenkori Metternichek minden igyekezete hiábavaló, a hitleri Németországot már nem lehet megállítani a háború és a végső pusztulás útján.

Természetesen ez az analógia is sántított. Különösen a Napóleon–Hitler összehasonlítás. Mint minden történelmi példázatban a didaktika ezúttal is háttérbe szorította a tudományt. Mégis közkeletűvé vált, még Európa határain túl is. A németekkel szemben ellenséges közvéleményt az sem zavarta, hogy már maga a mérce is hízelgő volt Hitler számára. Inkább így latolgatott: a világuralmi törekvéseken még Napóleon is rajtavesztett, hát még Hitler...

A történelmi miniatűr különben is inkább az érzelmekhez szól. A háború előestéjén a MAGYAR NEMZET azt szuggerálta olvasóinak, hogy Hitlerre pusztulás vár. S ezt a reménységet tartotta ébren jóban-rosszban négy és fél éven át. Akadékoskodó szőrszálhasogatás volna utólag azt feszegetni: egy-egy jóslat mennyire volt reális, az elemzés pontos-e és tudományosan megalapozott, hányszor mosódott el a választóvonal vágyálom és valóság között. A bizakodás sokszor csak pislákoló lángjának őrzése tudatos ellenhatásként jelentkezett a háborús propagandára, amelynek elsőrendű pszichológiai szándéka éppen a kiszemelt áldozat „kondicionálása", a szellemi és érzelmi elkábítás volt.

Céljai megvalósítására a szerkesztőség nemcsak a fentiekben vázolt módszerre támaszkodott. A publicisztikán belül is igen jelentős volt a komoly, elmélyült, vitákat elindító, nézeteket tisztázó irányzat. A belső társadalmi és politikai kérdéseket azon a szinten tárgyalta a MAGYAR NEMZET, ahol éppen a fogalmak világossága, az állítások megalapozottsága volt a legfőbb követelmény, a kétértelműségek pedig saját érvelése hatékonyságát gyengítették volna. Ez a műfaj már Szekfű Gyulának és tanítványai-

nak nevéhez fűződik. Politikai nevelő hatása igen jelentős volt. A lap politikai profilja is benne rajzolódik ki a legélesebben. Fokozatos, erőteljes eszmei fejlődése, balratolódása is elsősorban ezen a publicisztikán érződik. Ha jelentőségének hangsúlyozása mellett is azt állítjuk, hogy a MAGYAR NEMZET jellegét mégis Pethő Sándor műfaji választása határozta meg, annak magyarázatát a főszerkesztő markáns zsurnalisztikai egyéniségén túl a lap irányvételében kell keresnünk.

Az új politikai napilap megindításakor Pethő nemcsak mondanivalója számára teremtett fórumot. Olyan magyar nyelvű tömeglapot álmodott meg, mely szerkezetében, stílusában is újat jelent a magyar sajtó történetében. Példaképpen az akkori idők legtekintélyesebb nyugati polgári újságjai, a londoni THE TIMES, a párizsi TEMPS, a NEUE ZÜRCHER ZEITUNG, az úgynevezett világlapok lebegtek előtte. Színvonaluk, gazdagságuk, információs hálózatuk persze megközelíthetetlen volt egy szerény, újszülött magyar napilap számára. Nem úgy szerkesztési elvük, mely az érdeklődés középpontjába a világpolitikát helyezte, s ezzel kiemelte az újságot az országos keretekből.

Merész elhatározás volt ez abban a magyar sajtóban, amelyet a kis nemzeteket általában jellemző provincializmus uralt. Az öncentrikus szemlélet, amely két évtizedig leginkább az önámítás és bizonyos politikai korlátoltság formájában jelentkezett, most a fenyegető katasztrófa egyik legvészesebb tényezőjeként fenyegetett. A területi revízió igézetében felnőtt ifjabb nemzedék és a „történelmi Magyarország" ábrándjait nosztalgikusan őrző középosztály, értelmiség könnyen válhatott eszközévé a revansista német és magyar propagandának. A felvilágosítás a politikai kényszer erejével követelte a látóhatár kitágítását. Két dimenzióban: időben és térben, az egyetemes történelem és a nagyvilág irányába. Pethőt műveltsége és felkészültsége predesztinálta e feladat vállalására. A kossuthi szemlélet jegyében mindenek fölé helyezte a nemzeti elvet, és a magyarság szupremáciájának helyreállítását tűzte ki célul. De európai léptékben gondolkodott, idomult a realitásokhoz és tudta, hogy Magyarország sorsának alakulása végső fokon csak függvénye lehet a világpolitikának.

Említettük már, hogy Pethő közéleti pályafutása sokban hasonlít a Bajcsy-Zsilinszkyéhez: mindketten ellenzékbe szorultak minden ellenforradalmi kormánnyal szemben. Ez jellemszilárdságukra és elvhűségükre vall. Ők járták meg a legszélesebb ívű pályát a Horthy-rendszer alatt, szélsőjobbról kanyarodtak a munkásmozgalommal való szövetkezésig. Pethő több mint másfél évtizedig a MAGYARSÁGban a legitimizmus hirdetője volt, de restaurációs politikáját sem elsősorban belpolitikai meggondolások vagy elkötelezettségek indokolták. A Monarchia és az osztrák–magyar dualizmus helyreállításában eszközt látott arra, hogy visszahódítsa Magyarországnak a vezetőszerepet a Duna-völgyében – angol–francia támogatással. A kritikus megítélés joggal vetheti Pethő szemére koncepciójának irreális voltát (nem volt egyébként reálisabb a többi revíziós elképzelés sem). Mégis azt a törekvést tükrözi, hogy a magyar uralkodó osztály nemzeti célkitűzéseinek megvalósítását a nemzetközi konstellációhoz igazítsa.

S éppen az európai helyzet megváltozása indította el benne a belpolitikai állásfoglalás felülvizsgálásának folyamatát Hitler hatalomra jutása után.

Pethő Sándor nem indult demokratának, sőt még 1938-ban is tiltakozott a liberalizmus vádja ellen. Nem volt azonban doktriner jobboldali politikus, s nem volt doktriner monarchista. Alapvetően konzervatív beállítottságú egyéniségét belpolitikai és társadalmi állásfoglalásában a polgári nemzeti szemléletéből fakadó világpolitikai meggondolások irányították. Nem ritka eset különben, hogy a kis országok politikusai ábrándokban kompenzálják azt a nacionalizmust, mely a nagyhatalmaknál hódító cselekedetekben jut kifejezésre.

Egyik legközelebbi munkatársa, Gogolák Lajos, a MAGYAR SZEMLÉben írt nekrológjában az 1938-al kezdődő szakaszt Pethő pályájának második korszakaként jelöli meg, és így jellemzi: *„Mihelyt a nagy középeurópai változások Ausztria sorsát eldöntötték, Pethő Sándor a távolabbi dunai koncepciók keresése és munkálása helyett egyre jobban befelé fordult, a magyar belviszonyok felé… A dunai összefogás egykori híve a változott körülmények között az újjá értelmezett vér és rög tartalmával, részben pedig szociális felismerésekkel megtöltött függetlenségi gondolatkörhöz igazodik."* [37]

A függetlenségi gondolat következménye éles szembefordulása a nemzeti szocializmussal. De Pethő még ekkor sem nevezhető egyértelműen antifasisztának. A MAGYAR NEMZET az ő irányítása alatt a spanyol polgárháború utolsó tragikus szakaszában is többször kiáll Franco mellett. Dicséri az olasz és portugál rendszert. Tárgyilagos összevetés megállapíthatja, hogy Pethő „magyar birodalmi" és „alkotmányvédő" ideológiájában, „vér és rög" misztikájában sok volt a rokonvonás a szélsőséges ideológiákkal, a tekintélyuralmi gyakorlattal szembeni viszolygása pedig leginkább az angol konzervatívokéhoz közelítette. A nemzeti szocializmus és a különböző magyarországi leágazásai azonban Pethő szemében nem elsődlegesen ideológiai és belpolitikai vonatkozásukban jelentkeztek, hanem a nemzeti függetlenség fenyegetéseként. Figyelemre méltó, hogy Pethő Sándor milyen átgondoltan óvott a nemzet tényleges, reális érdekeit elhanyagoló „világnézeti külpolitikától"[38], és ennek az intelemnek elsősorban saját személyére vonta le a következményeit. Még a MAGYAR NEMZET megindulása után is többször elítélte nemcsak az 1919-es Tanácsköztársaságot, hanem az 1918-as polgári átalakulást is. Külpolitikai szemléletét a „két pogány közt egy hazáért" jelszavába sűrítette, de már 1937-ben – tehát egy évvel a MAGYAR NEMZET megindulása előtt – felülemelkedve világnézeti elfogultságán a realitások felismerése úrrá lett az irodalmi ihletésű hangulati borúlátáson: *„A pánszláv vagy neoszláv hullám* – írta még a MAGYARSÁGban – *mely nemrég még Középeurópát elárasztással fenyegette, ma apadóban vagy szétporlóban van… Egészen más és ránk nézve kedvezőtlenebb fejlődési irányt*

37 Gogolák Lajos: Pethő Sándor. Magyar Szemle, 1940. október. 278–280. p.
38 Pethő Sándor: A faji eszme és a világnézeti külpolitika, Magyar Nemzet, 1938. aug. 28. 1. p.

vett a pángermánizmus, amikor felöltötte a maga legtökéletesebb formáját a nemzeti szocializmus népközösségi és faji mítoszában, illetőleg a harmadik birodalomban."[39]

Az ideológiailag determinált külpolitikai szemlélet problémájára tér vissza a MAGYAR NEMZET 1938. december 8-i, *Világpolitika és világnézet* című vezércikkében, és ezúttal teljes egyértelműséggel fejti ki véleményét a nemzeti szocializmus magyar vonatkozásairól. Történelmi áttekintésében a római és az angol birodalom hódító politikájának elemzése után tér rá a német Drang nach Osten módszereire. Amely előbb a diplomácia és a külkereskedelem eszközeivel él, ha azonban *„a birodalom külügyi és gazdasági politikája netán nem biztosítana számára elégséges befolyást a Drang nach Osten vonalába eső országokban, akkor a nemzeti szocializmus, mint a németség hivatalos religiója, mindenütt segítségére siethet a külföldön létesült fiók-nácitelepeken és egyházközségeken keresztül. Ez az imperializmus… nemcsak német iparcikkeket akar exportálni, hanem német világnézetet is. Ha ez a német világnézet is rátelepedhetne a birodalom gazdasági érdekszférájához közeleső népekre, akkor a német Ostraum-irányzat minden politikai célját is megvalósíthatná."*

Pethő Sándort a nemzeti szocialista ideológiák társadalmi vetülete voltaképpen alig érdekelte. Ezzel magyarázható kritikájának – minden hevessége és elszántsága ellenére – túlnyomóan egyoldalú jellege. A nemzeti szocializmusban és a „fiók-nácitelepek"-ben jó ideig csak a német imperializmus politikai segédcsapatait látta. E leegyszerűsítés következménye volt, hogy az offenzíva feltartóztatásának egyetlen lehetőségét jó ideig csak a nemzeti érzelem megerősítésében látta. Környezetének és a szerkesztőség progresszívebb gondolkodású tagjainak hatására később ismerte fel a szociális tényező jelentőségét a nemzeti ellenállás hatékony megszervezésében.

A SZELLEMI HONVÉDELEM

A nemzeti érzelmek serkentése, a nemzeti tudat mélyítése jegyében született meg a MAGYAR NEMZET egyik leghatékonyabb és legsajátosabb rovata: a *Szellemi Honvédelem.* Összesen egy évig élt. Első megjelenése: 1939. július. Azután minden vasárnap jelentkezik. Utoljára 1940 júliusában találkozunk vele. Szerkesztője, Pethő Sándor irányítása alatt, Szabó Zoltán volt, majd később, 1940 tavaszától Kunszery Gyula.

Ha valami „antizsurnalizmusnak" minősíthető, akkor első pillantásra pregnánsan annak tűnik az a gyakorlat, mely hétről hétre egy nagy példányszámú politikai napilap vasárnapi számában teljes oldalt szentel

39 Pethő Sándor: Pánszlávizmus és pángermánizmus között. Magyarság, 1937. augusztus 27. 3.p.

múlt idők államférfiainak, költőinek megszólaltatására egy-egy idézet erejéig, vagy régi népdalokat, népmeséket közöl, egykori rajzokat, metszeteket reprodukál. Nincs ennek előzménye a magyar sajtó történetében. Legfeljebb népi kalendáriumokban találkozhatunk hasonló törekvésekkel. Ott sem ilyen sűrített formában, inkább elszórva, más szövegek közé tördelve. Csak a kor légkörével magyarázható a szerkesztőség kísérlete, hogy a színvonalas, jellegzetesen értelmiségi lapban ilyen leplezetlenül didaktikus célzatú „nemzeti breviáriumot" rendszeresítsen. Nyilvánvaló, hogy ez a formailag „iskolás" rovat okos, érzékeny és tökéletes szerkesztésének köszönhette maradandó sikerét. Közel négy évtized múltán is az egykori MAGYAR NEMZET hírneve nem kis mértékben azonosul a rövid életű *Szellemi Honvédelem* emlékével.

A rovat jellegét meghatározták megindításának közvetlen előzményei. A magyar közvéleményen belül – mint azt már röviden említettük – különösen mélyen érintették a MAGYAR NEMZETet az 1939. május 28–29-i országgyűlési választások. Az eredmények arra késztették a szerkesztőséget, hogy meggyorsítsa a már 1938 őszén megindított politikai önvizsgálatot. Összeomlottak bizonyos illúziók, és új realitásokkal kellett szembenézni.

A szavazatok megoszlása erőteljes jobboldali előretörésről tanúskodott. A különböző szélsőjobboldali pártok – szemben az 1935-ös 2 képviselővel – összesen 49 mandátumot szereztek (ebből 34-et a nyilasok), és az is köztudott volt, hogy a 183 fős kormánypárti többségből is sokan rokonszenveznek a szélsőjobboldallal. Sőt 1940 októberében Imrédy Béla vezetésével 19 képviselő ki is lépett a kormányzó Magyar Élet Pártjából és Magyar Megújulás Pártja néven új szélsőjobboldali pártot alapított. A jobboldal általános térhódításán túl érzékenyen érintette a MAGYAR NEMZETet Teleki Pál miniszterelnök személyes kudarca. A kormányfő – megalapozatlan derűlátástól indíttatva – azzal a reménységgel íratta ki a választásokat, hogy azokból a kormánypárton belül az általa képviselt, mérsékelt, egyensúlyozó, konzervatív irányzat megerősödve kerül majd ki. Az eredmény azonban megcáfolta várakozásait, és arra figyelmeztetett, hogy Teleki félreismerte saját pártja és az ország hangulatát.

Súlyos vereséget szenvedtek a választáson a kormánytól balra elhelyezkedő ellenzéki pártok. A Független Kisgazda Párt 14 képviselőjével (1935-ben 25 volt) a mandátumoknak mindössze 5,5 százalékát szerezte meg, a nyílt baloldali programot valló Szociáldemokrata Párt és a Rassay-féle Liberális Demokrata Koalíció 2–2 százalékot, 5–5 mandátumot tudhatott csak magáénak.

A MAGYAR NEMZETet közvetlenül azoknak az erőknek a veresége érintette, amelyek mellett a választási kampány során kiállt. Közülük teljesen megsemmisült és a választás után azonnal fel is oszlott az 1938-as, téli kormányválság és a kormánypártból történt kilépések nyomán megalakult két „nemzeti-keresztény", konzervatív politikai tömörülés, a Nemzeti Reformpárt és a Keresztény Nemzeti Függetlenségi Párt. Egyetlen

képviselőt sem tudtak bejuttatni a képviselőházba, közöttük a rendszernek olyan reprezentatív alakjait, volt minisztereket sem, mint Bornemissza Géza, Mikecz Ödön, Zsitvay Tibor, Kornis Gyula, Sztranyavszky Sándor. Kudarcuk annál érzékenyebben sújtotta a MAGYAR NEMZETet, mivel eredetileg saját politikai platformját is a választáson megbukott konzervatív, németellenes „nemzeti-keresztény" programra kívánta korlátozni. A választás után le kellett számolni ezzel az illúzióval is.

A MAGYAR NEMZET a választási hadjárat során nem feltűnően, de egy értelműen támogatta a kisgazda jelölteket is. Figyelemre méltó azonban ennek a propagandának a hangvétele. Négy nappal a választás előtt, május 25-én, báró Kemény Boldizsár belső publicisztikában, Eckhardt Tibor fajvédő múltjára hivatkozva, felháborodottan tiltakozott Antal István államtitkár gyanúsítása ellen, hogy a Kisgazda Párt baloldali párt, hangsúlyozva, hogy az ellenzékiség nem jelent egyben baloldaliságot is. A korszak politikai atmoszféráját jellemzi, hogy a közvélemény jelentős részében pusztán a baloldaliság látszata milyen kompromittáló tehertételt jelentett s a Kisgazda Párt is célszerűbbnek vélte, hogy mérsékelt agrárreform programját jobboldali címkével ajánlja.

A választási vereség villámcsapásként érte az antifasiszta és a németellenes politikai csoportokat. Méretei felülmúlták a legpesszimistább szorongásokat is. Valóságos pánikhangulatot okozott. A legyőzöttek táborán belül is a legkényesebb helyzetbe a MAGYAR NEMZET került. A választási eredmény kétségessé tette létének jogosultságát. Hiszen a baloldal mellett a vesztes az ellenforradalmi talajból nőtt konzervativizmus volt. A kiéleződött nemzetközi és belső helyzetben ez a mérsékelt, centrista irányzat elveszítette tömegbázisát.

Mit nyújthatott a konzervativizmus, a fennálló rend „tartósítása" azoknak a tömegeknek, melyeknek a nemzeti szocializmus földet, hatalmat ígért, az arisztokrata nagybirtok felosztását, a zsidó tőke felszámolását, s főleg talmi alkudozások, „határkiigazítások" helyett a történelmi Magyarország helyreállítását – persze, ha egyértelműen felzárkóznak *„a nagy barát"* és *„nagy jótevő"*, Németország úgymond *„szent háborújához"*. A válságos helyzetben a MAGYAR NEMZETnek felül kellett vizsgálnia politikai koncepcióját. Az időszerű kérdések horderejе történelmi válaszút elé állította a szerkesztőséget. A nemzeti katasztrófa, a nemzeti lét önkéntes feladásának rémképe kezdett kibontakozni. A helyzet elmélyültebb elemzése és drasztikusabb következtetések levonása parancsoló követelmény lett.

Az első napok ájultsága, levertsége után a szerkesztőség kezdett magához térni. Pethő Sándor két alkalommal is vitába szállt Karácsony Sándornak a „passzív rezisztenciá"-t hirdető elméletével.[40] Bölöny József alkotmányjogász pedig rámutatott, hogy az új választójogi törvény aritmetikája mennyire kedvezett a jobboldali pártoknak, mint nagy pártoknak.[41]

40 Pethő Sándor: Kollonics útján. Magyar Nemzet, 1939. június 4. 1–2. p.
41 Bölöny József: Miért van ennyi nyilas képviselő? Magyar Nemzet, 1939. június 8. 5. p.

Az új rovat beindulását Szabó Zoltán publicisztikája hirdette meg. 1939. június 11-i számban megjelent *Vasúti vallomás* című irodalmi riportázsa az 1939. májusi országgyűlési választásokon mutató meghökkentő jobboldali előretörés nyomán felveti a „hogyan tovább" kérdését. A problémát így fogalmazza meg: *„Egy országot kétféleképpen lehet elveszteni: ellenséges hadakkal, támadás útján, és belső támadókkal nemzeti jellegének, nemzetiségének meghamisítása útján. Most e veszély előtt állunk. Félműveletlenek és karrieristák, filléres hazaárulók magyarázzák a szegény és elhagyott magyarnak az érdekeit, a magyar náció ellen való nacionalizmust, a magyar tulajdonságok ellen való »jobboldaliságot«, a magyar nemzet ellen való »népi« reformot."*

Ezután az író felteszi a kérdést: *„Mit vethetek ellenük? Azt, hogy megmutatom a magyarnak, mit jelentett, mit jelent és mit fog jelenteni: »magyarnak lenni«. Ocsmány céduláknak Zrínyit vetnék ellen, labanc magyaroknak kuruct vetnék ellen, elsvábult magyarnak Illyést vetnék ellen, áruló szónoknak Kossuthtal felelek."* Majd miután kijelenti, hogy az ország tavasz óta *„csöndes szabadságharcban él"*, így végzi írását: *„Volna egy-két tervem a magyar nép nemzetté nevelésére, magyar eszközökkel. Talán mégiscsak van, aki meghallgatja."*

E hangnem – nem nehéz felismerni – az eddiginél harcosabb, határozottabb. Félreérthetetlen az intés, hogy új, hatékonyabb fegyver kívántatik. A cél: a népet nemzeti identitásának tudatára ébreszteni, felvértezni a belső árulással szemben. Egy hét múlva a lap berni tudósítójának tollából beszámoló jelenik meg. A tudósítás címe: *Svájc szellemi honvédelme az idegen propaganda ellen.* A meg nem nevezett tudósító (később, Pethő Sándornak egy november 26-i vezércikkéből derül ki, hogy a tudósítást Luzernből Katona Jenő, a kiváló progresszív katolikus publicista[42] írta, elmondja, hogy Svájc huszonkét kantonja törvényt fogadott el a szellemi felfegyverkezésről. Tanfolyamokon oktatják az ország történelmét, demokratikus berendezkedésének értékeit, sajátos életformájának előnyeit. A népoktatás lényege, hogy tekintettel a kis semleges soknemzetiségű ország rendkívül kényes földrajzi és diplomáciai helyzetére, tartózkodnak mindenfajta polémiától, bírálattól, összehasonlítástól, amely sérthetné mások (itt természetesen a hatalmas északi szomszédról, Németországról volt szó, nevét azonban nem ejtették ki) érzékenységét. A nevelő célzat arra korlátozódott, hogy tudatosítsa a közvéleményben, milyen veszteség érné, ha teret engedne idegen eszméknek és intézményeknek.

42 [A Katona Jenővel, a halála előtt néhány nappal készült interjút, amelyben erről a momentumról is beszélt, lásd 116. oldal e kötetben.]

Az ötletet elsőként felvető Katona Jenő a svájci szellemi honvédelem ismertetését természetesen eleve a magyar követelményekhez igazította. Az ihlető tehát a svájci példa volt. Magyar alkalmazása azonban a gondolatnak alapvető átfogalmazását igényelte. Svájcban ugyanis a propaganda a polgári demokratikus rendszer védelmében mozgósított és e polgárjogi harc talaján izmosodott soknemzetiségű ország az idegen hódítás fenyegetésével szemben hirdetett összefogást a fasizmus ellen. Ez az „ezeréves alkotmány" bűvöletében lévő országba nem volt egy az egyben átplántálható: a hangsúly ezért kezdetben a nemzeti tényezőre helyeződött át. Ám éppen a nemzeti ellenállás megszervezésének őszinte, tisztességes és következetes szándéka alig fél év leforgása alatt rádöbbentette a szerkesztőség konzervatív irányítóit is arra, hogy felül kell vizsgálniuk egész addigi függetlenségi politikájukat is, mert nincs hatékony szellemi honvédelem szociális honvédelem nélkül. Pethő Sándor és régi fegyvertársai – akárcsak az európai polgári nemzeti ellenállás más konzervatív vezetői, de Gaulle-tól az olasz kereszténydemokratákig és monarchistákig – a harc folyamán ismerték fel, hogy a dolgozó osztályok és pártjaik szövetsége nélkül nem szervezhető ütőképes nemzeti ellenállás. Az ellenséggel való szembefordulás előtt saját elfogultságaikat és előítéleteiket kellett legyőzniök. Az igazsághoz tartozik azonban, hogy a munkásmozgalmon belül is nem csekély szektás, dogmatikus és nemzeti-nihilista ellenállást kellett leküzdeni az antifasiszta szövetségi politikai megvalósításának útján.

A *Szellemi Honvédelem* mindenesetre még a nemzeti szempont, a hangsúlyozott szupremácia jegyében született meg. Az 1939. június 11-i irodalmi hangvételű beharangozás után Szabó Zoltán politikai cikksorozatban vázolta a Szellemi Honvédelem megszervezésének szükségességét és programját. A június 18-i, vasárnapi szám első – *Jámbor szándék* főcím alatti – cikkében *„A szellemi honvédelem szükségességé"*-ről írva újra hangoztatta, hogy most *„a nemzetvédelmi feladat sorrendben elsőbb, mint a népvédelmi, ha ez utóbbi nélkül nem is képzelhető el"*. Mindent alá kell tehát vetni az új szabadságharcnak. A helyzet tragikumát abban látta, hogy *„a társadalom egyrésze a nemzetvesztő népmentés revolúciója, másrésze a népvesztő nemzetmentés reakciója körül csoportosul."*[43] A veszély nem a jogilag független államiságot, hanem a szellemileg-lelkileg független nemzetet fenyegeti, folytatja a gondolatsort Szabó Zoltán. A középosztály jelentős többsége műveltségben és életformájában elnémetesedett, elveszítette magyar tudatát. A népet (ezalatt az író itt még csak a parasztságot érti) nem fertőzte meg az idegen szellem, de nem hatott rá semmiféle kultúra; csak ösztöneiben magyar, ám nincs nemzeti tudata, és műveletlensége folytán könnyen válik mindenfajta szociális demagógia áldozatává. A bajok orvoslására *„lelki szabadságharcos és önvédelmi mozgalom indítandó, mely felszabadítja a magyart a magyarban"*. A feladat kettős: *„Az értelmiségi réteg felé az idegen alapozású nacionaliz-*

43 A szellemes megfogalmazás így jellemezte a nemzeti szocialista (revolúció)–konzervatív (reakció) konfliktust.

must át kell építeni, már akiben lehet, a magyar hagyományok és magyar emlékek talajára... A nép felé a feladat: a haza, a magyar magatartás, a külpolitikát nem érintő, örök magyar geopolitikai helyzet tudatosítása és pártfölöttiek által való politikai kiművelése. Ha ezt nem tesszük, eljöhet a jákobi példa ideje, melyben népünk némely része keserűségében és éhségében egy tál lencséért odaadja elsőszülöttségi jogát. Vagyis azt, hogy magyarnak született." Az utalás a szociális tényezőkre még itt is alárendelt és szimbolikus.

Egy hét múlva jelent meg a második cikk: *A szellemi honvédelem terve.*[44] Az író a lelki megmentés egyetlen módját a nevelésben, pontosabban az iskolán kívüli nevelésben látja. Eszközei az irodalom és a művészet. A múlt nemzeti hagyományainak felelevenítése mellett az élők között a feladatra méltók névsorát Bartók Béla és Kodály Zoltán nyitja meg. Őket követik: Szabó Dezső, Babits Mihály, Illyés Gyula, Tamási Áron, Kodolányi János, Cs. Szabó László, Horváth János és több más falukutató is. A cél a *„magyar atmoszféra"* megteremtése és: *„újra felébreszteni a magyart a magyarban".* Ez a cikk már jelzi, hogy a MAGYAR NEMZET kezdeményezése csupán bevezetője egy nagyobb méretű, szervezett országos társadalmi mozgalomnak.

A harmadik cikk *„A szellemi honvédelem módszerei"* címen néhány konkrét javaslatot tesz (népdalkutatás, olvasómozgalom, falukutatás szervezése), de szűkszavúságát azzal indokolja, hogy *„ostoba az, aki egész haditervét világgá kiáltja, míg serege csak ellenfeleinek van."*[45] Figyelemre méltó az erőviszonyoknak ez a kendőzetlen, őszinte feltárása. A beismerés egyben érzékelteti, hogy az akció tervezői a „sereggel" szemben milyen hatalmat tulajdonítottak a szó erejének.

Szabó Zoltán bevezető cikkei után jelent meg az 1939. július 9-i, vasárnapi számban a 17. oldalon a *Szellemi Honvédelem* első összeállítása. Középen korabeli metszet Zrínyi Miklóst ábrázolja harci díszben, ágaskodó paripán. Alatta a költő egyik legfrappánsabb idézete az *Áfium*ból: *„Magyart kívánok oltalmamra, nem indust, sem garamantát, sem olaszt, sem németet, sem spanyolt. Csak jobbítsuk meg magunkat, szabjunk más rendet dolgainknak, tegyük régi helyére és méltóságára a katonai fegyelmet: Egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók!"*

A *Szellemi Honvédelem* koncepciójának adekvát kifejezése volt a beköszöntő Zrínyi-idézet. A *„csak jobbítsuk meg magunkat"* meg az *„egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók"* intelmek tulajdonképpen egy nemzeti minimálprogram nagyon szerény jelszavai voltak. Különösen oly korban, amikor Európában dívtak a faji és nemzeti felsőbbséget hirdető eszmék. A szerénység abból a felfogásból fakadt, hogy az 1867-es kiegyezés óta a

44 Szabó Zoltán: „Jámbor szándék". 2. A szellemi honvédelem terve. Magyar Nemzet, 1939. június 25. 13. p.
45 Magyar Nemzet, 1939. július 2. 9–10. p.

magyar nemzeti tudat eltorzult, elsikkadt és ezért a nevelést alapjainál kell kezdeni, mert a két évtizedes nemzetieskedés teljes csődbe jutott. Beérett a *„náció elleni nacionalizmus"* termése. Hiszen amikor a nemzeti lét ellen tornyosult a fenyegetés, kiderült, hogy kérdéses, megvan-e – elsősorban az úgynevezett nemzetfenntartó osztályokban – az akarat a megvédésére. Bátran állíthatjuk, hogy a második világháború előestéjén egyetlen európai nemzet sem szenvedett ilyen tudathasadásban. Félelmetes erővel ütött vissza a *„Csonka Magyarország – nem ország"* jelszava. Miközben buzogott a frázishazafiság az irreális Nagy-Magyarország megvalósításáért, riasztani kellett a közvéleményt, hogy ráébredjen: végveszély fenyegeti a puszta nemzeti létet, a megmaradt kis „nem-országot" is. Zrínyi sorainak témáját visszhangozta Illyés Gyula, Gyulai Pál egy-egy verse, idézetek Széchenyi István, Wesselényi Miklós, Juhász Gyula, Herczeg Ferenc műveiből vagy egy kuruc dal. Az oldalon *Melyik a magyar?* kérdés alatt a szerkesztő egy magyarkodó nótaszöveget egy népdallal hasonlított össze. Végül a rovatot Szabó Zoltán egyhasábos recenziója zárta, mely Erdei Ferenc *Magyar város* című irodalmi szociográfiáját méltatta.

A következő vasárnap a *Szellemi Honvédelem* központi gondolata: *„Két pogány között".* A kuruc tábori dalt Pázmány-, Zrínyi-, Bornemisza-, Ady-, Széchenyi-, Wesselényi-idézetek egészítik ki, és egy részlet Tamási Áron akkor megjelent *Szülőföldem* című könyvéből. A július 30-i számban a rovat a segesvári csata kilencvenedik évfordulóján Petőfi emlékének adózik. A következő héten az immár rendszeressé vált 17. oldalon Kölcsey Ferenc versei és intelmei olvashatók.

Az első hónap szerkesztési gyakorlatát a „svájci példa" követése jellemzi. Kerüli a polémiát, nem kommentál. Főleg a múltat idézi. A nemzeti öntudatot élesztgeti. A szabadságharcos hagyományokat ápolja. Tárháza azonban a Habsburg-, áttételesen tehát németellenes irodalom, ritkán utal egyéb (török, „keleti") ellenségre. Ennek egyébként az adott helyzetben nem is volt politikai aktualitása. A visszapillantások sorozata Ady Endrével és nemzedékével zárul. Lényegesen kisebb tér jut az élőknek. Közülük a rovat leginkább a falukutató írókat népszerűsíti, és felhívja a figyelmet lapjukra, a KELET NÉPÉre. Ez nyilván a rovatszerkesztő személyes befolyásának eredménye. Ennyiben tartják napirenden kezdettől fogva – ha csak másodrendűen és csupán a parasztság vonatkozásában – a társadalmi reform gondolatát. A levelezési rovat egy-egy híre jelzi, hogy a *Szellemi Honvédelem* csupán előfutára valami nagyobb szabású mozgalomnak és érik a terv, amelyre Szabó Zoltán bevezető cikkeiben utalt.

A rovat szellemes, átgondolt szerkesztése kényes helyzetbe hozta a közvetlenül érintetteket, a politikai ellenfeleket. Nehéz lett volna az önleleplezés veszélye nélkül, nyíltan támadni az ultranacionalizmus és a szociális demagógia kalózlobogója alatt egy magyar lapot azért, hogy megszólaltatja a nemzeti múlt nagyjait és a falusi szegénység pártját fogó népi írókat. A szélsőjobboldal inkább agyonhallgatta a *Szellemi Honvédelmet*. Amikor pedig az EGYEDÜL VAGYUNK egy glossza erejéig mégis nekirontott, akkor sem tudott mást a szemére vetni, mint hogy nem korrekt dolog a XIX. század nagy alakjaitól mindenfajta liberális szólamokat idézni, mivel akkor ez volt a korszellem.[46] Az érvelés vérszegény és érzékelteti a szélsőjobboldali propaganda zavarodottságát.

Az 1939. augusztus 13-i, vasárnapi számban, Pethő Sándor *Szellemi honvédelem és egyebek* című vezércikkében először pendíti meg a gondolatot, hogy a MAGYAR NEMZET hasábjain megindult kezdeményezésnek szervezeti formát kellene öltenie. Az 1918–19-es összeomlás példájával riasztja olvasóit. A húsz év előtti katasztrófán okulva – fejtegeti – idejében kell megszervezni a nemzet szellemi elitjét. Figyelemre méltó gondolatmenetének végső következtetése: *„Ha nem tudjuk e szellemi honvédelem céljai érdekében felsorakoztatni és fölszervezni a magyar társadalom hazafias és öntudatos rétegeinek, úgymint a középosztály magyarösztönű részének, továbbá az idegen kolonizáció esetében legtöbbet vesztő munkásságnak és parasztságnak zárt falankszát, akkor az egész szellemi honvédelem nem egyéb, mint zengő érc és pengő cimbalom."* Feltűnő belső ellentmondás jellemzi az írást. A történelmi visszatekintést még Pethő régi hangja uralja: a felszínes, banális vörös-zöld párhuzam. A mondanivaló lényege azonban az, hogy a németek és a szélsőjobboldal elleni harcot a kulturális felvilágosítás szintjéről az országos méretű széles körű politikai szervezés színvonalára kell emelni. Itt érintkezik először a MAGYAR NEMZET politikai nemzeti programja az illegális kommunisták népfrontpolitikájával és a legális Szociáldemokrata Párt törekvéseivel. S nem véletlen, hogy Pethő Sándor publicisztikájában ebben az időben, a feladat konkretizálása pillanatában találkozunk elsőként a szervezett munkássággal, mint potenciális szövetségessel. Vezércikke szemléltetően példázza, mennyivel nehezebb megszabadulni a történelemhamisítástól, mint a politikai előítélettől, tévedéstől. Az utóbbi csupán akadály – leküzdhető. A múlt meghamisítása azonban egyre terhesebb ballaszt, mely visszahúz, megbénít, különösen azt, aki bűnrészese volt a torzításnak. A MAGYAR NEMZET szellemi irányítói is sokkal korábban jutottak el a jelen szigorú realitásainak felismeréséig, mint hamis történelemszemléletük

46 *A Szellemi Honvédelem címmel elkezdett agitáció... Egyedül Vagyunk, 1940. február. 40. p.*

felülvizsgálásáig. Tisztán látták már a helyzet súlyosságát, de még nem mertek szembenézni a tragikum forrásával, az ellenforradalmi rendszer eredendő bűnével.

Az 1939. augusztus 20-i számban aztán Szabó Zoltán bejelenti, hogy *„már kész a haditerv"*, és azt ígéri, hogy a legközelebbi jövőben előterjeszti a konkrét társadalmi szervezet formáit. Ám közbeszól a háborús válság és a második világháború kirobbanása. A szerkesztőség előbb (augusztus 27-én) azt közli, hogy *„a közbejött világesemények miatt kissé kitolódott"* a mozgalom beindítása, majd – már folyik a háború, amikor – Szabó Zoltán szeptember 17-i cikkében a megtorpanás okáról tájékoztatja olvasóit: a tervezett Szellemi Honvédelem Szövetségének megalakítása pillanatnyilag nem lehetséges. A MAGYAR NEMZET „kerettelen formában", az eddigi gyakorlatot folytatja. Mert *„ma a Szellemi Honvédelemre még annál is sokkal nagyobb szerep vár, mint annak idején elgondoltuk. Egyrészt közvéleményformálói téren, ahol ma már csak a múlttal való tanítás útján tudhatjuk a magyart a jelen veszélyeire ébreszteni – föltétlenül elfogadandó országos érdekek miatt –, másrészt társadalmi téren."*

Az utalás az országos érdekre azt sugallja: a MAGYAR NEMZET magáévá tette magasabb köröknek azt az álláspontját, hogy a helyzet nem alkalmas az új mozgalom megindítására. Ez a lojalitás viszont alátámasztja a feltételezést, hogy korábban a rovat megindítása, a mozgalom gondolatának felvetése, most pedig a „kerettelen" Szellemi Honvédelem folytatása is a kormány hozzájárulásával történt. A rovat sorsának alakulásán érzékelhetjük azt a sajátságos viszonyt, amely Magyarországon és alighanem csak helyi körülmények között alakulhatott ki a 30-as évek végétől a kormány és a legális ellenzéki sajtó között. Néhány nappal a második világháború kitörése előtt, 1939. augusztus 23-án a miniszterelnökség sajtóosztályán így tájékoztatták a sajtót: *„Taktika kérdése, hogy mely lapok hozhatnak bizonyos dolgokat és melyek nem. Háborúban sem támadnak egységesen a csapatok, hanem mindig a hadvezetőség állapítja meg, hogy milyen csapatok mikor támadnak. Így áll ez a sajtóra is."*[47]

A tájékoztatás során leszögezték, hogy a sajtóban a hadvezetőség szerepét a sajtófőnökség tölti be. A korlátozott és irányított „sajtószabadság" funkcióját Saly Dezsőnek, a NEMZETI ÚJSÁG volt szerkesztőjének egyik korabeli feljegyzése világítja meg. 1939. december 9-én ezt jegyezte be naplójába: *„Sajtókonferencia a miniszterelnöknél. Teleki másfél órás előadásban világította meg a helyzetet, amelyet a mi szempontunkból elég megnyugtatónak ítél ahhoz, hogy könnyítsen a cenzúrán.* [A sajtó kötelező, előzetes ellenőrzését az év szeptember 1-jével vezették be – V.M.] *Holnaptól kezdve fakultatív cenzúra lép életbe, ami azt jelenti, hogy a szerkesztő csak olyan közleményeket mutat be, amelyekre vonatkozóan kételye van. Az új intézkedés nemcsak a lapok dolgát könnyíti meg, hanem – és nyilván ez a főbb szem-*

47 *[Politikatörténeti Archívum. Népszava szerkesztőségi anyagai. 1939/3].*

pont – a kormány helyzetét is. A magyar diplomácia kétoldalú nyomással kénytelen megküzdeni. Mind a két hadviselő fél sanda szemmel fürkészi, hogy nem esünk-e a másik melletti pártosság bűnébe, s tekintve, hogy a közvélemény éppúgy mint a sajtó egyre élesebben kezd német-, illetve antantbarát alapon tagozódni, a kormánynak, ha cenzúra van, egyik oldal felé a németekkel szimpatizáló cikkekért kell vállalni a felelősséget, a másik irányban pedig fedezni az angol és francia velleitású megnyilatkozásokat. Ez a hátránya annak, ha a lapoknak állást foglalniok csak a cenzúra jóváhagyása, tehát lényegében a kormány előzetes tudomása mellett lehet. A jövőben kiki a saját szakállára külpolitizál, s a kormány nyugodtan jelentheti ki Berlinben éppúgy, mint Londonban, hogy az illető lap csak a nézetének adott kifejezést. Mindezt természetesen nem mondotta el a miniszterelnök, de nem kellett sok fantázia a helyzet fölismeréséhez."[48] Pethő Sándornak a külügyi sajtófőnökhöz, Ullein-Reviczky Antalhoz intézett levelének néhány sora rávilágít: az ellenzéki sajtó vezetői tisztában voltak azzal, hogy hivatásuk teljesítésével és nézeteik nyilvánításával beleilleszkednek a kormánypolitika koncepciójába is. Nem voltak ugyan annak közvetlen kiszolgálói, de ellenzékiségük mértékét nem maguk szabták meg. *„Mindenek előtt el kell ismernem* – írta Pethő 1939. december 14-én kelt levelében –, *hogy egy ideig az akkori lehetőségekhez képest méltányossággal, sőt helyenként különös megértéssel is találkoztunk s az volt a benyomásunk, hogy a cenzúrát irányító felsőbb helyek szándékosan engednek több szabadságot, helyesebben mondva kevesebb béklyót annak a Magyar Nemzetnek, amelynek szavaival a legkönnyebben tagadhat meg a kormány minden közösséget."*[49]

A *Szellemi Honvédelem* virágzása alig két hónapig tartott. Az eredeti célkitűzés feladását bejelentő 1939. szeptember 17-i számban már csak az emlékeztet a kezdeti szándékra, hogy a rovat megszokott 17. oldalán háromszor szerepel háromféle tipografizálásban az *„Olvassa el a Magyar Nemzet minden sorát!"* felszólítás. Az *Arccal a haza felé* című összeállításban azonban kevés az érdekes olvasnivaló. Szeptember 24-én pedig – a vasárnapi kiadásnak 32 oldalról 16-ra történt kényszerű csökkentésével párhuzamosan – felére zsugorodik a *Szellemi Honvédelem* terjedelme is. Egyidejűleg bekövetkezik a rovat élestelenítése is. A szerkesztőség bejelenti, hogy *„a változott viszonyokra való tekintettel nem antológiát, hanem a magyar múlt egy-egy nagyjának politikai koncepciójából közöl összeállítást, éspedig nem az időszerűség szempontja szerint."* A múlton alkalmazott öncenzúrával szűkül a válogatás tere, elhallgat az élő irodalom, az aktualizálás kiküszöbölésével pedig a rovat elveszíti megteremtésének értelmét.

48 Saly Dezső: Szigorúan bizalmas. Anonymus, Bp., 1945. 97. p.
49 [Nem engedélyezem. A cenzúrabizottság dossziéjából. Összeállította: Márkus László, Szinai Miklós, Vásárhelyi Miklós. Kossuth, Bp., 1975.; Pethő Sándor levele Ullein-Reviczky Antalhoz. 334–336. p.]

A *Szellemi Honvédelem* ezután elsorvad. Céljaiban szerényebb, tartalma elszürkül. Jellemző, hogy 1939 őszén még közvetve sem utal a lengyel összeomlás tragédiájára. Szabó Zoltán október 8-án megjelent *Vissza az irodalomhoz!* című cikkében ugyan azzal vigasztalja olvasóit: *„Kiki gondoljon arra, hogy az első magyar reformkorszak, mely mégiscsak jobbágyfelszabadítással végződött, tudós társaság alapításával, Zalán futásával és nem utolsó sorban a nemzeti hagyomány kultuszával kezdődött."* Hol vagyunk már Pethő Sándor alig két hónapja elhangzott intésétől, hogy a *Szellemi Honvédelem* ne maradjon csupán *„zengő érc és pengő cimbalom"?!*

Ami ezután még említésre méltó, az már nem a rovat hasábjain olvasható, hanem a *Szellemi Honvédelem*mel kapcsolatos, Pethő Sándor 1939. november 26-án *Szellemi honvédelem – szociális honvédelem* című vezércikkében, miután megállapítja, hogy *„a magyar állam büszke obeliszkje ma túlságosan is vékony és törékeny alapzaton áll, az idő parancsának mondja, hogy a szellemi honvédelem közös érintkezési pontján"* megértessék magukat a munkássággal és a parasztsággal. Szociális honvédelmen pedig azt érti, hogy a magyar munkásság és parasztság „egzisztenciális érdekévé" tegyék a nemzeti függetlenség megőrzését. Ez a cikk nagy lépést jelent Pethő Sándor szellemi-politikai fejlődésében. Most közelíti meg a munkásság kérdését a polgári reformer szemszögéből. Ezzel gyakorlatilag megindult a párbeszéd a MAGYAR NEMZET és a munkásság között, ami az egyik legfontosabb fordulat a lap fejlődéstörténetében.

Decemberben megjelenik a *Szellemi Honvédelem* naptára. Népi kalendárium jellegű. Szerény kiállítású képes kiadvány. Terjedelme 159 oldal. Ára: 60 fillér. Politikai irányvonala a rovat megszelídített törekvéseit tükrözi. Tüntető jelleg viszont a szerzők reprezentatív felvonulása. A belső munkatársak cikkei mellett Babits, Cs. Szabó, Kassák, Móricz, Márai, Sík Sándor, Szabó Dezső, Tamási, Veres Péter írásai olvashatók. A fiatalabb nemzedékből Erdei Ferenc, Keresztury Dezső, Boldizsár Iván, Ortutay Gyula, Tolnai Gábor neve szerepel. Az írások rövidek. Jelentőségüket nem annyira tartalmuk adja, mint inkább a „névjegyleadás" ténye, az ügy vállalása az élő irodalom legjobbjai részéről. Szabó Zoltán év végi számvetésében a lapban rezignáltan állapítja meg, hogy a *Szellemi Honvédelem* megrekedt a fölkészülés szakaszában. Fogadkozik ugyan még, hogy folytatni kell a jó ügyet, de 1940. január 6-án a rovat már egy hasábnyi terjedelemre zsugorodott. Azután Szabó Zoltán február elején Franciaországba távozik, ahonnan csak ősszel tér vissza, a szerkesztést Kunszery Gyula veszi át. A rovat formailag tovább él, de már csak vegetál. Mégis puszta létével és eredeti, „veszedelmes" szándékaival, vissza-

vonhatatlanul gyanúba keveredett. Midőn a francia összeomlás utáni drámai napokban, 1940 nyarán a szélsőjobboldal összpontosított tüzet zúdított a MAGYAR NEMZETre, két változás történik a lap életében: Pethő Sándor – mint írtuk – kénytelen lemondani a főszerkesztői tisztségről és 1940 júliusával megszűnik a megnyomorított, kizsigerelt, de nevében még élő *Szellemi Honvédelem.* A parlament május 31-i ülésén nyilas képviselők zajosan követelik a MAGYAR NEMZET betiltását. A június 2-i számban *Capuában* címmel jelenik meg Pethő Sándor életének utolsó cikke. A nagy fehér foltokkal tarkított, az érthetetlenségig agyoncenzúrázott belső publicisztika azzal vigasztalja magát és olvasóit, hogy Hannibál felett végül is nagy erőbeli fölénye ellenére diadalmaskodott a rómaiak halogató, a végső döntést az alkalmas pillanatig elodázó taktikája. Rá egy héttel, 1940. június 9-én, a *Szellemi Honvédelem* utolsó összeállítása *Magyar Baedeker* címen a külföldön található magyar műemlékeket veszi számba. Június 11-től 26-ig 15 napra betiltják a MAGYAR NEMZETet, és utána a lap hasábjain már nem találkozunk sem Pethő Sándor nevével, sem a *Szellemi Honvédelem*mel. A szerkesztőség súlyos áldozatokat hozott fennmaradásáért. A taktikai visszavonulást Pethő Sándor – kortárs újságírók (közöttük Wesselényi Miklós) tudomása szerint – legfelsőbb körökkel, Teleki Pál miniszterelnökkel vagy magával Horthyval beszélte meg. A *Szellemi Honvédelem* végleges beszüntetése voltaképpen már csak pontot tett egy hónapok óta tartó kínos agóniára.

A NÉMA ROVAT

A *Szellemi Honvédelem*nél is rövidebb ideig élt a MAGYAR NEMZETnek egy másik, jellegzetes rovata. Az 1939. október 24-i számban egy aláírás nélküli „olvasói" levelet közölt a szerkesztőség. A névtelen levél írója elismeri, hogy *„vannak igazságok, felismerések, melyeknek kimondása sokszor talán éppen az igazságnak ártana".* Azt javasolja azonban, hogy mégis maradjon nyoma azoknak a gondolatoknak, amelyeknek közlése *„ezidőszerint alkalmatlan"* lenne. Ezért a MAGYAR NEMZET ezeket az írásokat fogadja el, esetleg röviden reflektáljon rájuk, de főleg őrizze meg őket a „jövő számára". Létesítsen e célból inventáriumot, levéltárat, és archiválja a beérkezett értékes, de közölhetetlen kéziratokat. Az eleve íróasztalnak szánt, meg nem jelenő írások nemlétező rovatát pedig nevezzék néma rovatnak. Ilyenre sem ismerünk precedenst a sajtó történetében.

Másnap már meg is jelent a MAGYAR NEMZET *néma rovat*ának első összeállítása, majd az év végéig sűrűn, szinte minden nap találkozunk a rovatba foglalt szerkesztői üzenetekkel. A néma rovat alig több mint féléves élete alatt a lap defenzív pszichológiai hadviselésének egyik leghatékonyabb manővere volt. A MAGYAR NEMZETnek ugyanis a történelmi helyzet meghatározta objektív nehézségeken (cenzúra, öncenzúra, német-nyilas befolyáson) túl súlyos lélektani tehertételekkel is meg kellett küzdenie. Meg kellett óvnia táborát a demoralizálódástól, a németek látványos hadisikerei közepette. A lengyel villámháború riasztóan hatott. Hitler hadigépezete félelmetes erőnek bizonyult. A lengyel összeomlás és a nyugati szövetségesek bénultsága nem sok jóval biztatott. A közvetlen jövőre nem maradt más, mint a távolabb lebegő, meghatározatlan, de éppen ezért esetleg jóval is biztató jövő reménysége. Ezt táplálta az inventárium, azt sugallván az olvasónak, hogy a ma közölhetetlen kéziratot érdemes eltenni jobb időkre. A szélsőjobboldal egy ideig nem vett tudomást a néma rovatról. Alighanem elsiklott felette első diadalmámorában, meg aztán minek is zavarta volna meg a triumfálás légkörét holmi alantas polémiával, amely egyáltalán figyelemre méltatja az effajta defetista okvetetlenkedést.

A lényeg a rovat puszta létében rejlett. Hiszen nyilvánvaló volt, hogy a szóban forgó kéziratok megírásának és megőrzésének egyetlen indoka lehetett: a megrendíthetetlen bizakodás Hitler végső kudarcában. Az üzenetek ritkán merészkedtek a csillogó, vakmerő mutatványokra, inkább a beérkezett írások nyugtázására, az egyetértés kifejezésére, könyvek ajánlására, tanácsadásra szorítkoztak. Ismételten hangsúlyozták, hogy a rovat nem glosszáz, nem polemizál, hanem miként az 1940. december 15-én V.Sz.-nek szóló üzenet is kijelenti: *„a levéltár valaha a legérdekesebb dokumentumgyűjtemények egyike lesz".*

Olykor a szerkesztőség kitört a kötelező önfegyelem szorításából. Kísértett a poén lehetősége, egy-egy ziccert nem lehetett kihagyni. Ilyenkor az üzenet a homályos célzások, politikai kabaré sikamlós területére merészkedett. Mutatóba idézzünk néhányat. Kerti filozófusnak Vácra így szólt az üzenet: *„Sok esetben igaza lehet: jobbat tesz, aki egy fát ültet el inkább, semmint egy eszmét termel, mert az visszájára fordulhat és kártékony lehet. A fa pedig szelíden terem..."*[50] Jew[51] ezt az üzenetet kapta: *„1935 őszén, az egész világtól szemmel kísért vállalkozása idején, annak a nagyobb országnak sajtója, amely akkor még nem volt jó viszonyban hazájával, valóban azt állította róla, hogy nem keresztény származású és állítólagos vérszomját is ezzel indokolta."*[52] A vájtfülűek tudták, hogy a célzás Olaszországra és Hitlerre utal.

1939 késő őszén Imrédy és a köréje tömörülő frakció szociális demagógiája felélénkült. November 16-án így szólt egy üzenet H.J.-nek Kiskunhalasra: *„Sok kísértésnek kitett aszkéta, teli belső antinómiákkal. Egész életében kapitalista problémák foglalkoztatták* [utalás Imrédy bankvezéri múltjára – V.M.]) *és radikális szociális programot lelt egyszerre magában... Ahogy vannak hasadtpatájú állatok, akként vannak hasadt-*

50 Magyar Nemzet, 1939. október 28. 8. p.
51 Jew, angolul zsidó.
52 Magyar Nemzet, 1939. november 15. 8. p.

lelkű emberek is." Végül egy december 20-i üzenet K. L.-nek Budapestre: *„A »Karácsonyi-álom 1939« igen jó, de sajnos nem közölhető."*

1940 tavaszát már a vihar előtti nyugtalanság jellemzi. A szélsőjobboldali MAGYAR ÉLET februári és márciusi számának hasábjain Kovách Andor nevű újságíró folytatólagosan denunciálja a MAGYAR NEMZETet, és kipellengérezi a néma rovatot, melyről feddő hangon állapítja meg, hogy *„a szerkesztőség és az olvasótábor között szinte példa nélkül való bizalmas kapcsolatot teremtett."*[53] Egyébként a két cikk alpári hangnemben és szánalmas színvonalon azt bizonygatja, hogy a lapot megtévesztő nemzeti jellege ellenére *„zsidó pénzen, zsidó érdekek védelmére alapították"*, és odáig süllyed, hogy „leleplezi" azokat az őskeresztény munkatársakat is, kiknek baloldali eltévelyedését zsidó feleségek magyarázzák. Egy március 6-i üzenetben a MAGYAR NEMZET szerkesztősége közli, hogy Kovách ellen bűnvádi feljelentést tett rágalmazásért, de az egész hónapban már csak háromszor jelentkezik a néma rovat, áprilisban pedig mindössze kétszer. Utoljára április 20-án. Tíz nappal Dánia és Norvégia megtámadása után. Zs. I.-nek Vácra azt üzeni: *„Ne engedje múló élményektől belső értékhierarchiáját felforgatni."*

KORSZERŰ JEGYZETEK

A szükség és a lelemény szülte a MAGYAR NEMZET egyik legnépszerűbb rovatát, a *Korszerű jegyzeteket*. Az ötlet Hegedűs Gyulától származott. A szélsőjobboldali, főleg a nyilaskeresztes sajtó, a MAGYARSÁG, a VIRRADAT, az ÖSSZETARTÁS és egyéb szennylapok végeláthatatlan sorozatban, rendszeresen produkálták az ostobaságokat, baklövéseket, képtelen tartalmi és stiláris melléfogásokat, amelyek mind a nyilas újságírók példátlan felkészületlenségéről, tehetségtelenségéről és műveletlenségéről árulkodtak. Meg kellett találni a módját, hogy az antifasiszta sajtó kipellengérezze az olykor csupán nevetséges otrombaságokat, máskor viszont veszedelmes nézeteket leleplező elszólásokat. A kormány sajtópolitikája eltanácsolta a szerkesztőségeket a feltűnést keltő, nagy terjedelmű, elvi publicisztikától. A nyilas sajtó szinte implikáltnak minősíthető bárgyúságai és gazságai nem is érdemeltek különben komoly, elmélyült reflexiót. Ez a megfontolás ösztönözte Hegedűst, mint szerkesztőt a *Korszerű jegyzetek* rovat beindítására. A szellemes, csípős humorú és bátor Kunszery Gyulára bízta a jegyzeteket, amelyek 1942-től hetenként jelentek meg a MAGYAR NEMZETben.

Kunszery néhány soros, frappáns, csattanós kis glosszákban (egy-egy alkalommal általában 7–8 írást közölt) pécézte ki a szélsőjobboldali újságok nevetséges, groteszk tárgyi tévedéseit, zagyvaságait. A gúny fegyverével tette köznevetség tárgyává a nagyhangú, hetvenkedő fasiszta újságírókat és az ostobaságaikat közzétevő lapokat. Nem hagyott ki egyetlen ziccert sem. A nyilasok rendkívül érzékenyen, ingerülten reagáltak Kunszery csipkelődésére. Telitalálataira rendszerint nem tudtak konkréten reagálni, így hát – megszokott gyakorlatukat folytatva – a gyalázkodás, denunciálás módszeréhez folyamodtak. 1942–43-ban Kunszery volt a „nyilasszápor" első számú céltáblája. Ellene mozgósították Erdélyi Józsefet is, aki abban az időben rendszeres publicistája volt a VIRRADATnak. Igaz, ő mindenki ellen vagdalkozott – Babitstól Illyésen, Szabó Pálon, Móriczon át az ugyancsak nyilas Sinkáig –, de a leghevesebb támadásokat Kunszery Gyula ellen intézte. Egy alkalommal a VIRRADAT 1943. február 22-i számában *„a Magyar Nemzet hóbortos, csörgő-börgő dalosmadarakat nevetségesen utánzó bogaras tövisszúrógébics"-eként* aposztrofálta,[54] amire Kunszery a következő *Korszerű jegyzet*ben így válaszolt: *„Hálásak vagyunk, hiszen ez mindenesetre előléptetés ahhoz képest, hogy a múltkoriban még a »rágcsáló patkányszellem« megjelölést kaptuk Erdélyitől. Egyébként hozzá vagyunk szokva az effajta költői hasonlatokhoz. Burkoltan vagy nyíltan hasonlítottak már kígyóhoz, ökörhöz, légyhez, most íme patkánylelkű gébicshez. Egy egész Zoo – így lesz állat abból, aki ember szeretne maradni az embertelenségben."*[55]

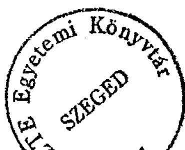
Kunszerynek a MAGYAR NEMZETtől történt átmeneti távozása után, 1943 májusától Bóka László vette át a csipkelődő, gunyoros glosszaírás feladatát. Ősztől kezdve azonban Kunszery, Parragi és Lendvai (Nomád) ismét rendszeres cikkírói lettek a lapnak.[56]

KÜLPOLITIKAI TÁJÉKOZTATÁS

A MAGYAR NEMZET lételeme volt a külpolitikai szemlélet formálása. Ennek a feladatnak szentelte a legnagyobb teret, lényegesen többet, mint más napilap. A külpolitikai tájékoztatás magva a szűkebb értelemben vett rovat volt, de a burkolt tengelyellenes propaganda kisugárzott úgyszólván minden rovatra, a kultúrára csakúgy, mint az ismeretterjesztésre és a sportra. **A külpolitikai rovat két állandó alkotóelemre épült: az összefoglalásra és az információkra. Mindkettő gyors, koncentrált és ötletes munkát igényelt. Az előbbi elsősorban kiemelkedő szakmai felkészültséget és könnyed íráskészséget, az utóbbi biztos politikai érzéket és szerkesztési gyakorlatot.**

53 Kovách Andor: Levél a „Néma Rovat" szerkesztőjéhez. Magyar Élet, 1940. február. 10–13. p. és 1941. március. 13–14. p.

54 Erdélyi József: Miheztartás végett. Virradat, 1943. február 22. 5. p.
55 Magyar Nemzet, 1943. február 26. 6. p.
56 [Lásd az 1943-as főszerkesztőváltás történetét: Murányi Gábor: Egy ismeretlen Szekfű Gyula levél. Kritika. 1999/9. 29–31. p.]

Az összefoglalás vezette be a külpolitikai rovatot. Vezércikk híján ezzel indult a lap. Általában az első oldalra tördelték. Helyénél fogva is, de főleg politikai súlya következtében az egyszerű hírösszefoglalónál emelkedettebb hangra, publicisztikai jellegre törekedett. Kiemelte a nap legfontosabb eseményeit. Ezeket gondolatilag csoportosította, ezzel is utalva bizonyos összefüggésekre, ellentmondásokra. A híranyaghoz fűzött kommentárok, magyarázatok két-három hasábos önálló külpolitikai cikké formálták a napi összefoglalást. E műfajt Magyarországon a MAGYAR NEMZET honosította meg. Rövid idő alatt rendkívüli népszerűségre tett szert. Reggelenként külpolitikai „sillabuszt", napra kész áttekintést nyújtott az olvasók többségének, akik nem tudták az olykor három-négy oldalt is meghaladó híranyagot végigböngészni, de hasznos eligazítást jelentett azoknak is, akik elolvasták a MAGYAR NEMZET „minden sorát".

Az információs anyagot a szerkesztő a napi híranyagból állította össze. Az érdekességet ebben az esetben a válogatás, a konkrét anyag megszerkesztése (kiemelés, kihagyás) és a cím megfogalmazása biztosította. Jelentéktelen, szürke anyagot felélénkített egy ötletes, szembetűnő cím, de sokszor csúszott el izgalmas információ szándékosan semmitmondó cím alatt. Az információs anyagot a külföldi tudósítók beszámolói egészítették ki.

A bűvészkedés lényegében a cenzúrázott, hivatalos híranyaggal folytatódott, 1939. szeptember 1-jétől a sajtó csak a Magyar Távirati Iroda közvetítésével adott külföldi híranyagot dolgozhatta fel. A külföldi hírszolgálatok információit a közvetlen forrásból nem vehette át, azok csak az MTI és a cenzúra kettős szűrőjén keresztül érhettek a szerkesztőségbe. A MAGYAR NEMZET tehát ugyanazt a nyersanyagot használta, mint a többi napilap, így a szélsőjobboldali sajtó is. Hogyan kerekedett ki ebből mégis tengelyellenes, a szövetségesek ügyét népszerűsítő propaganda? Hogyan történhetett, hogy az egyértelmű, egyoldalú, kifejezetten propagandacélokra szánt hivatalos hírválaszték lehetőséget kínált a kétértelmű átgyúrásra, az eredeti mondanivaló kiforgatására, tengelyellenes hangulatkeltésre, vagy „csak" arra, hogy az olvasó a propagandamaszlagból kihámozhassa a valóságot? Érdeme ez elsősorban a hivatott munkatársak bátorságának, odaadásának és leleményének. Ezek a szubjektív tulajdonságok azonban csak megfelelő feltételek mellett érvényesülhettek. Sajátos, hazai körülmények és a hitleri Németország propagandaapparátusának belső egyenetlenségei teremtettek lehetőséget arra, hogy a MAGYAR NEMZET külpolitikai rovata – elütve a kincstári egyhangúságtól – egyéni színt öltsön.

Az egyszerűbb kérdés a magyar sajtóirányítás szerepe. A kormány kétarcú külpolitikájának nemcsak következménye, hanem egyenest tartozéka volt az ellenzéki sajtó mérsékelt, burkolt rokonszenvezése a nyugati hatalmakkal. Közvetlenül a háború kitörése után, Magyarország hadbalépéséig a sajtó valóságos biztatást kapott a német orientációjú, de hangsúlyozottan nem hadviselő álláspont érvényesítésére. 1941 nyarától a hivatalos direktíva módosult, de a sajtóirányítás – tevékenységét a hadihelyzet alakulásához hangolva – kezdetben eltűrte, később ösztönözte a tárgyilagosabb, józanabb tájékoztatásra törekvő erőfeszítéseket.

A kormány sajtópolitikája tehát objektíve megteremtette a feltételeit a hivatalos propaganda állításait óvatosan és burkoltan megkérdőjelező „második sajtóvonal" kialakításának. A politikai kettős játékban a NÉPSZAVA és a MAGYAR NEMZET tudatosan vállalta a tengelyellenes orientáció nehéz és kockázatos szerepkörét. Nyomukban haladt a MAI NAP, a KIS ÚJSÁG, az ESTI KURIR, a 8 ÓRAI ÚJSÁG és az ÚJSÁG. A kockázat vállalása nem volt arányos. A kormány a maga számára – legalábbis úgy tervezte – nyitva hagyta a végső választás alternatíváját. Az ellenzéki sajtó azonban visszavonhatatlanul elkötelezte magát. A német megszállás után a baloldali ellenzéki sajtót azonnal betiltották, munkatársait üldözőbe vették. Ugyanakkor a kormánypártnak csak néhány exponáltan nyugatbarát vezetőjével szemben alkalmaztak megtorlást, a zöm, élén Horthyval, átmentette magát a megszállási kurzusra.

Az MTI külföldi híranyagának java német forrásból származott. Más országok híradásainak közleményeiből is a Magyar Távirati Iroda csak azt használhatta fel, ami a tengelyhatalmak ügyét szolgálta. Hogyan találhatott az ellenzéki sajtó ebben, a naponta rázúduló irdatlan propagandamasszában rést? Honnan szemelte ki azokat az információkat, amelyek bumerángként ütöttek vissza terjesztőikre?

Az alapvető hibaforrás magyarázatát magában a német imperializmus lényegében találhatjuk. Rossz, igaztalan ügyet csak hazugsággal lehet védeni. A fasizmus alapvetően hazugságra, népcsalásra épült. Mivel pedig a fasiszta vezetők nem mondhattak le tömegeik befolyásolásáról, fanatizálásáról, propagandájuk az évek során a hazugságoknak olyan bonyolult, áttekinthetetlen szövevényét hozta létre, amelyen időnként – a valóság behatására – szükségszerűen repedések jelentkeztek. Különösen nehéz helyzetbe került a hazugsággyártás a kudarcok korszakában. Ilyenkor csak napokon, órákon múlott, hogy mikor kerül sor kínos beismerésekre, önleleplezésre, magyarázkodásra. Az újabb hazugság, csalárdság, mellébeszélés csak tovább rontotta a tengelypropaganda

amúgy is megtépázott hitelét, és valóságos csemege volt a kaján ellenzéki kommentátornak.

Könyvtárnyi irodalom foglalkozott a fasiszta propagandának ezzel a hazugságkomplexumával. Nekünk e helyen meg kell elégednünk leglényegesebb vonásainak jelzésével. Nagyobb teret kíván azonban a propaganda „műhibáinak" egy másik forrása.

A német háborús propaganda irányítása nem volt egységes. A megosztottság közvetlen oka a szerkezeti egység hiánya volt, az állandósult szervezeti válság azonban politikai, belső hatalmi, személyi ellentétekből fakadt. Ezek olyan ellentmondásokat szültek, amelyek feltűntek a figyelmes, szemfüles újságírónak, és valósággal felkínálkoztak, hogy kiaknázzák őket.

Az egykori nagyhatalmú birodalmi propaganda-miniszter, Joseph Goebbels bizalmas munkatársa és sajtóreferense, Rudolf Semmler naplójában 1943. március 13-án feljegyezte, hogy főnöke roppant elégedetlen a tájékoztatás viszonyaival. Az ő irányítása alá teljes hatáskörrel csak a rádió és a film tartozik, de a sajtó feletti hatalmat meg kell osztania Otto Dietrichhel. Utóbbi ugyan formailag alárendeltje, mint a minisztérium államtitkára, de ténylegesen nem, hiszen a Führer főhadiszállásának szóvivőjeként – és így birodalmi sajtófőnökként – az utasításokat közvetlenül Hitlertől kapja. Mivel pedig a német sajtót csak Dietrich irányíthatja közvetlenül a Führer utasításain kívül, a hadsereg-főparancsnokság és a külügyminisztérium közleményei is az ő kezén keresztül – tehát – Goebbels kihagyásával kerülnek az újságokhoz.[57] Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a német propaganda kettős irányítás alatt működött, mert a sajtóban, Dietrich közvetítésével a goebbelsi irányelvekkel nem egyező, azokat nem egyszer keresztező, ellentmondó elképzelések érvényesültek, amelyek a propagandafőnök vetélytársainak törekvéseit tükrözték.

Az ellentmondások hátterében mély politikai és hatalmi ellentétek feszültek. Semmler 1941. január 16-i feljegyzésében például megemlíti, hogy Goebbels és Ribbentrop ádázul gyűlölködtek, és nem is beszéltek egymással. Az ellentét oka: Goebbels magának követelte minden propagandatevékenység irányítását, Ribbentrop viszont saját minisztériuma feladatának nyilvánította a külügyi propagandát, ezen belül a külföldön élő németek szellemi irányítását.[58] Goebbels és Rosenberg, a keleti meghódított területek teljhatalmú minisztere törölte Rosenberget azok listájáról, akik naponta megkapják a D. N. B. (Deutsches Nachrichten Büro = Német Távirati Iroda) bizalmas, zárt terjesztésű tájékoztatóját.[59] A személyes ellentét mögött persze alapvető politikai nézeteltérés is meghúzódott. Goebbels a Szovjetunió meghódított területein árulók, bérencek közreműködésével bábkormányokat akart létesíteni, úgy állítván be Németországot, hogy az megszabadítja

57 Semmler, Rudolf: Goebbels – the man next to Hitler. Westhouse, London, 1947. 74. p. [A kötet magyarul azóta sem jelent meg.]
58 Ugyanott 18. p.
59 Ugyanott 155. p.

a Szovjetunió népeit a bolsevizmustól. E rafináltabb leigázási módszerrel szemben Rosenberg a faji felsőbbrendűség nevében a szláv „szolganépek" nyílt, brutális elnyomását szorgalmazta, és Hitler támogatásával az ő álláspontja kerekedett felül.[60] Egy 1941. augusztus 22-i naplójegyzetből az is kiderül, hogy a nyugtalankodó Goebbels már ekkor azt indítványozta Jodlnak, a haderő legfelsőbb vezérkara főnökének: indítsanak a hátországban téli ruhagyűjtő kampányt. Ez hangulatilag előkészítené a lakosságot az orosz tél nehézségeire, és erősítené szolidaritását a katonákkal. Jodl – nyilván a kezdeti győzelmek mámorában élő katonák önbizalmát féltve – fölényesen visszautasította a javaslatot azzal, hogy mire beköszönt a tél, vége a háborúnak.[61] Goebbels a háború legnagyobb baklövésének minősítette Dietrichnek 1941. október 14-én elhangzott, elsietett bejelentését, hogy a háború keleten eldőlt; a Szovjetunió le van győzve, mert attól félt, hogy a hazugság elkerülhetetlen lelepleződése súlyosan demoralizálja majd a közvéleményt. Dietrich és a külügyminisztérium azzal mentegette durva túlzását, hogy a szenzációs bejelentéssel kívánták siettetni a tétovázó Japán belépését a háborúba.[62]

Ha kritikusan fogadjuk is Semmler megjegyzéseit, amelyek mindenkor gazdája igazát igyekeznek bizonygatni, az ellentétek tényén ez nem változtat. Az is nyilvánvaló, hogy a vetélytársak minden eszközzel igyekeztek saját akaratukat rákényszeríteni a vezetésre, álláspontjuk helyességét bebizonyítani. A titkos szervezkedés, a taktikázás és az intrika mellett nagy szerep jutott ebben a propagandának. Az ellentétes hatalmi törekvések az irányzatok konfrontációjában nyilvánultak meg, ennek egyik megjelenési formája pedig a propagandában mutatkozó ellentmondás.

Csak e háttér ismeretében érthetjük meg azt, hogy 1941. augusztus 25-én Zilahi-Sebess Jenő, a magyar külügyminisztérium sajtóosztályának helyettes vezetője az alábbi, első pillantásra szinte képtelennek tűnő telefonutasítást adta a Sajtóellenőrző Bizottságnak: *„A Német Távirati Iroda Churchill vasárnapi beszédét meglepően németellenes formában közölte, kiemelve mindazokat a kitételeket, amelyek német szempontból súlyosan sérelmesek. Tekintettel az NTI hivatalos kiadására a beszéd szövegét az MTI is ugyanilyen formában közli. Zilahi titkár úr az ismert szempontok különös figyelembevételét kéri a külügyi cenzor uraktól, annak hangsúlyozásával, hogy a magyar sajtóban semmi olyan kijelentés a Churchill-féle beszédből meg nem jelenhet, amit német részről kifogásolhatnának. Egységesen törlendők tehát még az MTI kiadvány szövegéből is a túlzottan súlyos, bántó kitételek, és különösen figyelem fordítandó a Mai Nap, a 8 Órai Újság, valamint az Esti Kurir, továbbá a Magyar Nemzet, esetleg a Pesti Hírlap kommentárjaira is, amelyekkel netalán dicsérni próbálják Churchill beszédét."*[63]

60 Ugyanott 52. p.
61 Ugyanott 50. p.
62 Ugyanott 54–55. p.
63 [Nem engedélyezem. Idézett mű, 153. p.]

Mi történt? A Magyar Távirati Iroda kötelességszerűen továbbította a hivatalos Német Távirati Iroda beszámolóját Churchill egyik leghíresebb beszédéről, amelyben az angol miniszterelnök megerősítette, hogy Anglia és az Egyesült Államok közösen megalkotta és aláírta az Atlanti Chartát. A zavart és megszeppent magyar hivatalos szervek azt nem tilthatták meg az MTI-nek, hogy érintetlenül átvegye a Német Távirati Iroda jelentését, de későbbi bonyodalmaktól tartva, belső utasítással cenzoraikat szabadították rá a hivatalos német szövegre, töröljenek belőle minden „túlzottan súlyos, bántó kitételt", amely miatt utólag szemrehányás érhetné őket.

A MAGYAR NEMZET ebben az esetben megengedhette magának a fényűzést, hogy rendkívüli mértéktartást és fegyelmezettséget tanúsítson. Elegendő volt néhány sort idézni a beszédből, amelyet szerényen tálaltak a második oldal közepén. A kéthasábos cikk címe csak ennyi: *Churchill beszéde.* Majd néhány frappáns idézet következik a rádiószózatból: *„Az Egyesült Államok és Anglia elhatározták, hogy »felszabadítják a világot a leigázás alól«... Bármilyen soká tartson is a küzdelem, mindig megtesszük kötelességünket, hogy a világon ismét diadalra juttassuk a szabadságot és az igazságot... A leigázott népek sorsa súlyos. Arra kell gondolnunk, hogy ha hosszú is az alagút, egyszer mégiscsak elérkeznek a végéhez."*

Szigorúan betartja a cenzor utasításait a bevezető összefoglaló is. Azzal kezdi, hogy kiemeli: *„Churchill vasárnap este elhangzott beszéde a legnyersebb minden eddigi nyilatkozata sorában.".* Ezután csak hivatalos német és olasz kommentárokból idéz néhány mondatot, majd a cenzúra bizottság ugyancsak augusztus 25-i utasítása nyomán[64] a magyar sajtóból a kormányhoz közelálló MAGYARORSZÁG és a PESTER LLOYD elítélő sorait közli.

A feltűnő „kisiklás" természetesen nem volt véletlen vagy elnézés eredménye. Hiszen Semmler is megemlíti: éppen egy-egy Churchill-beszéd tálalása körül többször oly éles nézeteltérések keletkeztek legfelsőbb szinten (Hitler–Goebbels–Ribbentrop–Dietrich), hogy végül is a hivatalos ismertetés közzététele nem egyszer 24 órás késedelmet szenvedett.[65] Semmler 1941. július 1-jei feljegyzéséből megtudjuk: Goebbels aznap telefonon beszélt Hitlerrel, aki fennhéjázóan közölte vele, hogy a keleti hadjárat három hónapig tart. A katonák azonban óvatosabbak voltak. Különösen azt hangsúlyozták, hogy a harcok nap nap után keményebbek lesznek, a szovjet ellenállás töretlen és szívós. Ezek a részletek már ekkor elgondolkoztatták Goebbelst.[66] Egyre szkeptikusabb lett, nem hitt az újabb „villámháborús" sikerekben, kételkedett a diadalittas hadijelentések re-

64 Ugyanott 154. p.
65 Semmler, Rudolf: Goebbels – the man next to Hitler. Westhouse, London, 1947. 111. p.
66 Ugyanott 46. p.

alitásában. Aggódott a lelki megrázkódtatás miatt, amely a katonákat és a lakosságot éri a kiábrándulás nyomán. Elő akarta készíteni a közvéleményt a várható nehézségekre. Ezzel magyarázható a kirívó ellentét a főhadiszállás mámoros hadijelentései és a Goebbels által irányított propaganda tartózkodása között. E propaganda-ellengőz jegyében közölték oly részletesen Churchill harcias, elszánt beszédét, amely a Szovjetunió melletti határozott, egyértelmű állásfoglalásával, az angol-amerikai katonai szövetség előrevetítésével és azzal a bejelentéssel, hogy a küzdelmet a végső győzelemig folytatják, mindenki előtt nyilvánvalóvá tette, hogy hosszú és kemény háborúra kell számítani.

Arra, hogy ezt a „propagandarést" a MAGYAR NEMZET szerkesztősége észlelte és kiaknázta, szemléltető példa Tombor Jenő háborús kommentárja, amely a Churchill-beszéd közlése napján, 1941. augusztus 26-án jelent meg a lapban. A kommentátor alig két hónappal az agresszió megindulása után már megállapítja, hogy a villámháborúban *„időnként és helyenként álló időszakok is fellelhetők".* Majd, nem hivatkozva ugyan a Churchill-beszédre, de éles ellentétben a címoldalon olvasható diadaljelentésekkel, így zárja fejtegetéseit: *„A háború igen komoly dolog. Nem majális, nem olyan vidám jelenetekből áll, amilyeneket Háry János vagy a János vitéz daljátékaiban láttunk... Nagy bűn volna úgy beállítani a háborút, hogy az a válságnélküli győzelmek szakadatlan sorozatából áll, mert az ilyen félrevezetés komoly esetben vakrémületbe is kergetheti a könnyelmű bizakodót. Volt már erre is példa az első világháború élményei között."*

Kiéleződött a német belső hatalmi harc a sztálingrádi válság idején. Goebbels a megrázkódtatást saját befolyása növelésére akarta kihasználni. Intrikái most első számú vetélytársát, Herman Göringet vették célba. Semmler 1942. december 28-i naplójegyzetéből megtudjuk, hogy Goebbels már két hete konkrét javaslatot tett Hitlernek a belső front háborús erőfeszítéseinek fokozására. Hitler többi korifeusa ellenezte a javaslatot. Átlátták Goebbels tervein, és a totális mozgósítást felelőtlen, értelmetlen demagógiának, propagandajelszónak minősítették, amelynek a pánikkeltésen kívül nincs más gyakorlati következménye. Elvetették a gondolatot a katonai és gazdasági szakemberek is. Nem vártak tőle érdemleges hatást. A Sztálingrádból érkező nyugtalanító hírek hatására a Führer végre elfogadta a javaslatokat, és Goebbels 1943. január 4-én egy minisztériumi belső tájékoztatón kijelentette: *„Nem bízhatunk fatalisztikusan a biztos győzelemben, ez csak minden német végső erőfeszítésével biztosítható".* Goebbels ekkor hirdette meg a totális háborút.[67] Szociális demagógiával, színpadias frázisokkal magához akarta ragadni Göringtől a gazdasági élet és a belügyek feletti legmagasabb ellenőrzést. Annál keservesebb volt azonban csalódása, amikor Hitler az ő javaslatára január 18-án kinevezte ugyan a totális háború megvalósítására hivatott

67 Ugyanott 62–63. p.

háborús bizottságot, de annak tagjaiként Hans Lammerset, a háborús kabinet titkárát, Keitel marsallt, a hadsereg főparancsnokát és a Nemzeti Szocialista Párt részéről Martin Borman, birodalmi vezetőt nevezte ki. Goebbelsnek a bizottság mellett csak tanácsadói szerep jutott.[68]

A propaganda-miniszter nem törődött bele vereségébe, nyomást akart gyakorolni Hitlerre, és 1943. január 29-én bejelentette, hogy a Sportpalotában meghirdeti a totális háborút. A beszéd el is hangzott február 18-án, és követeléseiben sokkal messzebbre ment, mint amihez Hitler hozzájárult. Goebbels azt remélte, hogy a felszított hangulatban most már őt bízzák meg a totális mozgósítás legfőbb irányításával. Ez azonban csak 18 hónappal később következett be, a szövetségesek nyugati partraszállása után.[69]

A Magyar Nemzet ezúttal nem fukarkodott a hellyel. A legnagyobb nyilvánosságot biztosította Goebbels szózatának, amely elfoglalta az 1943. február 20-i szám első három oldalát. Majd két teljes oldalt szentelt a beszéd közlésének a 2. és 3. oldalon. Az első oldalon öthasábos főcím hirdette: *„Goebbels őszinte beszéde – fordulópont a háború történetében"*. A külpolitikai összefoglaló majdnem az egész első oldalt a beszédnek szenteli. Szó szerint idézi a beszéd egyik mondatát: *„A háború után a középosztályt nyomban ismét a legnagyobb mértékben helyreállítjuk gazdaságilag és szociális téren."* A kommentátor egyébként arra hivatkozva, hogy Goebbels is idézettel fejezte be beszédét, Arany János soraival kezdi gondolatmenetét: *„Repül a nehéz kő, ki tudja, hol áll meg."*

A jobboldal nem tudta leplezni kínos zavarát. Igyekezett kiemelni a beszédnek azt az irányzatát, amely a nemzeti szocializmust az európai civilizáció védelmezőjeként állította be, és a bolsevizmus fenyegetésével próbálta rémíteni és mozgósítani a közvéleményt. Őszinte lelkesedést Goebbels szavai azonban csak a nyilaskeresztes táborban keltettek. Magyarázza ezt részben politikai rövidlátásuk, szolgalelkűségük és bárdolatlanságuk, de az is, hogy minden radikalizálódástól azt remélték: most virrad fel az ő napjuk. Hivatalos lapjuk, a Magyarság első oldalas vezércikkében méltatta a beszédet, majd 7 teljes oldalon ismertette azt. Goebbels szovjetellenes kirohanásait, kommunista-ellenes és antiszemita uszítását szívesen reprodukálta a többi jobboldali újság is, de a kényszerű önleleplezősések szemmel láthatóan nyomasztóan hatottak a szerkesztőkre. A kormánypárt hivatalos reggeli lapja, a Függetlenség az első oldalon rövid, súlytalan kommentárban foglalkozott a beszéddel, a 3. oldalon pedig kivonatosan ismertette. Még nyilvánvalóbb volt a szélsőjobb leghatékonyabban szerkesztett, leginkább „politikus" szócsövének, az Új Magyarságnak viszolygása. A 3. oldalon közölt külpolitikai kommentárjában azzal tért ki az értékelés elől, hogy *„sosem szoktuk Goebbels doktor cikkeit kommentálni"*, kiemelve a propagandaminiszter *„szokásos szókimondását"*, majd összesen fél oldalon, a legapróbb betűkkel szedett berlini tudósításban intézi el az ismertetést.

68 Ugyanott 66. p.
69 Ugyanott 68–69. p.

A totális mozgósítás rendkívüli gazdasági megszorításokat, a mindennapi élet megszigorítását, az önálló kisegzisztenciák felszámolását, teljes munkaerő mozgósítást, ezen belül a nők totális mozgósítását, a fogyasztási javak korlátozását, a fényűzés, szórakozás tiltását jelentette és – páratlan lehetőséget az indulatok szítására. Goebbels propaganda-apparátusa megragadta a lehetőséget: áldozatvállalást követelt, lemondást prédikált, leleplezte a fényűzést, pazarlást, dicsért és kipécézett, nem is gondolva arra, hogy saját elvakult túlbuzgósága milyen eszményi célpontot kínál a külföldi propagandának.

Egyszeriben érdekesek lettek a berlini és bécsi tudósítások, amelyeket a Magyar Nemzet addig csak a látszat kedvéért, „musz" anyagként, a zürichi, stockholmi, lisszaboni és ankarai beszámolók optikai ellensúlyozására közölt. 1943. január 9-én a Frankfurter Zeitungból idézett tudósításból például megtudjuk, hogy Németországban bevezették az új ruhajegyet, melynek érvényét kiterjesztik a kalapra, sapkára, ernyőre, nadrágtartóra, harisnyakötőre. Bécsből pedig azt jelentik január 14-én, hogy fél pontot ér két cipőfűző vagy két pár izzlap. A tűzoltóhiány miatt iskolás gyerekeket képeznek ki 15 éves kortól tűzoltónak. A Schwarzes Korps, az SS hivatalos lapja február 5-én jelenti be a sztálingrádi vereséget, és a következményekre előkészítve olvasóit többek között ezt írja: *„Németországban még minden ember fel van öltözve, és ezeket a ruhákat még évekig lehet foltozva viselni... Az otthon kötelessége azért élni, hogy a háborúért dolgozhasson... Nem lesz szükség divatlapokra... Női harisnyából elég egy fajta, de az vastag és sokat kiálló legyen."*[70] A berlini tudósítótól megtudjuk, hogy a totális háborús mozgósítás jegyében rövidesen 100 ezer üzlet bezár, és 300 ezer ember szabadul fel a háborús termelés számára.

A február 26-i berlini közlemény már átfogó képet nyújt az intézkedésekről. Bezárják a reprezentatív üzlethelyiségeket, luxusüzleteket, az arany-, ezüst-, ékszer-, bélyeg-, szőnyeg-, sportfelszerelés-, szűcs-, hangszer-, zenemű- és rádiókereskedéseket, a luxusvendéglőket, mulatókat, bárokat, divatszabóságokat, kozmetikusokat. Börtönbüntetés terhe alatt szigorúan tilos a tartóshullám. Megszüntetik az illatszertárakat, csökkentik az írószer-, háztartási cikk-, cipőkereskedéseket. A humor erejével hat a Frankfurter Zeitungból 1943. március 10-én idézett „konstruktivitása". A lap túllicitál a talpnyalásban azt írva, hogy *„az asszonyok számára egyenesen előnyös az új helyzet, mert nem kell mindig hosszas keresgélés után meggyőződniök arról, hogy a keresett áru nem kapható"*. Azonkívül a nők megszabadulnak a manikűr, a kozmetika és a fodrászat gyötrelmeitől, és ezentúl az illatszerek bűze helyett testük természetes illatát

70 Százezernél több üzlet bezárásával háromszázezer ember szabadul fel Németországban a totális hadviselés számára. Magyar Nemzet, 1943. február 6. 3. p.

árasztják. A bécsi tudósító arról írt, hogy a híres bécsi Tante Dorothea (Dorottya néni), a Dorotheumnak nevezett bécsi zálogház bezárta 13 fiókját. A TAGEBLATT-ból pedig azt a hírt emeli ki a MAGYAR NEMZET, hogy a mintegy 750 forgalomban lévő háztartási cikk közül jó ha 70 marad. Tilos ezentúl estélyi ruha készítése. A bécsi divat a háború szolgálatába lép. A divatszalonok bezárnak, vagy áttérnek alakítási munkákra.

Furcsán hatottak ezek a hírek a MAGYAR NEMZET olvasóira, akik lapjuk vasárnapi számának 4–5 oldalnyi hirdetési rovatában másfél hasábon olvashattak bútorhirdetést (részletre is!), egy hasábon hangszer-ajánlatokat, 1–2 hasábon ruha-kínálatot, félhasábon szőnyeg- és csillárválasztékot. Divatszalonok kínálták portékájukat, optikusok modern szemüveget, hangszerkereskedők választékot száz zongorából, szűcsök pedig breitschwanz, ezüst-róka és kék-róka, szil bundákat, hörcsög-bolerót. Egy szövetkezet azzal kérkedett, hogy a vevő 150–200 ezüst- és kékróka között válogathat.

Az érdekesség kedvéért említjük meg, hogy az 1943. február 26-i tudósítás – nyilván szándékosan – név szerint említi a bezárt vendéglők között a híres berlini Horcher éttermet, amely a felső tízezer kedvenc találkozóhelye volt. A Horcher-ügy a Goebbels–Göring párviadal apró, de jellemző epizódja. A propaganda-miniszter többször kirohant a fényűző Horcher ellen, de a birodalmi marsall mindig megvédte kedvenc szórakozóhelyét. Erre Goebbels március elején egy éjszaka felbérelt SS-rohamosztagosokkal beverette a Horcher ablakait, a nép felháborodásának jeleként, majd berlini körzeti pártvezéri minőségében bezáratta a vendéglőt. Göring azonban bekebelezte a Horchert a légi erőkbe, és tiszti klubnak nevezte ki.[71]

A hadi események nyomán fokozatosan romlott tehát a német belső front helyzete. A totális háború hátsó arcvonaláról érkező egyre sötétebb és hisztérikusabb jelentések nem kevesebb biztatást hoztak a MAGYAR NEMZET olvasóinak, mint a katonai helyzet elemzése.

A HÁBORÚ

A külpolitikai rovatnak szerves része volt a második világháború éveiben a katonai kommentár és a harctéri információs anyag. A rovat – mint írtuk – Tombor Jenő nevéhez fűződött. Az ellenségeskedés kirobbanása napjától rendszeresen, szinte naponta jelent meg kommentárja *A háború* cím alatt. Tombor nyugalmazott vezérkari ezredes volt. A hivatásos katonatiszteknek ahhoz a csoportjához tartozott, kiket a Tanácsköztársaság bukása után nyugdíjaztak. Akkori kompromittáltsága miatt

71 *Semmler, Rudolf. Idézett mű,* 77. *p.*

több ízben támadás érte a szélsőjobboldali sajtóban. Ő mindannyiszor élesen tiltakozott, nem vállalta a baloldallal való rokonszenv vádjait, hitet tett nemzeti-keresztény elkötelezettsége mellett. Pethő Sándor szűk baráti köréhez tartozott, és osztotta nézeteit. Konzervatív felfogású volt, művelt, széles látókörű és különösen hadászatilag képzett. Előzetes újságírói gyakorlat nélkül maga alakította ki hírmagyarázata műfaját, stílusát, a tájékoztatás módszerét. Kommentárja a magyar sajtó legérdekesebb és legszínvonalasabb napi katonai értékelése volt. Egyetlen állandó belső munkatársa Szilágyi István újságíró volt. Az ő visszaemlékezései, szóbeli közlései nagy segítségünkre voltak a rovat működésének rekonstruálásában.

A rovat alapvetően két elemre épült: a híranyagra és a hírmagyarázatra. A híranyag magvát természetesen a német, olasz, magyar hivatalos hadijelentések alkották. Ezek mellé válogattak egyéb, ugyancsak tengelyeredetű, elsősorban német forrásokból származó katonai cikkeket, kommentárokat, híreket. A szövegtömböket rendszeresen térképek egészítették ki, amelyek igen fontos szerepet töltöttek be. Az információs anyag összeállításánál a lehetőségek korlátozottak voltak. Csak a hadviselő felek egyikének híranyagát közölhette a magyar sajtó, így a MAGYAR NEMZET is. A szerkesztés itt arra összpontosíthatott, hogy kiemelje a kényszerű beismeréseket, a vereségeket és finom idézési technikával kipellengérezze a német és olasz jelentések kirívó ellentmondásait, baklövéseit, elszólásait. A rovat munkatársai naponta, felváltva hallgatták a külföldi rádióállomásokat, így elsősorban Moszkvát és Londont, és annak információit igyekeztek nagyon óvatosan beleépíteni például a zürichi tudósító telefonjelentésébe, vagy más semleges országból érkező hír, beszámoló anyagába.

A rovat igazi vonzereje azonban a hírmagyarázatban rejlett. Rovata címe alatt Tombor Jenő, ritkábban Szilágyi István rövid, többnyire 2–3 gépelt oldalas kommentárjában kiaknázta a virágnyelv technikájának minden lehetőségét. Általában az volt a módszer, hogy látszatra helyeselt, pozitívan fogadott minden német intézkedést, bejelentést. Aztán, ugyancsak hangsúlyozva egyetértését, „megmagyarázta" annak jelentőségét. Felhívta a figyelmet a katonai események összefüggéseire, egy-egy ütközet vagy frontszakasz jelentőségére. Mindig megtalálta a módját, hogy figyelmeztessen nyilvánvaló tárgyi hibákra, valótlanságokra. Bár soha nem hivatkozhatott közvetlenül a szövetségesek információira, hírmagyarázatán átérződött, hogy azokat a moszkvai és londoni rádió legfrissebb jelentései ismeretében fogalmazza meg. Cikkeiben megvalósította, hogy az adott körülmények között, a legális sajtó hasábjain a reális tájékoztatás maximumát nyújtotta.

A térképek legfőbb erénye az aktualitás és az áttekinthetőség volt. Sokszor már az is közvetett tájékoztatást nyújtott, hogy a lapban friss térkép jelent meg, amely eltolódott; a keleti fronton nyugatra, a nyugatin keletre, Itáliában északra. Ez azt jelezte, hogy a hivatalos német hadijelentésekkel ellentétben, a tényleges frontvonal már más területre helyeződött. Az ábrán általában nemcsak a német és olasz jelentésekben előforduló helységnevek szerepeltek. Megjelölték a szovjet és az angol-amerikai híradásokból származó földrajzi fogalmakat is, ami szintén új frontvonalakra figyelmeztetett. Végül a térkép tanulmányozása azért is tanulságos volt, mert nemegyszer kiderült, hogy a hivatalos jelentésekben megemlített némely feladott helység, folyó, vasútvonal már lényegesen arrébb van az állítólagos hadszíntéren, ami vagy a terület elvesztését, vagy a bekerítés veszélyét érzékeltette.

1943 nyarán nagy jelentőségű események játszódtak le a fronton. A tengelyhatalmak sorsa katonailag megpecsételődött. Összeomlott az utolsó kísérlet, hogy a német hadvezetés visszaszerezze az elvesztett kezdeményezést a keleti fronton, az itáliai partraszállással pedig a nyugati szövetségesek megvetették a lábukat Európában. Hogyan tükröződtek ezek a sorsdöntő események a MAGYAR NEMZET katonai rovatában?

Az 1943. július 10-re virradó éjszaka szálltak partra az első angol-amerikai kötelékek Szicíliában. A reggeli sajtó július 11-i, vasárnapi számában közölte a hírt. A MAGYAR NEMZET, természetesen, az első oldalon, öles betűkkel, öthasábos, nagy címmel, majd két és fél oldalon az ezzel kapcsolatos, valamennyi hasznosítható hírt, kommentárt, jelentést. Ezek mind olasz és német forrásból származtak. Közös jellegzetességük: a tényt nem lehet elhallgatni, de igyekeznek ennek jelentőségét csökkenteni, a sokkszerű hatást ellensúlyozni, az eseményt „dedramatizálni". Tombor Jenő kommentárja erre a cselfogásra irányítja a figyelmet.

Hírmagyarázatában színlelt naivitással megjegyzi, hogy az olasz hadijelentés „feltűnő módon" a sziget délkeleti parti sávját jelöli meg a partraszállás helyszíneként. Tombor – a londoni rádió híreinek ismeretében – úgy véleményezi, hogy itt *„nyilván a fordításban történt elírás"* és ezért került a *„délkeleti"* helymegjelölés a *„délnyugati"* helyébe. Mert a hadművelet valójában a nyugati, délnyugati, északnyugati partszakaszra terjedt ki – közli a cikkíró, hivatkozva a zürichi tudósító telefonjelentésére. Csakhogy ebben a zürichi tudósításban nem szerepel ez a földrajzi „pontosítás". A cenzúra innen nyilván törölte, mint a hivatalos német-olasz tájékoztatással ellentétes, angol-amerikai forrásból merítő információt. Arra azonban már nem terjedt ki cenzúra figyelme (vagy az is lehetséges, hogy a két anyagot más-más cenzor ellenőrizte), hogy a kommentárból is törölje a rövid utalást a nemlétező híranyagra. Az olvasó azonban, aki elolvasta a MAGYAR NEMZET minden sorát, a szerkesztőség találékonysága és a cenzúra műhibája folytán felfigyelhetett a lap hasábjain jelentkező talányos ellentmondásra: így értesült a valós helyzetről, meg arról is, hogy a hivatalos jelentés torzítva vallja be a történteket. Míg ugyanis az utóbbi csak néhány hídfő létesítését ismeri el a sziget délkeleti csücskén, addig a kommentár – az angol rádió információinak ismeretében – utal arra, hogy a hadműveletek Marsalától Cap Passeróig több mint 300 kilométeres sávon zajlanak. A harcok kiterjedését szemléletesen érzékelteti a mellékelt nagyméretű, részletes Szicília-térkép is.

A következő, július 13-i, keddi számban folytatódik az állítólagos félreértések, félrefordítások leplébe burkolt finom, rejtett polémia. A kommentár rövid összefoglaló bevezetés után így kezdi a második bekezdést: *„Ugyancsak vasárnap feltűnőnek mondottuk, hogy az olasz hadijelentés szerint csak a délkeleti partvidéken folynak a harcok..."* Az „ugyancsak"-nak azonban nincs előzménye az első bekezdésben. A látszólag értelmetlen kötőszót a szerkesztőség szándékosan nem törölte. Bevált gyakorlat szerint így érzékeltette, hogy a gondolatmenet első szakaszát a cenzúra törölte. A cenzorok általában durva munkát végeztek: kiirtották a kifogásolt szöveget, tiltották a keze munkájára utaló „rikító" fehér folt éktelenkedését, de arra már nem fordítottak figyelmet, hogy egy ottfelejtett, ártatlan kis kötőszó mégis csak elárulhatja beavatkozásukat.

A partraszállás óta egyébként eltelt már 4 nap, az angol-amerikai erők sikeresen hatolnak előre a sziget belsejébe, nincs értelme a további mellébeszélésnek. Tombor kaján komolykodással úgy mentegeti az első hivatalos hadijelentések ominózus, szűkítő célzatú „délkeleti partvidék" megjelölését, hogy ez alatt nyilván Szicília délkeleti részének partvidékét értették, amelynek vonulata keleti, délkeleti és délnyugati irányú... Vagyis az eredetileg bevallott, elszigetelt 2–3 hídfő helyett a hadművelet lényegében kezdettől a háromszögalakú sziget két alsó szárára terjedt ki. Tréfának nem rossz, de az a „homályosság" nem alkalmas arra, hogy bizalmat keltsen az effajta hivatalos közlemények szavahihetősége, szolidsága iránt.

A következő napokban egyre hálásabb a kommentátor feladata. Az események maguk helyett beszélnek. Másnap már az olasz hadijelentés hivatalosan megerősíti azt, amit Tombor – angol rádiójelentések ismeretében – 1943. július 13-i írásában még kissé kacifántosan volt kénytelen pedzeni: a harcok – ismeri el az olasz főparancsnokság – Szicília déli vidékein folynak. Tehát az összefüggő frontszakaszon a háromszög egész alsó részén.

További két nap múlva, július 16-án a hírmagyarázat már ezzel a mondattal indul: *„Balgaság volna letagadni, hogy a szicíliai helyzet komoly."* A cikkíró ezután idézi Pavolini olasz propagandaminisztert, aki a látványos kudarcai folytán kínos helyzetbe került olasz kormány nevében azzal mentegetődzik, hogy a szicíliai hadművelet nem egyszerűen olasz

ügy, hanem Európa elözönlésének előkészítése. A kommentár nem mulaszthatja el Pavolini azon reménysóhajának idézését, hogy *„az Isten igazságos"*, mert az eléggé köztudomású hogy a katonai helyzet alakításában mekkora a tűzereje az ilyen fohásznak. Tombor azzal fejezi be eszmefuttatását: *„Kérdéses, vajon a tengelynek módjában és szándékában van-e Szicília szigetén az angolszászokéval egyenlő harci értékű erőket bevetni. Nézetünk szerint ez nem érdemes és aligha lehetséges."* Ez már a végső lemondás előrejelzése, bár az elhatározás igazolását célzó elmélkedés konklúziója, *„a nem érdemes, de nem is lehetséges"*, inkább az élclapok fordulataira emlékeztet. Azt azonban, hogy Szicília sorsa megpecsételődött, nem újabb közlés adja tudtunkra, hanem éppen ellenkezőleg – a feltűnő hiátus. Egy hétig tartó szüntelen „címszerepe" után a július 17-i számban Szicília hirtelen háttérbe szorul. A kommentár első helyen a keleti front eseményeivel foglalkozik, és az új térkép is a Kurszk–Orel frontszakaszra irányítja a figyelmet. A szicíliai hadműveletek kérdése még egy alkalommal szerepelt nagyobb hangsúllyal. A sziget elfoglalása után, augusztus 24-én, az alapító főszerkesztő fia, Pethő Tibor *Partraszállási hadműveletek* cím alatt nagyobb katonai-politikai cikkében foglalta össze a hadjárat tapasztalatait, a sorok között már a nagy nyugat-európai invázióra utalva.

A váratlan témaváltás nemcsak a kitűnő tájékozottság fokmérője, hanem bizonyítéka annak is, hogy Tombor kiváló hadászati érzékkel rendelkezik. A látványos, könnyen áttekinthető és gyors sikert ígérő szicíliai hadszíntérről a keleti frontra terelte a figyelmet, és heteken keresztül ennek nagy kiterjedésű, kezdetben összekuszálódott, bonyolult hadi eseményeire összpontosította értékeléseit. Szicília nem csak azért került le a napirendről, mert az olasz szigeten katonailag hamar eldőlt a küzdelem kimenetele. Mint front is másodrendűvé lett a gigászi méretű, döntő jelentőségű kurszki csata mögött. A magyar sajtóban Tombor ismerte fel elsőként ezt a fordulatot.

A lap 1943. július 17-i számában írt áttekintő helyzetképben kiemeli, hogy a várakozással ellentétben a keleti fronton *„nem laposodtak el az események"*, miután *„a Kurszk körül indított német támadás megrekedt Bjelgorodtól északra"*. Egyben idézte azt a berlini jelentést is, amely szerint a Szovjet Hadsereg megkezdte első nagy nyári támadását, erői be is hatoltak egyes helyeken, de ezeket a betöréseket a németek „elreteszelték". Ez volt tehát az alapszituáció. Tombor megfogalmazása és a mellékelt térkép szemléletesen érzékeltette, hogy nemcsak a beharangozott német offenzíva omlott össze (azt akkor még senki sem tudhatta, hogy keleten ez a Wehrmacht utolsó nagyszabású támadó kezdeményezése), de

nem sikerült megzavarni a szovjet előkészületeket sem, és legalább rögzíteni a frontvonalat. Ehelyett megindult az offenzíva, amelyről a későbbiekben bebizonyosodott, hogy a második világháborúnak méreteiben és jelentőségében egyik legnagyobb csatájává fejlődik.

Másnap Tombor három jelentést emelt ki a híranyagból. A németek, legalábbis egyelőre, beszüntették támadásaikat. A szovjet hadsereg folytatja Orel bekerítését (a térkép jelezte, hogy ez a város Kurszkkal fekszik egy vonalban: a front tehát már nyugatra tolódik). Végül: *„Német részről megcáfolták a szovjet eddigi diadalhíreit."*

A következő hírmagyarázatban, a július 20-i, keddi számban már arról olvashattunk, hogy folyik *„a német arcvonal kiegyenesítése hátrább fekvő állásokban"*. A Budapesti Tudósító Hííriroda berlini jelentése pedig első ízben utal arra, hogy Kurszk térségében nem egyszerűen valamilyen csatának vagyunk tanúi. Az idézett jelentés szerint ugyanis *„a szovjet hadvezetés mindenfajta harcegységeknek olyan tömörítését hajtja végre, amelyet néhány hónappal ezelőtt, főként a szovjet téli erőfeszítései után, még katonai szakértők sem tartottak lehetségesnek."*

Ez már hangulati előkészítés arra, hogy rendkívüli, előre nem látott események érlelődnek. Aztán felgyorsul a cselekmény, drámaibb a hangnem, alig leplezett a kommentátori káröröm. Július 21-én: *„Orel bekerítése nehezen megy"*. Július 25: *„A keleti arcvonalon különösen fontosnak tartják az Orel körüli eseményeket"*. Július 26-án, német forrást idézve: *„A szovjet hadvezetőség most már azt is sikernek tekintené, ha a németek kiürítenék Orelt, mert nem bízik abban, hogy bekerítse a német erőket"*. Július 30: *„A térségben fontos elhatározás előtt áll a német hadvezetés"*. Augusztus 4: *„Az oreli helyzet alakulása a legnagyobb érdeklődésre tarthat számot"*. Augusztus 5: *„A szovjet erők északi, keleti, déli és délnyugati irányból támadtak"* – s a jelentésben említett helységek a térkép tanúsága szerint mind túl vannak Orelen. Végre augusztus 6-án: *„Orel kiürítése, nem lephette meg azokat, akik a rendelkezésükre álló híranyagot belső tartalma szerint igyekeztek értékelni"*. Az ironikus célzás félreérthetetlen. A *„rendelkezésünkre álló"* német hivatalos híranyagból az újságíró csak közvetett úton tudathatta olvasóival, hogy Orel már korábban elveszett a németek számára. Tombor azonban ezúttal didaktikai kiegészítéssel is él. A konkrét példák felemlítésével értelmező olvasásra oktat. Visszautal a július 27-i és az augusztus 4-i hírmagyarázatra, amely úgymond *„felkészített a meglepetésre"*. Aztán megdicséri a német hadvezetést, hogy nem engedte megismétlődni Sztálingrádot.

Végül bőven idézi az idétlen német magyarázkodást. Illetékes német hely szerint *„lekerekítették az oreli kiszögelést"*, az NST megállapítja, hogy *„az oreli ív teljesítette feladatát"*, az Interinf szerint Orelnél *„arcvonal-kiigazítás"* történt. A kegyelemdöfést nagy eleganciával végzi el Tombor. „Vi-

gasztalásul" megjegyzi, hogy Orel feladásának akkor lett volna jelentősége, ha ezáltal *„összefüggő arcvonal szakad meg"*, de Kurszk és térsége már eddig is egy *„mély beöblöződés"*-t képezett a szovjet arcvonalban. Az utalás félreérthetetlen. Az oreli csata kimenetele megpecsételte a kurszki „beöblöződés" sorsát is. A továbbiakban, augusztus 5-ig, a MAGYAR NEMZET nap mint nap részletesen beszámol a kurszki csata alakulásáról, méltatja annak jelentőségét. Nem szorítja háttérbe a keleti front harci eseményeit a világszenzációt jelentő olasz politikai fordulat, Mussolini bukása sem. Az adott körülmények között a lap olvasói nemcsak a konkrét tényekről értesülhettek. *A háború* címmel jelzett hírmagyarázatok azt is érzékeltették, hogy ami a keleti fronton történik, az már a vég kezdete; a kurszki vereséggel a német hadigépezet megindult a megsemmisülés útján.

Az izgalmas nyári napok légkörét érzékelteti még a reklámtevékenység felélénkülése is. Váltakozva és koncentráltan jelentek meg a politikai ízű hirdetések: *„A kimondott szó elrepül, de megtartja Önnek a Magyar Nemzet"*, valamint: *„A Magyar Nemzet minden száma érték"*, és: *„Változnak az idők, változnak az emberek, mi nem változunk: Magyar Nemzet"*. (Ez utóbbit Mussolini bukása után jó ideig mindennap közölték.)

BESZÉLŐ SZÁMOK ÉS EGYEBEK

Új műfajt honosított meg nemcsak a MAGYAR NEMZET-ben, hanem a magyar sajtóban is Markos György, aki a második világháború kirobbanásának előestéjén tért vissza francia emigrációból Magyarországra. Személyes ismeretség fűzte Pethő Sándorhoz, aki tanára volt a budapesti Tavaszmező utcai gimnáziumban. A MAGYAR NEMZET főszerkesztője lapjában állandó fórumot biztosított Markosnak, aki kommunista nézeteit nem rejtette véka alá.

Markos György képzett gazdaságföldrajzi szakember és ötletes grafikus volt. Fölmérve a hazai politikai lehetőségeket, intuíciója a zsurnalisztika új műfaját teremtette meg, amely a maga eredetiségében az olvasó tájékoztatásának egyik leghatékonyabb eszközévé, a helyes külpolitikai információ lényeges elemévé lett. Mi volt Markos módszerének lényege? Rendszeresen követte a külföldi közgazdasági szakfolyóiratokat, rendkívül tájékozott volt a szovjet, angol, amerikai, német szakirodalomban. Elsősorban azt használta fel, amelynek idézése eleve elaltatta a cenzúra gyanakvását. A német szaksajtó volt ismertetésének fő forrása. Erre hivatkozott adatai közlésekor. A számszerűségek csoportosításában, az összefüggések megvilágításában azonban már saját céljait követte. Lehántotta a szakszövegekről a tolvajnyelv bonyolultságait, lefordította köznapi nyelvre, és a legfontosabb adatok, irányok népszerű, közérthető ismertetésére szorítkozott. Széles olvasótömegek közkincsévé tette azt, amit a szaksajtó eredetileg csupán a bennfentesek tájékoztatására szánt. Erőfeszítései mindig a tárgyszerű gazdasági-földrajzi ismeretterjesztésre, ezen belül pedig arra összpontosultak, hogy kimutassa: a világ objektív földrajzi, természeti, gazdasági adottságai hosszabb távon a tengelyhatalmak ellen dolgoznak.

Az egyszerű, könnyen érthető és olvasmányos szövegnél is fontosabb volt szemléltető anyaga. Ötletes rajzos diagramok, grafikonok illusztrálták a cikkeit, orientálták az olvasóit. S mint Markos írja, volt ennek a műfajnak speciális rendeltetése is: *„Grafikonon, diagramokon még többet el lehetett mondani, mint a sorok között. A cenzúra csak a szöveget kérte be, a rajzokat nem. Tehát a rajzok beszéltek."*[72] Valóban a diagram volt a MAGYAR NEMZET rejtélyes közlési technikájának végső tartaléka. Válságos korszakokban, amikor a szerkesztőség hirdetni sem merte, hogy *„Olvassa el a Magyar Nemzet minden sorát"*, Markos ábrái akkor is beszéltek. Szemléletesen mutatkozik ez meg a legkritikusabb időkben. 1939 őszén a Lengyelország elleni villámháború német diadalmámorában azok a diagramok hatnak csupán kijózanítólag, amelyeket Markos novemberben és decemberben közöl a nagyhatalmak nyersanyag (vas, olaj, szén) forrásairól, majd a hadiflották arányairól, végül az aranytartalékokról. Az adatok egyértelműen a tengelyhatalmak feltűnő alárendeltségéről tanúskodnak.

1940 nyarán, Pethő Sándor távozása után, időlegesen megbénult a külpolitikai és a katonai tájékoztatás is. A riadt ájultság első heteiben Markos cikkei jelentették az említésre méltó politikai színfoltot a szándékosan szürkére fogott lapban. Fáradhatatlanul, „szenvtelenül" közölte tárgyilagos gazdaságföldrajzi beszámolóit a világ nyersanyagkincseinek, élelmiszertartalékainak eloszlásáról, az egyes országok, földrészek méreteiről, gazdasági kapacitásáról.

A folyamat az 1940 karácsonyi számban tetőződött. Markos ekkor *A számok beszéde* címen egészoldalas illusztrált cikket közölt. Az ábrák közül kettő emelkedett ki. Egy diagram a nagy ipari országok acéltermeléséről tájékoztatott. A miniatűr kohóábrázolások valóban beszédesek voltak. 1939-ben az USA acéltermelése 46 millió tonna volt, Németországé 24, a Szovjetunióé 20, Angliáé 14 millió tonna. Egy két hónappal későbbi kimutatásból megtudjuk, hogy az Egyesült Államok acéltermelése 1940-ben már 64,6 millió tonnára emelkedett (tehát egy év alatt 40 százalékkal), és akkor is a meglévő kapacitásnak még csupán 75 százalékát használták ki!

72 *Markos György: Vándorló fegyház. Magvető, Bp., 1971. 153. p.*

Nem kevésbé instruktív az a grafikon, amely az ipari fejlődés üteméről ad képet. Kiderül, hogy a propaganda által annyiszor eszményített német ipari termelés – 1929-et 100-nak véve – egy évtized alatt 150-re emelkedett, tehát másfélszeresére nőtt, az angol iparé 140-re, a Szovjetunió fejlődését jelző görbe pedig „kifut" az ábrából és csak szám jelzi, hogy 1929 és 1939 között megnégyszereződött.

Itt kell megjegyeznünk, hogy Markos Györgyhöz és személye révén a MAGYAR NEMZEThez figyelemre méltó érdem fűződik. 1919 óta a legális polgári sajtóban – kiaknázva az ebből a szempontból átmenetileg kedvező külpolitikai konstellációt – első ízben a MAGYAR NEMZETben jelentek meg folyamatosan és rendszeresen – 1940 nyarától 1941 tavaszáig – tárgyilagosnak mondható beszámolók a Szovjetunióról. Az objektív lehetőséget erre a szovjet-német meg nem támadási szerződés nyújtotta, de a beidegződött előítéletek, az elfogultság, a második világháború első hónapjainak eseményei, a szovjet-német megállapodás jelentőségének és perspektíváinak helytelen, torz értelmezése egy évig hátráltatta a realizálást. Csak a francia összeomlás okozta sokk nyomán kezdte felismerni a németellenes magyar polgári közvélemény, hogy a Szovjetunió az egyetlen hatalom, amely útjában áll Hitler európai hegemóniára törő terveinek.

Markos György azonnal kiaknázta a hangulati változást. Ha a szerkesztőség vállalta, a cenzúra nem tilthatta, hogy részletesebb ismertetések jelenjenek meg egy magyar napilapban az országgal formailag is normális kapcsolatokat fenntartó államról. Hiszen a már idézett, 1939 szeptemberében kiadott általános utasítás is csak azt hangsúlyozta, hogy változatlanul kötelező a szovjet rendszerrel szembeni ideológiai szigor, de a sajtóban is tükröződnie kell az állami kapcsolatok rendezettségének. Markos már 1940. július 11-én illusztrált cikket közölt a Szovjetunió államszervezetéről, majd sorra jelentek meg ismertetései a szovjet gazdaság fejlődéséről, a társadalmi átrétegződésről, közlekedésről, tervgazdaságról, iparosításról, gyapotról, gabonáról. Markos tartózkodott a kommentártól, méltatástól, mindentől, ami a cenzornak ürügyül szolgálhatna ideológiai ébersége tanúsítására. Erre azonban nem is volt szüksége. Az óriási teljesítményeket tükröző számadatok maguk helyett beszéltek. A cikksorozat nemcsak politikailag volt jelentős tett. Zsurnalisztikailag is valósággal szenzációszámba ment. Hiszen általa az újságolvasók tízezrei ismerkedtek meg olyan világgal, amelyet eddig törvény zárt el látásuk elől, nem tudtak róla semmit, vagy csak torz, hamis kép élt bennük.

Markos György úttörő kezdeményezésének voltak követői. A MAGYAR NEMZET 1940. december 24-i számában Szabó István meleg hangú

elismeréssel írt a *Nagy Péter* című filmről, amelyet a szovjet követségen mutattak be. Másnap a karácsonyi számban egészoldalas méltatás jelent meg Jeszenyin halálának tizenötödik évfordulójáról. A lap feltűnő helyen közölte, hogy meg lehet rendelni a Grill-féle könyvkereskedésben a szovjet tudományos újságokat és folyóiratokat. Később a két ország közötti telefon- és postacsomag-forgalom megindulásáról adott hírt. 1941. január 11-én Supka Géza kommentálta a hírt, hogy a Szovjetunió visszaadja Magyarországnak a 48-as lobogókat. Megemlékezik a lap Vorosilov marsall 60. születésnapjáról. Ismerteti Timosenko marsall hadügyi népbiztos életrajzát. Március végéig egymást követik az ismertetések a Szovjetunió gazdasági és kulturális fejlődéséről, a szovjet költségvetésről, Moszkváról, a társadalombiztosítás rendszeréről, a metróról stb. 1941. február 5-i számában a szerkesztőség a LITYERATURNAJA GAZETA cikke alapján egész oldalon mondta el: *Mit olvasnak a Szovjetunióban.* A részletes, egyértelműen pozitív beszámoló külön érdekessége, hogy hírt ad az emigráns magyar írók: Háy Gyula, Gábor Andor, Gergely Sándor, Balázs Béla tevékenységéről, és megemlíti Révai József új Ady-tanulmányát is.

Az ablaknyitás parányi volt, és történelmileg csak villanásnyi ideig tartott. A MAGYAR NEMZET szerkesztőségének politikai érettségét dicséri, hogy megragadta az alkalmat, és az értelmiségiek ezreiben indította meg ezen a téren is a valóság megismerésének folyamatát.

TALÁN A VÍZÖZÖN

Részben bemutattuk az egykori MAGYAR NEMZETnek azokat a rovatait, azokat a zsurnalisztikai műfajokat, amelyeknek jellemzője volt, hogy közvetve, burkolt formában, a sorok között, parabolák köntösében juttassa el az olvasóhoz mondanivalóját, mivel ennek nyílt kimondására nem volt lehetőség. Ez az újságírás a németellenes propagandának, a szellemi ellenállásnak ha nem is egyetlen, de jellegzetes, lényeges és hatékony módszere volt. A hazai adottságok folytán a sajátos stílus elsősorban a külpolitikai vonatkozású cikkekben érvényesült. Hiszen a magyar szélsőjobboldal ellen az ellenzéki sajtó – természetesen bizonyos határokon belül – nyílt sisakkal harcolhatott. A kormány még jó néven is vette, hogy ezt a kockázatos és kényes feladatot jórészt más végzi el helyette, mindaddig, míg ez nem okozott külpolitikai bonyodalmakat, nem érintette a nagy tengelyszövetségesek érzékenységét. A külpolitikában azonban csak burkoltan juthatott

kifejezésre az a tendencia, amely a kettős politikát űző kormányzatnak is nem hivatalos, rejtett alternatívája volt. A MAGYAR NEMZETben az újságírásnak ez a technikája azért érvényesült oly erőteljesen, mivel a lap profilja kivált külpolitikai jellegű volt.

Ám az említettek miatt maradt ki jelen vizsgálódásunkból a belpolitikai publicisztika és a riportázs. Ezek nemcsak a MAGYAR NEMZETben voltak fontos rovatok. Lényeges és értékes elemei voltak ezek a háborús évek közéletének, a németellenes és antifasiszta szellemi egységfront kikovácsolódásának. Eszmetörténeti jelentőségüket mutatja, hogy a vitákban, a gondolatok tisztázásában az akkori magyar szellemi életnek olyan prominens egyéniségei vettek részt, mint Bajcsy-Zsilinszky Endre, Pethő Sándor, Szekfű Gyula, Illyés Gyula, Kovács Imre, Katona Jenő, Darvas József, Gogolák Lajos, Parragi György, Andorka Rudolf, Wesselényi Miklós, Gál István, Kosáry Domokos, Kunszery Gyula, Nomád (Lendvai István), Krenner Miklós, Balogh Edgár, Kassák Lajos, Szabó István.

Külön kell megemlítenünk a MAGYAR NEMZET kulturális rovatait (zene, film, színház, képzőművészet), s mindenekelőtt az irodalmi rovatot. A háborús körülmények között a MAGYAR NEMZET e téren nem tudta folytatni a magyar újságírásnak azokat a hagyományait, hogy egy kialakult írógárda, rendszeres, napi szerepeltetése mellett vasárnapi irodalmi mellékletében (32–48 oldalon) valóságos kis folyóirattal ajándékozza meg hetenként olvasóit. Indulásakor a MAGYAR NEMZET hétköznap 16, vasárnap összesen 32 oldalon jelent meg. Később a háborús papírkorlátozás nyomán ez a terjedelem tovább csökkent.

A hétköznapi terjedelem legfeljebb időnként adott lehetőséget egy-egy elbeszélés, novella, tárca, naplójegyzet megjelentetésére. A vasárnapi számból általában 4–5 oldalt foglalt el az apróhirdetés, legalább 6–7 oldalt a külpolitika és a háborús információ. A megmaradt oldalakon osztozott a többi rovat, és az irodalomra nem jutott több 2–3 kolumnánál. Mégis, a szűkre szabott lehetőségek között is néhány maradandó irodalmi esemény fűződik a lap életéhez.

1939 decemberében nyolc folytatásban közölte Illyés Gyula *Így vall a nép...* című cikksorozatát, amely egy magyar falu irodalmi szociográfiája. 1940. április 28-tól június 5-ig folytatásokban jelent meg első közlésben Márai Sándor *Szindbád hazamegy* című regénye. Ugyancsak 1940 válságos nyarán, augusztusban kezdi közölni a lap Szabó Dezső *Budapesti séták* című naplójegyzeteit,[73] amelyekből októberig 14 folytatás jelenik meg. 1940. február 13-i számában a MAGYAR NEMZET közölte először Babits

73 [Szabó Dezső és a Magyar Nemzet kapcsolatáról lásd: Budai Balogh Sándor. Idézett mű.]

Mihály *Talán a vízözön* című versét, amelyet a költő 7 hónappal korábban olvasott fel a Kisfaludy Társaságban. 1942 őszén Sőtér István *Egy elfelejtett műfaj: a tárca* című bevezető esszéje nyomán az ő szerkesztésében *A klasszikus magyar tárca* címen indult sorozat, amelynek keretében Ambrus Zoltán, Petelei István, Krúdy Gyula és mások írásai jelentek meg. Állandó munkatársa volt a lap irodalmi rovatának Kassák Lajos, Tersánszky Józsi Jenő, Szerb Antal, Szabó Zoltán és mások.

A par excellence politikai napilap jellegű MAGYAR NEMZET irodalmi rovatát is áthatotta természetesen az aktív politizálás szelleme. Felismerhető ez nemcsak az írók személyének kiválasztásában, és általában írásaik tartalmában, hanem például abban is, hogy a háborús esztendőkben a szerkesztőség megragadott minden alkalmat a tengellyel szemben álló szövetséges országok kulturális életének ismertetésére, méltatására, angol, szovjet, francia, amerikai szerzők írásainak közlésére.

A szépirodalmi alkotások, tanulmányok, kritikák elemzése azonban szintén kívül esik jelen vizsgálódásunk határain. Helyenként itt is fellelhetők a közlésnek azon módszerei, amelyek a zsurnalisztikában elterjedtek, jelentőségük azonban sokkal mérsékeltebb. Az újságírásnak az aktualitás a sajátja: ereje, s egyben kényszere is. Minden rovat, közlemény, a zsurnalisztika minden válfaja végül is beleilleszkedik a hírlap kereteibe. A szépirodalomnak, az elkötelezett, politikai célzatú prózának és versnek sokkal szélesebb a tere. Míg az újságírásnak a politikai elnyomás korszakában a napi mondanivalónak burkolt, közvetett formában történő továbbítása az egyetlen, ezért kényszerű kifejezési eszköze, addig a szépirodalomban ez a módszer a kifejezésnek csupán egyik és nem is leglényegesebb lehetősége. Ezért a németellenes és antifasiszta szellemi ellenállás problémáinak megközelítésekor az ellenzéki sajtó, konkrét esetben a MAGYAR NEMZET működésének tanulmányozásakor döntően az esik a latba, hogy milyen hatékonyan alkalmazta a zsurnalisztikának ezt a sajátos technikáját.

AZ UTOLSÓ SZÁMIG

Vizsgálódásunk során korábban a MAGYAR NEMZET egy-egy számának áttekintésekor már bemutattuk, miként fogta át a lap egészét a sajátos stílus, hogyan igyekezett a szerkesztőség minden rovatot, a zsurnalizmus minden válfaját politikai törekvései szolgálatába állítani. A továbbiakban – tanulmányunk befejezéseképpen – néhány példával igyekszünk érzékeltetni, hogyan érvényesült ez a szándék.

Közvetlenül a lap megindulása után, az 1938. augusztus 28-i, első vasárnapi számban a keresztrejtvény is azt hirdette: *Magyarország magyar ország maradjon.* A szerkesztőség a HIVATALOS KÖZLÖNY nyomán rendszeresen közölte a hírrovatban azoknak a sváb állampolgároknak a névsorát, akik kiszimatolva a széljárást és a birodalmi határok kiterjesztésére számítva, zengzetes magyar nevüket visszanémetesítették. De hírt adott az újság azokról a ritka kivételekről is, amikor egyesek német hangzású nevüket éppen ezekben az időkben magyarosították.

A háború előestéjén, 1939. augusztus 30-án, Lénárd János tollából *Őrült vagy Cézár?* címen egész oldalas cikk jelent meg a tébolyult II. Lajos bajor királyról.[74] Az uralkodó jellemzése kísértetiesen emlékeztetett arra a képre, amely a közvéleményben Hitlerről élt. II. Lajos is legszívesebben a Bajor Alpok egyik „sasfészkében" székelt. Álmatlan volt és nőgyűlölő, beteges hajlamú. Halálos ellensége a demokráciának. Őrjöngő hisztérikus. Dilettáns művészetrajongó, egyben művészeti diktátor. És ami a legfontosabb: végül belebukott őrültségeibe.

A második világháború kirobbantása után a magyar sajtónak hivatalosan meg kellett őriznie semlegességét. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a jobboldali sajtó fennhangon zengte a német fegyverek dicsőségét, de a lengyel ügy mellett nyíltan, a napi események kapcsán nem lehetett állást foglalni. A szerkesztőség ekkor a múlthoz és a klasszikusokhoz folyamodott. 1939. szeptember 6-án Ady Endre versét közölte: *Ének a Visztulán,* majd Katona Jenő és Kunszery Gyula lírai visszaemlékezéseit Varsóról. Azután szeptember 14-én Vörösmarty Mihály *A hontalan,* szeptember 23-án Bajza József *A rab költő* című versét. Októberben megemlékezett Chopin halálának évfordulójáról[75], majd Báthory Istvánt méltatta.[76] Az ősz végéig a MAGYAR NEMZET tüntetően hirdette a szolidaritását a szerencsétlen lengyel nemzettel, és igyekezett ébren tartani a feléje irányuló rokonszenvet.

A tördelési bravúrok közül említsük meg az 1940. november 9-i leleményt. Ekkorra már nyilvánvaló volt, hogy a nagy zenebonával meghirdetett angliai invázió elmarad. A német hadvezetésnek bele kellett törődnie az első sikertelenségébe. A lap 4. oldalán a háromhasábos *A német hadijelentés* cím mellett két egy-egy hasábos keretes hirdetés szerepelt. Az egyik az alkalmanként ismétlődő Ferenc József keserűvíz volt,

74 [Azóta kiderült, hogy Lénárd János valójában Tempefői, vagyis Sibelka-Perleberg Artur volt. Lásd erről: Murányi Gábor: „Becsülettel eleget tettünk vállalt feladatunknak". Találkozás Tempefőivel. Magyar Nemzet. 50 év. Idézett mű. 159–162. p.]

75 A. Balogh Pál: A zongora költője: Chopin 90 éve halt meg. Magyar Nemzet. 1939. október 17. 9. p.

76 Báthory István levele Vilnából. Magyar Nemzet, 1939. október 11. 6. p.

mellette azonban csak egyetlen alkalommal tűnt fel Steinbeck *Érik a gyümölcs* című regényének ilyen szembeötlő formában és helyen történő ajánlása.

Az 1941-ről 1942-re forduló télen még a lelkes hívek táborában is megrendült a németek győzelmébe vetett feltétlen hit. A hangulati változást a moszkvai csata kimenetele, a téli hadjárat kudarcai és az Egyesült Államoknak a háborúba való belépése idézte elő. 1942 márciusától a MAGYAR NEMZET hasábjain, elsősorban a közgazdasági rovatban rendszeresen jelentek meg – javarészt nyugati forrásokból eredő – cikkek a háború utáni berendezkedésről. Az írások természetesen nem mondták ki tételesen, hogy a tengelyhatalmak vereségére számítanak, de a békét tervező cikkekből teljesen hiányzott annak feltételezése, mintha a háború befejezése után a világnak német–japán–olasz uralommal kellene számolnia. 1943 ősze után ez az alternatíva teljesen elesett, hiszen a német propaganda is azzal ijesztgette saját népét és a csatlós országokat, mi vár rájuk. A béke-propaganda feladata ekkor elsősorban arra irányult, hogy tárgyilagosan ismertesse az antifasiszta szövetség valódi célkitűzéseit, és ezek közvetett népszerűsítésével ellensúlyozza a német propaganda rémisztgetéseit.

Országos feltűnést és derültséget keltett, amikor az 1942. május 3-i, vasárnapi számban dr. Weninger Antal, a lap állandó orvos-munkatársa, népszerű-tudományos értekezést jelentetett meg *Paranoiások* címmel. A kórkép ezúttal is tökéletesen ráillett Hitlerre. Az idegbetegeknek erről a fajtájáról a cikk megállapítja, hogy ritkán állnak kezelés alatt, zárt intézetekben, annál gyakrabban találkozunk velük kint az életben és *„sok éven, évtizeden keresztül vezető szerepet játszhatnak".* A paranoiás előtt csak a saját felfogása szent és sérthetetlen, ennek érdekében hazudik és erőszakosságokat követ el. Különösen gyakori az ilyen típus a vallásalapítók és a politikusok között. A végig általánosságokban beszélő, tudományos jellegét szigorúan megőrző cikk – telitalálat volt. Hiszen a nevetségesség még harsányabb lett volna, ha bárkinek eszébe jutott volna, hogy badar módon megtámadja dr. Weningert.[77] Erre nem is került sor, de a MAGYAR NEMZET bűnlajstromán előkelő helyen szerepelt az újságíró-doktor népszerű ismeretterjesztő tevékenysége, amellyel gyakran szólt bele a napi politikába.

Bármilyen különösen hangozzék is több mint három évtized távlatából: a MAGYAR NEMZET egyik legpolitikusabb kis színfoltja a sportrovat volt. A lapban ugyan nagyon kevés hely jutott a sportnak, nem is jelentkezett mindennap. Lényegében a fontosabb hazai és nemzetközi sportesemények eredményeinek regisztrálására szorítkozott. A rovat vezetője és egyetlen munkatársa Drippey Kiss Géza (szignója: D. K. G.) viszont

77 [Lásd erről részletesebben: Murányi Gábor: Bevallom, féltem a letartóztatástól". Látogatás Weininger Antalnál. Magyar Nemzet. 50 év. Idézett mű, 163–166. p.]

szenvedélyesen vállalt részt a sportpolitikában. Az általános jobboldali előretöréssel összhangban megindult a roham a sportszövetségesek vezető funkciói ellen is. Hozzá nem értő akarnokok, harmadrendű szélsőjobboldali figurák követeltek a „korszellem" nevében beleszólást a magyar sport irányításába. A MAGYAR NEMZET kezdettől szembeszállt a sport gelichschaltolására irányuló törekvésekkel. A harc a legnépszerűbb közönségsport, a labdarúgásra koncentrálódott. Itt néhány jobboldali demagógnak (vitéz Ginczerynek, Gidófalvinak) sikerült megkaparintania a kulcspozíciókat, mint az MLSZ elnökségét és a szövetségi kapitány tisztét.

Ők a „korszellem" nevében át akarták szervezni a magyar labdarúgást. „Rendcsinálásuk" két irányban éreztette hatását. A korszerűsítés nevében mechanikusan, mereven az egész sportra rá akartak kényszeríteni egy bizonyos játékfelfogást, „rendszert", megszüntetve az egyesületek és a játékosok egyéni, sajátos stílusát. A „lelki egység" jelszavával félre akartak tolni mindenkit, aki nem értett egyet ostobaságaikkal. Támadásuk célpontjában a régi, nagy hagyományú egyesületek és azok vezető egyéniségei állottak. Mivel az MTK-t már feloszlatták, az intrikák így elsősorban nagy múltú Újpest és főleg a Ferencváros ellen irányultak. A Vasas csak 1942 őszén került vissza az első ligába, és ekkor természetesen a munkáscsapat lett a jobboldali mesterkedések céltáblája.

A kedélyeket szüntelenül felajzó „rendszer"-vita 1942 tavaszán tetőzött. A magyar válogatott előbb Kölnben 7:0 arányú vereséget szenvedett Németországtól, majd Bécsben 8:2-re vesztett az osztrák ligaválogatottal szemben. A közvélemény a látványos kudarcok mögött „bundát" gyanított, és azzal vádolta a hivatalos sportvezetést, hogy szándékosan züllesztette le a magyar labdarúgást a németek kedvéért. Ezt a MAGYAR NEMZET nyíltan nem mondhatta ki, de egy D. K. G.-vel jelzett fulmináns cikk 1942. május 5-én a vereségekért az új „rendszer"-t tette felelőssé, amely *„a játékosban már eleve megöli az egyéniségét, és egy kaptafára akarja ráhúzni a gondolkodást és az ötletességet, amelyből a régi, diadalmas magyar futball kivirágzott".*[78] Élesen támadta azt a koncepciót is, amely a „lelki egység" ürügyén kihagyta a magyar csapatból a két ferencvárosi renitenst, a Sárosi-testvéreket. A cikkíró hangsúlyozta, hogy *„jelszavakkal nem lehet futballozni."* Május 7-én *„A magyar válogatott újabb diadalmas veresége"* címen ironikus kis írás „dicsérte" a szakvezetést, olyanokat ajánlva, hogy ezentúl az egész csapat játsszék a korszellem jegyében a jobboldalon, és szüntessék meg a fejjel való játékot. A „kullancsrendszer" elnevezést arra vezette vissza, hogy a vezetésben sok a kullancs.

78 Hogyan is volt Kölnben? Magyar Nemzet, 1942. május 5. 8. p. [A glossza alatt nem szerepel sem aláírás, sem szignó.]

Ilyen hangulatban került sor 1942. május 12-én az Üllői úti pályán a Ferencváros–Újpest mérkőzésre, amelyet a több mint 20 ezer főnyi közönség szabályszerű politikai tüntetéssé változtatott. Szidalmazták az új „rendszert", a szövetség vezetőit, ünnepelték dr. Sárosit, a Ferencváros kapitányát, aki nyíltan szembehelyezkedett a szélsőjobboldali futballdiktátor fiókákkal. Másnap a MAGYAR NEMZET elégedetten nyugtázta, hogy a harc nem volt hiábavaló. A tüntetés megrettentette a felelős politikai fórumokat is. Az Országos Sport Központ dezavuálta az MLSZ túlbuzgó akarnokait. Körlevelében leszögezte, hogy az egyesületek maguk választják meg játékrendszerüket, és ebbe senkinek sincs beleszólása. A „rendszer-vita" a labdarúgásban ezzel véget ért, méghozzá az erőszakos okvetetlenkedők vereségével.

A MAGYAR NEMZETről túlzás nélkül állíthatjuk, hogy az utolsó leheletig hű maradt önmagához. A lap utolsó száma 1944. március 22-én, szerdán jelent meg. Ekkor Horváth Zoltán olvasó- és tördelőszerkesztő vezetésével már csupán maroknyi munkatárs tartózkodott a szerkesztőségben. Legfőbb igyekezetük kompromittáló kéziratok, dokumentumok, archívanyagok megsemmisítésére összpontosult. A lapot a hírszolgálati irodák anyagából, elfekvő cikkekből, jelentéktelen írásokból állították össze. A március 22-i számban csak Tombor Jenő emlékeztetett az „igazi" MAGYAR NEMZETre. Ámde az utolsó oldalon, a 10. lapon, legalul a sarokban, a hirdetések fölött a szerkesztőség utolsó közleménye egy meteorológiai jelzés volt: az információ arról szólt, hogy Csongrádon, a Szentháromság téri park felett 150–200 fekete rigó húzott el észak felé, ami azt jelenti, hogy végéhez közeledik a tél. Ezt a kis cikk címe így fogalmazta meg: *Közeli tavaszi időjárást jeleznek a csonttollú madarak.*

Három nappal a német megszállás után...

„NYÍLTAN VAGY ALATTOMOS MÓDON IZGATTAK"

A MAGYAR NEMZET sajátos közlési technikájának éppen specifikumaiból fakad, hogy rendkívül nehéz lemérni ennek a kifejezési módnak a hatékonyságát. Alig található olyan korabeli dokumentum, amely közvetlenül tükrözné, hogy mi volt a közvetett úton, burkoltan továbbított gondolat, hír hatása, visszhangja. Ez egyébként a műfaj jellegének természetes következménye. A kedvezően beállított közeg csupán cinkos hallgatással jelezhette egyetértését, hiszen bármilyen nyílt helyeslés, észrevétel, a mondanivaló bővebb kifejtése az önleleplezés veszélyét rejtette magában, és kompromittálta volna a jó ügyet. A MAGYAR NEMZET értő olvasója így reggeli napilapja „minden sorának" elolvasása közben egy bonyolult, országos méretű szellemi oppozíció részesének érezhette magát.

Érthető okokból ritkán polemizált a MAGYAR NEMZETtel a jobboldali sajtó, helyette újra meg újra követele a lap és általában a baloldali sajtó megrendszabályozását, betiltását. Attól azonban a jobboldali újságírók óvakodtak, hogy konkrét kérdésekben vitába szálljanak. Nyomasztóan hatott rájuk a tudat, hogy velük szemben sokkal felkészültebb, műveltebb újságírók állanak. 1941 után fokozatosan megrendült belső biztonságuk, a kudarcok megingatták a győzelembe vetett hitüket, demoralizálódtak. Végül bénította őket is az önlelepleződés fenyegetése. Nem feszegethették a burkolt mondanivaló rejtélyeit annak veszélye nélkül, hogy akaratlanul is beismerjék: a hátsó gondolatok fertőzésével szemben maguk sem immúnisak. Egy gáncstalan jobboldali igehirdető agyában pedig nem lehetett helye kételynek, kétértelműségnek. Süketeknek kellett tettetniök magukat a baloldali „perfídiával" és defetizmussal szemben. Ha pedig mégis vitára szánták el magukat, menten defenzívába szorulnak. Mert hogyan is festett volna az, ha belebonyolódnak egy-egy hadijelentés, egy Goebbels-beszéd vagy egy intézkedés helyes értelmezésének vitájába. Mindenfajta magyarázkodás bumerángként ütött volna vissza.

A burkolt németellenes propagandával szemben valójában csak „titkos" fegyverekre támaszkodott a hazai szélsőjobboldal: az intrikára, machinációkra és a denunciálásra. Ezek intenzivitásán mérheti az utókor közvetve a baloldali ellenzéki sajtó egykori tevékenységének horderejét.

A dokumentált anyag e tekintetben is csekély és hiányos. Hiszen nyilvánvaló, hogy az effajta „nemzetmentés", jelesül szóbeszéd, bizalmas információ, fülbesúgás, feljelentés formájában zajlott le, és nagyon ritkán nyert írásbeli megfogalmazást. Úgy véljük azonban, néhány példával mégis felidézhetjük azt a becstelenségtől, besúgástól terhes légkört, amelyben a baloldali sajtó élt.

A Magyar Élet Pártja, a kormánypárt egyik zártkörű értekezletén már 1939. március 16-án így denunciált Ulain Ferenc képviselő: *„... a magyar sajtó – kivéve a kormányhoz közelálló sajtót – úgyszólván kivétel nélkül, a legburkoltabb formák között, de mégis állandóan a tengelyhatalmak ellen kelt hangulatot."*[79] Ullein-Reviczky Antal külügyi sajtófőnök visszaemlékezéseiben megírja, hogy amikor Csáky külügyminiszter 1940. november 20-án aláírta Magyarország csatlakozását a háromhatalmi egyezményhez, a német birodalmi kormány azt javasolta: az okmányt egészítsék ki titkos jegyzőkönyvvel a német-magyar együttműködésről a sajtó és propaganda területén. A magyar kormány elhárította a javaslatot, amely gyakorlatilag a magyar sajtó német irányítását és a baloldali sajtó felszámolását vonta volna maga után.[80]

Jagow német nagykövet 1941. október 7-i jelentésében azt írta külügyminisztériumának: *„Ullein követ, miután kétségtelenül érintkezésbe lépett a miniszterelnökkel, hosszas megfontolás után elutasította a MAGYAR NEMZET betiltását. Kijelentette ezzel kapcsolatban, hogy az újság a korábbi, joggal kifogásokra okot szolgáltató magatartása az utóbbi hónapokban lényegesen megváltozott."*[81] A jelentésből nemcsak az derül ki, hogy az adott esetben a németek konkréten követelték a MAGYAR NEMZET betiltását, hanem az is, hogy ilyen fellépésre máskor is sor került.

79 Ulain Ferenc éles támadása a MÉP értekezletén a magyar sajtó ellen. Magyar Nemzet, 1939. március. 17. 3. p.
80 Ullein-Reviczky Antal: Guerre Allemande – Paix Russe. Genf, 1948. [Magyarul: Német háború–orosz béke. Magyarország drámája. Európa–História, Bp., 1993. 46. p. – A hivatkozott oldalszámok a magyar kiadást követik.]

Rajniss Ferenc, a szélsőjobboldal legaktívabb sajtóexponense, a MAGYAR FUTÁR főszerkesztője, 1942. szeptember 15-én Ullein-Reviczkyhez intézett denunciáló levelében nyíltan cinkossággal vádolja a kormányt, hogy eltűri a baloldali sajtó burkolt tengelyellenes propagandáját.[82]

A német megszállást megelőző hónapokban a fordulatot áhító és előmozdító szélsőjobboldal sorra intézte önigazoló, fenyegető memorandumait, denunciálásait a kormányhoz. Az ellenzéki sajtó elleni támadások e szégyenletes dokumentumok mindegyikében központi helyet foglalnak el. Imrédy Béla 1943. október 1-jén nyújtotta át a Magyar Élet Mozgalom, illetve a MAGYAR ÉLET című lap memorandumát, amelyben többek között kijelentette: *„A Pester Lloydon, a Függetlenségen, Új Magyarságon és a nyilas sajtóorgánumokon kívül ma egyetlen budapesti napilap sem nevezhető németbarátnak."*[83]

A legbeszédesebb dokumentum azonban az a vezércikk volt, amelyet Milotay István, az ÚJ MAGYARSÁG főszerkesztője egy hónappal az ország megszállása után írt az egész baloldali ellenzéki sajtó betiltásának utólagos igazolására. *A betiltottak és a szabadság* című cikkében Milotay azt írja, hogy a betiltásokra azért került sor, mert az érintett lapok *„a háború kérdésében szembefordultak az ország és a kormányzat által elfogadott, a törvényhozás által helyeselt és jóváhagyott háborús célokkal és az ugyanilyen szövetségi politikával, s többé-kevésbé nyíltan szabotálták az ehhez fűződő életfontosságú érdekeket, a politikaiakat és katonaiakat egyaránt. De nemcsak szabotálták ezeket, de nyíltan vagy alattomos módon izgattak ellenük, és még ezentúl a nyílt árulás vakmerőségével az ellenség iránt akartak rokonszenvet, barátságot ébreszteni... barátainkkal, szövetségeseinkkel szemben gyanakodást, gyűlöletet gerjesztettek. Ezek a lapok Magyarország sorsát az angolszászok és a szovjet győzelmében keresték, azokra akarták bízni jövőnket..."*[84]

A nemzetiszocialistává lett főszerkesztő bűnlajstroma az ellenség epitáfiuma. Illő, hogy több mint három évtized múltán az utókor is felmérje, mit tett az ellenzéki, nemzeti érzésű magyar sajtó a fasiszta eszmék terjedésével szemben, a nemzeti függetlenség védelmében.

(1978)

81 A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944. Kossuth, Bp., 620–621. p.
82 [Nem engedélyezem. A cenzúrabizottság dossziéjából. Összeállította: Márkus László, Szinai Miklós, Vásárhelyi Miklós. Kossuth, Bp., 1975. 427–428. p.]
83 A Magyar Élet Pártja a jobboldali erőkkel való együttműködés mellett foglalt állást és tudomásul vett 17 kilépést. Új Magyarság, 1944. április 7. 2. p.
84 Milotay István: A betiltottak és a szabadság. Új Magyarság, 1944. április 20. 1. p.

VÁSÁRHELYI MIKLÓS SAJTÓTÖRTÉNETI ÍRÁSAI

„Lesz magyar újjászületés"
[Bevezető, társszerző: Pór Edit], Magvető, Bp., 1975. 7–10. p.

Sajtócenzúra, 1939–1944.
In: Márkus László–Szinai Miklós–Vásárhelyi Miklós: Nem engedélyezem! A cenzúrabizottság dossziéjából. Kossuth, Bp., 1975 [bevezető tanulmány], 5–53. p.

Az ellenforradalmi rendszer baloldali sajtójáról, I–II.
Szöveggyűjtemény. [társszerkesztés, előszó: Márkus László], MÚOSZ, Bp., 1975.

A szellemi ellenállás kérdéséhez
Literatura, 1975/3–4. 67–83. p.

A sajtó szerepe Magyarországon a háborús propaganda terjesztésében
[Társszerző: Márkus László] Történelmi Szemle, 1979/3–4. 505–521. p.

Egy kiadó emlékezete
[Interjú Cserépfalvi Imrével, benne a Szép Szó története] Új Írás, 1979/7. 112–127. p.

A Magyar Nemzet, 1938–1944.
In: Magyar Nemzet repertórium I. 1938–1939. [Bevezető.] Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 1980. III–IX. p.

Katolikusok a szellemi ellenállásban – Beszélgetés Katona Jenővel
Literatura, 1980/1. 112–127. p.

Szellemi Honvédelem
[A Magyar Nemzetről.]
Jel-Kép, 1981/4. 19–27. p.

Az Est-lapok, 1920–1939.
In: Az Est-lapok, 1920-1939. Repertórium I. [Bevezető.] Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 1982. I–XIII. p.

Németh László publicisztikája a második világháború éveiben
Literatura, 1982/1. 54–61. p.

A Magyar Nemzet a szellemi ellenállásban
Literatura, 1983/1–4. 313–321. p.

A Belle Époque sajtója – A magyar újságírás fénykora
Literatura, 1985/3–4. 322–346. p.

Korunk Szava, 1931–1938.
[Katolikus társadalmi-politikai folyóirat]
Vigilia, 1986/6. 437–447. p.

Fejezetek a Magyar Nemzet múltjából
In: Magyar Nemzet – 50 év. Emlékkönyv 1938–1988. (Szerk.: Martin József). Pallas Lap- és Könyvkiadó, Bp., 1989. 17–47. p. [Első közlés: Magyar Nemzet, 1978. augusztus 25. 1978. szeptember 14. között, 12 folytatásban]

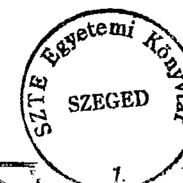
„Nehéz terhem a Vigilia"
[Sík Sándor a Vigilia élén]
Vigilia, 1990/1. 39–41. p.

A Kádár-rendszer tájékoztatási politikája – A cenzúra visszaállítása 1956 után.
In: Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben. (Szerk: Valuch Tibor–Juhász György–Völgyesi Zoltán) Osiris–1956-os Intézet, Bp., 1995. 466–475. p.

Vigiliás szellem
Vigilia, 1995/3. 162–165. p.

NÉV- ÉS LAPCÍMMUTATÓ

TARTALOM

A tudományos munka az ízig-vérig *homo politicus* Vásárhelyi Miklós életében, nem kétséges, periféria. A Nagy Imre-per nyolcadrendű, s öt esztendőre ítélt vádlottja az 1960-as amnesztiarendelet nyomán ugyan kiszabadult a börtönből, rövid, átmenetinek bizonyuló időszakra még az ÉLET ÉS TUDOMÁNY című lap szerkesztésébe is beleszagolhatott, ám a szóban forgó sajtótörténeti szellemi parkolópályára csak 1972-ben léphetett rá... 55 esztendős, amikor belefog új, körülbelül egy évtizedig űzött foglalatosságába, a sajtótörténet-kutatásba. Ha csak a politikát nem tekintjük annak, a gyors reagálásairól ismert, a naponta változó politikai helyzetre adekvát választ találó, a kisujja hegyéig vérbeli politikusnak nincs tudományos előélete.

Ez a kötet Vásárhelyi Miklós alig valamivel több mint egy évtized alatt írott sajtótörténeti tanulmányaiból válogat. Azon, a hetvenes évekbeli írásokból, melyek a nagyobb nyilvánosság előtt jószerével ismeretlenek, ám amelyek a két világháború közötti magyar történelemre — és/vagy sajtótörténetre — figyelők számára megkerülhetetlenek, s minden bizonnyal még sokáig ilyenek is maradnak.

Ára: 2500 Ft

ISBN 963 204 723 0

A bilincsbe vert beszéd

Vásárhelyi Miklós sajtótörténeti tanulmányai